

פני העוני

על חוויית העוני של אנשים עובדים בישראל

דו"ח מסכם

ד"ר רוני סטריאר

פרופ' צבי איזיקוביץ

ד"ר אלי בוכבינדר

רכזת המחקר: ד"ר לורה סיגד

אוניברסיטת חיפה

פברואר 2011

המחקר נערך בסיוע מחלקת המחקר במוסד לביטוח לאומי

תודות

ברצוננו להודות בראש ובראשונה ומקרב לב לרכזת המחקר ד"ר לורה סיגד על המקצועיות, המעורבות והמסירות שאפיינו את עבודתה. לחברי "השולחן העגול" על תרומתם המשמעותית לגיבוש רעיונות למחקר, על הייעוץ שהעניקו מניסיונם הרחב בתחום, ועל שיתוף הפעולה בפתיחת שדה המחקר ובאיתור מרואיינים: לפרופ' יוסי קטן, אוניברסיטת תל אביב; ד"ר דניאל גוטליב, המוסד לביטוח לאומי; מר פיני וגמן, ראש מערכת שירותים חברתיים וקהילה, עיריית חיפה, מר ברוך זלץ, ההסתדרות החדשה חיפה; גב' מיכל דגן, עמותת מהו"ת; גב' מיכל שוורץ, מען; מר אריאל שכטר, מוקד התעסוקה העירוני, חיפה; מר פסח טבק, גב' שרה דודאי, גב' אורה שופן, משרות התעסוקה, מחוז הצפון.

תודתנו נתונה גם לשלום שינדלר, יו"ר הסתדרות פועלי הטקסטיל בהסתדרות החדשה על הסיוע הרב באיתור מרואיינים ובתאום הראיונות בקרית גת, לגב' רחל מתוקי, מנהלת מחוז חיפה במשרד החינוך, לגב' הדס דיקמן, רכזת משותפות חיפה להתרת שרשרת העוני ולגב' רותי יהושע, חברת הנהלה עמותת מעורבות, על איתור מרואיינים במגזר החרדי. תודות גם למוחמד עמאש, מועצה המקומית בג'סר זרקא, על הכנסת האורחים, שיתוף הפעולה והעזרה באיתור מרואיינים.

תודתנו נתונה לד"ר גיא בקר על הייעוץ במהלך כל המחקר. כמו כן ברצוננו להודות לגב' אורנה מרי-אש ולגב' מיכל זך מאוניברסיטת חיפה על עזרתן במהלך המחקר ולמר גיא פלדמן על תרומתו המשמעותית לקידום המחקר בתחומים שונים. ללא צוות המראיינים המסור של המרכז לחקר החברה, לא היה עולה בידינו לקיים את המספר הרב של ראיונות עליהם מתבסס המחקר, ועל כך תודתנו להם. תודות מיוחדות מגיעות לגב' מור ארזי מהמרכז לחקר החברה על התמיכה בנושאי התפעול היומיומי.

לבסוף, ברצוננו להודות למשתתפי המחקר, שהסכימו לפתוח בפנינו דלת לעולמם, מצוקותיהם, חששותיהם ותקוותיהם. אנו תקווה כי קולם יישמע וכי תיאור המציאות כפי שהם תופשים אותה יעמיק את המודעות לנושא ויקדם מדיניות שתשפר את מצבם.

ד"ר רוני סטריאר

פרופ' צבי אייזיקוביץ

ד"ר אלי בוכבינדר

תעסוקה נתפסת כפתרון המרכזי לבעיות העוני. על פי הדימויים המקובלים, אדם עובד אינו אמור לחיות בעוני. בגלל דימויים אלה אוכלוסיית העובדים החיים בעוני היא האוכלוסייה הענייה המוכרת ונחקרת פחות בחקר העוני. דו"ח זה מציג ממצאי מחקר איכותני שבחן את החוויות והתפיסות של אנשים עובדים, הורים לילדים צעירים בעלי זיקה של ממש לשוק העבודה הרואים בשוק העבודה את מקור ההכנסה הבסיסי שלהם ואשר הכנסתם נופלת מקו העוני. המשתתפים במחקר משקפים את שונות האוכלוסייה והם משתייכים לארבע קבוצות תרבותיות (יהודים חרדים ולא חרדים, מהגרים וערבים), המאופיינות בשיעורי עוני גבוהים. המחקר התמקד בכמה תחומים המרכזיים לחייהם: משמעות העבודה, ביטוי מצוקה והתמודדות, תיאוריות של המשתתפים בנוגע למצבם, תפיסות הקשר עם שירותים ומוסדות ולבסוף תמונת העתיד של המשתתפים.

ממצאי המחקר מעידים כי המשתתפים רואים בעבודה עוגן לקיומם הכלכלי. עם זה, תעסוקה בעיניהם אינה רק התמורה הכספית, היא גם מרכיב חיוני במעמד החברתי. כמו כן, משתתפי המחקר השתמשו בביטויים רבים המצביעים על מצוקה קשה. מצוקה זו מחייבת את המשתתפים למערכת רצופת התמודדויות עם קשיים כלכליים לכיסוי צרכים בסיסיים. האסטרטגיה המרכזית שפיתחו המשתתפים להתמודדות עם קשיים אלה היא דילול הוצאות מרבי. עוד נמצא שמשתתפי המחקר חווים את מקום העבודה באופן דואלי. מחד גיסא, מקום העבודה נחוה כמרחב מיטיב, ומאידך גיסא – כמרחב מנצל ופוגעני. אחת המשמעויות הנפוצות שהמשתתפים מעניקים למצבם היא מצב ההפקרה, רובם חשים שהחברה הישראלית השאירה אותם מאחור. יתרה מזאת, קיים ניתוק בין אוכלוסייה זו לבין מערכות ומוסדות המשוויכים לעולם העבודה, ניתוק המצביע על כשל רב-ממדי של המוסדות ביכולת לסייע למשתתפים. המשתתפים מביטים אל עתידם במידה גדולה של ספקנות ופסימיות באשר לסיכוייהם להתקדם בסולם המוביליות החברתית, כשכירים בשוק העבודה.

ממצאי המחקר משקפים נוכחות של קטגוריות מרכזיות – מגדר, דת, לאום והגירה – בהבניית החוויה של עובדים החיים בעוני. ממצאים אלה מצביעים על התפקיד החשוב שקטגוריות אלה ממלאות בעיצוב המשמעות שעובדים אלה מייחסים למצבם. ממצאי מחקר גם מבטאים את השונות הרבה של קבוצת העובדים העניים בישראל כקבוצה מגוונת מאוד במונחים דמוגרפיים ותרבותיים. מבחינה

תיאורטית, ממצאי המחקר מצביעים על קיומה של הדרה חברתית חריפה. מודל תיאורטי זה עשוי לאפשר הבנה של המנגנונים המחוללים את הדרתם של עובדים אלה ומנציחים אותה.

פני העוני

על חויית העוני של אנשים עובדים בישראל

ריכוז ממצאים והמלצות

השיח הציבורי, הן בישראל והן בעולם, מנגיד תעסוקה לעוני. לפי שיח זה, תעסוקה נתפסת כפתרון המרכזי לבעיות העוני. על פי הדימויים המקובלים, אדם עובד אינו אמור לחיות בעוני. בגלל דימויים אלה אוכלוסיית העובדים החיים בעוני היא האוכלוסייה הענייה המוכרת ונחקרת פחות בחקר העוני. דו"ח זה מציג ממצאי מחקר איכותני, ראשון בסוגו בישראל, שבחן את החוויות והתפיסות של אנשים עובדים, הורים לילדים בעלי זיקה של ממש לשוק העבודה הרואים בשוק העבודה את מקור ההכנסה הבסיסי שלהם ואשר הכנסתם נופלת מקו העוני. אוכלוסייה זו מגוונת מאוד מבחינת המגדר, התרבות והלאום. לכן, המשתתפים במחקר משקפים את שונות האוכלוסייה והם משתייכים לארבע קבוצות תרבותיות (יהודים חרדים ולא חרדים, מהגרים וערבים) המאופיינות בשיעורי עוני גבוהים. בהשוואה למחקרים איכותניים מסוגו, מחקר זה נחשב למחקר רחב. הוא מתבסס על איסוף נתונים מכמה מקורות. איסוף הנתונים התבצע בשני שלבים. בשלב הראשון, התקיימו מפגשים אישיים ובקבוצות מיקוד עם יותר מ-30 ספקי מידע שכללו נציגי שירותים העוסקים בסוגיות של עוני ועבודה וכן עם אנשים עובדים החיים בעוני. בשלב השני, בוצעו 80 ראיונות עומק אישיים עם משתתפים מקרב אוכלוסיית היעד של המחקר. המחקר התמקד בכמה תחומים המרכזיים לחייהם: משמעות העבודה, ביטוי מצוקה והתמודדות, תיאוריות של המשתתפים בנוגע למצבם, תפיסות הקשר עם שירותים ומוסדות ולבסוף תמונת העתיד של המשתתפים.

ממצאי המחקר

משתתפי המחקר רואים בעבודה עוגן לקיומם הכלכלי. הם מעניקים לתעסוקה משמעות עצומה כמקור לפרנסה. בצל אימת האבטלה, בלא מקורות הכנסה חלופיים, חלופות תעסוקתיות, חסכוניות או נכסים, עבודה נותרה הדרך היחידה לקיים את משפחותיהם. רוב המשתתפים מתארים את שוק העבודה כשוק שאינו מקנה ביטחון תעסוקתי, תמורה הולמת ותנאי עבודה הוגנים. המשתתפים מיעטו לייחס לעבודתם ערך חברתי או תרומה לקהילה. כמו כן, משתתפי המחקר השתמשו בביטויים רבים המצביעים

על מצוקה קשה. מצוקה זו מחייבת את המשתתפים למערכת רצופת התמודדויות עם קשיים כלכליים לכיסוי צרכים בסיסיים, כגון מזון, דיור, חשמל, מים, מסים עירוניים, הוצאות בריאות והוצאות הכרוכות בגידול ילדיהם. זאת ועוד, משתתפים רבים העידו שהם מוותרים על סיפוק צרכים אישיים בסיסיים, כגון: ביגוד, בילוי, בריאות השן ובריאות כללית. הם חזרו על האמירה שוויתורים אלה נעשים למען הילדים. עוד נמצא שמשתתפי המחקר חווים את מקום העבודה באופן דואלי. מחד גיסא, מקום העבודה נחוה כמרחב מיטיב, ומאידך גיסא – כמרחב מנצל ופוגעני. חוויית הפיצול של המשתתפים באה לידי ביטוי בדימויים הרבים המצביעים על מקום העבודה כמקור לחוסן ולפגיעות כלכלית המאפיינת את קיומם. מקום העבודה נתפס בו בזמן כעוגן חברתי אך לא פחות כאתר לניצול, כמרכיב חשוב ברווחה הפסיכולוגית שלהם וכמרחב מכאיב ופוגעני. מצב זה יוצר תסכול, כעס, מרירות, היעדר מוטיבציה, חשש תמידי.

אחת המשמעויות הנפוצות שהמשתתפים מעניקים למצבם היא מצב ההפקרה. רוב המשתתפים חשים שהחברה הישראלית השאירה אותם מאחור. בעיני רבים הפקרה זו היא מכוונת ומודעת, פרי מדיניות ממשלתית. יתרה מזאת, מערכות ומוסדות המשויכים לעולם העבודה, כגון: לשכות תעסוקה, מרכזי הכשרה, תכניות לשיפור מסוגלות תעסוקתית ותכניות להעלאת ההון האנושי אינם מוזכרים כלל בדברי המשתתפים. ממצא זה מעיד על ניתוק בין אוכלוסייה זו לבין תכניות אלה. המשתתפים תופסים את מערכת שירותי הרווחה כמערכת המיועדת לסייע לאנשים שאינם עובדים. דבריהם מצביעים על כשל רב ממדי של מוסדות החברה ביכולת לסייע בידיהם להתמודד עם מצוקתם ולתרום לשילובם בזרם המרכזי של החברה הישראלית.

חוויית העבודה שאינה מחלצת ממצוקה מחייבת את המשתתפים לפתח דרכי התמודדות מגוונות. האסטרטגיה המרכזית היא דילול הוצאות מרבי. משתתפי המחקר חייבים לנקוט ניסיונות מתמידים לדלל את הוצאותיהם על ידי הימנעות מקניית מוצרי מזון יקרים (כגון בשר ופירות), ביגוד, הנעלה, רפואת השן וכדומה. אסטרטגיה נוספת קשורה בניסיונות להגדיל הכנסות על ידי עבודה נוספת. כמה משתתפים דיווחו על עבודה בשעות נוספות ועבודה בסופי שבוע כדרך להגדיל הכנסות. לבסוף, המשתתפים מביטים אל עתידם במידה גדולה של ספקנות. רבים פסימיים באשר לסיכוייהם להתקדם בסולם המוביליות החברתית

כשכירים בשוק העבודה. מעטים תולים תקוות בעתיד טוב יותר. מעל לכול, רובם מעדיפים להתמקד במאבק היומיומי ולא להביט לעבר העתיד, ומצמצמים את משאלותיהם לעתיד טוב יותר לילדים.

הבדלי מגדר, דת, לאום והגירה

ממצאי המחקר משקפים נוכחות של קטגוריות מרכזיות – מגדר, דת, לאום והגירה – בהבניית החוויה של עובדים החיים בעוני. ממצאים אלה מצביעים על התפקיד החשוב שקטגוריות אלה ממלאות בעיצוב המשמעות שעובדים אלה מייחסים למצבם. ממצאי המחקר גם מבטאים את השונות הרבה של קבוצת העובדים העניים בישראל כקבוצה מגוונת מאוד במונחים דמוגרפיים ותרבותיים.

מגדר. המחקר מראה כיצד חוויות המשתתפים מושפעות משונות מגדרית. נשים וגברים חווים בדרכים נבדלות את היותם אנשים עובדים החיים בעוני. גברים נטו להפריד בין עולם העבודה לעולם המשפחה, ואילו נשים שילבו עולמות אלה. בעיני הגברים, עבודה היא מרכיב מרכזי בזהותם המגדרית. מימוש הזהות באמצעות עולם העבודה מחייב יצירה ושמירה על נפרדות בין עולם העבודה לעולם המשפחה. נשים, לעומת זאת, נטו לשלב עבודה ומשפחה כשני פניה של מהותן כנשים וכאמהות עובדות. בעיניהן, עבודה נתפסת כבחירה ולא כציווי מגדרי.

לאום. המחקר מצא הבדלים בביטויי המצוקה בין יהודים לערבים. דברי המשתתפים הערבים מצביעים על קיומה של מצוקה חריגה, כגון: היעדר מזון, היעדר ציוד ביתי בסיסי ויציאת ילדים צעירים לעבודה כדי להשלים את פרנסת הבית. הבדל מרכזי נוסף בין יהודים לערבים הוא במשמעות שהם מייחסים למצבם. בעוד יהודים מפנים אצבע מאשימה כלפי מדיניות הממשלות כלפי השכבות המוחלשות של האוכלוסייה, המשתתפים הערבים, בעיקר הגברים הערבים, רואים במצבם תולדה של הפליה מובנית כלפיהם כמיעוט לאומי. מצב זה מעמיק את תחושת ההדרה של קבוצה זו אשר איבדה תקווה לשינוי.

תרבות. בדומה למשתנה הלאום, גם המשתנה התרבותי-דתי ממלא תפקיד חשוב בהבניית חוויית העוני והעבודה של חרדים ולא חרדים. אצל גברים לא חרדים משמעות העבודה קשורה בתפיסות מגדריות רווחות שעל פי הם גבריות מוצלחת תלויה במבחן ההכנסות. בשונה, בעיני המשתתפים החרדים עבודה מושפעת מתפיסות תרבותיות ואורח החיים הדתי. כמו כן, ובשונה משאר הקבוצות במחקר, דווקא הנשים החרדיות הן היחידות המייחסות ערך חברתי לעבודתן. דבר זה נובע מתפיסות דתיות שלפיהן

עבודה הקשורה בטיפול ובחינוך נתפסת כחלק ממצוות הדת. בניגוד לקבוצת היהודים הלא חרדים, היהודים החרדים מביעים יחס חיובי ביותר כלפי מוסדות הקהילה החרדיים הרגישים לצרכים של אוכלוסייה מעוטת יכולת.

הגירה. המחקר מצא מאפיינים ייחודיים לקבוצת המהגרים. ממצאי המחקר מצביעים על כך שמשמעות העבודה אצל מהגרים אלה מושפעת ממצב ההגירה. כמו כן, ממצאי המחקר מראים כיצד ביטויי המצוקה של קבוצת המהגרים מושפעים מהמעבר התרבותי לארץ החדשה. הבניית חוויית העבודה של קבוצה זו מושפעת מערכים תרבותיים הקשורים לתפיסות תרבותיות של עבודה, גידול ילדים, תפקידי הורות ואורח חיים בארץ המוצא.

המלצות

בדו"ח מוצגות סדרה של המלצות בנושא מדיניות, שירותים חברתיים ומחקר. בהקשר למדיניות, הדו"ח ממליץ לממשלה לגלות מעורבות אקטיבית בשוק העבודה; לעצב מדיניות לשמירה על שכר הולם, תנאי עבודה איכותיים ואופק של מוביליות תעסוקתית; לפעול לשיפור ההון האנושי של העובדים; לאכוף את חוקי העבודה ולשפר באופן ניכר את סביבת העבודה של העובדים; ולגבש מדיניות פרו-אקטיבית כלפי קבוצות בעלות מאפיינים ייחודיים. בהקשר לשירותים החברתיים, הדו"ח ממליץ להנגיש את שירותים אלה לאוכלוסייה העובדת; ולפתח שירותים תומכים משלימים למען משפחות עובדות. בהקשר למחקר, הדו"ח ממליץ להעמיק את המחקרים בנושא על ידי עידוד פרויקטים מחקריים בנושאים ייחודיים שנסקרו במחקר זה.

תוכן עניינים

12	-----	מבוא	1.
13	-----	סקירת ספרות: עובדים עניים	2.
15	-----	עובדים עניים: הגדרות	2.1
17	-----	עובדים עניים: היקף ומאפיינים	2.2
19	-----	השפעת העוני על העובדים העניים	2.3
21	-----	עובדים עניים: מסגרת תיאורטית	2.4
24	-----	חקר העוני	3.
27	-----	חקר העוני: מחקר איכותני	3.1
29	-----	חקר העוני: תרומת המחקר האיכותני	3.2
30	-----	מחקר איכותני של העוני בישראל	3.3
32	-----	רקע	4.
36	-----	מתודולוגיה	5.
36	-----	מטרות המחקר	5.1
37	-----	תחומי המחקר	5.2
37	-----	אוכלוסייה	5.3
38	-----	תהליך איסוף הנתונים	5.4
40	-----	הצגת הנתונים	6.
40	-----	ממצאים	6.1
40	-----	קטגוריות מרכזיות: תיאור והגדרה	6.2
40	-----	משמעות העבודה	6.2.1
40	-----	ביטויי מצוקה והתמודדות	6.2.2
40	-----	תפיסות בנוגע לסוגיות עובדים עניים	6.2.3
41	-----	הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים	6.2.4
41	-----	תפיסת העתיד	6.2.5

41	-----	הצגת ממצאים על פי קבוצת השתייכות	6.3
42	-----	מהגרים	6.3.1
42	-----	משמעות העבודה	6.3.1.1
45	-----	ביטויי מצוקה והתמודדות	6.3.1.2
48	-----	תפיסות בנוגע לסוגיית עניים עובדים	6.3.1.3
51	-----	הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים	6.3.1.4
52	-----	תפיסת העתיד	6.3.1.5
54	-----	יהודים לא חרדים	6.3.2
55	-----	משמעות העבודה	6.3.2.1
64	-----	ביטויי מצוקה והתמודדות	6.3.2.2
69	-----	תפיסות בנוגע לסוגיית עניים עובדים	6.3.2.3
71	-----	הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים	6.3.2.4
74	-----	תפיסת העתיד	6.3.2.5
76	-----	ערבים	6.3.3
76	-----	משמעות העבודה	6.3.3.1
82	-----	ביטויי מצוקה והתמודדות	6.3.3.2
84	-----	תפיסות בנוגע לסוגיית עניים עובדים	6.3.3.3
88	-----	הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים	6.3.3.4
90	-----	תפיסת העתיד	6.3.3.5
92	-----	חרדים	6.3.4
92	-----	משמעות העבודה	6.3.4.1
96	-----	ביטויי מצוקה והתמודדות	6.3.4.2
102	-----	תפיסות בנוגע לסוגיית עניים עובדים	6.3.4.3
104	-----	הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים	6.3.4.4
106	-----	תפיסת העתיד	6.3.4.5

109	-----	דפוסים רווחים לפי קטגוריות	6.3.5
109	-----	משמעות העבודה	6.3.5.1
110	-----	ביטוי מצוקה והתמודדות	6.3.5.2
111	-----	תפיסות בנוגע לסוגיית עניים עובדים	6.3.5.3
112	-----	הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים	6.3.5.4
113	-----	תפיסת העתיד	6.3.5.5
114	-----	דיון	7
112	-----	משמעות העבודה: עוגן לקיום הפרטי תוך אבדן המשמעות החברתית	7.1
115	-----	ביטוי מצוקה: הקיום כמרדף כרוני והקרבה	7.2
116	-----	שוק עבודה: מקור החוסן והפגיעות	7.3
117	-----	תפיסת המצב: הפקרה	7.4
118	-----	קשר עם שירותים חברתיים ומוסדות: הדרה חברתית	7.5
119	-----	דרכי התמודדות: החיים כבחירה מתמדת של סדרי עדיפויות	7.6
120	-----	תמונת עתיד: המחר כממשות קלושה	7.7
120	-----	הבדלי מגדר, דת ולאום	7.8
121	-----	עוני ועבודה: מגדר	7.8.1
122	-----	עוני ועבודה: הבדלי לאום	7.8.2
123	-----	עוני ועבודה: יהודים חרדים מול יהודים לא חרדים	7.8.3
124	-----	עוני ועבודה: הגירה	7.8.4
125	-----	המלצות	8
128	-----	ביבליוגרפיה	9
140	-----	נספחים	10

1. מבוא

הנחה רווחת היא כי מאמץ ועבודה מזכים בתגמול הולם. ייתכן שבשל כך יש המופתעים מהתופעה החברתית המכונה "עניים עובדים".¹ ההתמודדות עם חוויית העוני מאפיינת מספר הולך וגדל של משפחות בישראל, לרבות משפחות שבהן אחד ההורים עובד, ולעתים אף שניהם. מצב זה מעורר דאגה, בייחוד לנוכח נתונים ממקורות מגוונים המצביעים על כך שתופעה זו הולכת ומחריפה בעולם בכלל (Bardone & Guio, 2005; Dyk, 2004) ובישראל בפרט (Lewin et al., 2008). בהקשר זה יש לציין שדו"ח העוני והפערים החברתיים בישראל לשנת 2009, שהופק על ידי המוסד לביטוח הלאומי, מצביע על כך שיותר מ-13% מהמשפחות העובדות בישראל חיות מתחת לקו העוני וכ-49% מכלל המשפחות העניות בישראל הן משפחות שבהן לפחות אחד ההורים מועסק. מתוך כלל הנפשות שחיו בעוני בישראל בשנת 2009, 61% (1,085,500 איש, אישה וילד) משתייכים למשפחות עובדות. נתון זה ממחיש את חשיבות חקר אוכלוסיית האנשים העובדים החיים בעוני, שכן משפחות אלה מאפיינות את מרבית העניים בישראל. חקר העוני הוא עשיר ומטפל במגוון רחב של נושאים. רובו הוא מחקר כמותי המבוסס על ניתוחים סטטיסטיים (Danziger & Weinberg, 1986; Cellini et al., 2008). המחקר הכמותי מייצר ידע חיוני להבנת שכיחות העוני ומאפשר זיהוי קשרי גומלין בין תופעת העוני לבין משתנים אחרים. תרומתם העיקרית של מחקרי עוני איכותניים היא חשיפת החוויה המסתתרת ביסוד הנתונים הסטטיסטיים. מחקרי עוני איכותניים מתבססים על ידע הנובע מקולותיהם וחוויותיהם של אנשים החיים בעוני (Krumer-Nevo, 2005). הם מבטאים את חוויית העוני לגוניה בקרב תת-קבוצות של האוכלוסייה הענייה. מחקרי עוני איכותניים משלימים את תרומתם של מחקרים סטטיסטיים שמטבע הדברים מתקשים לתאר את המציאות האנושית המורכבת שביסוד נתוני העוני ולבטא את הקולות של מי שחיים בצלו. זאת ועוד, אוכלוסיית האנשים החיים בעוני היא קבוצה מגוונת מאוד מבחינת הלאום, המגדר, הדת, המוצא והמצב תעסוקתי. מצב זה מחזק את נחיצותם של מחקרים איכותניים לחקר העוני שתפקידם יהיה לתאר את השונות והמורכבות של החיים בעוני.

---

¹ השימוש בכינוי "עניים עובדים" הוא בעייתי ומעורר כמה סוגיות. ראשית, הכינוי הוא מכליל, ואינו מבחין בין תת-קבוצות כפי שהבדלים אלה באים לידי ביטוי במחקר זה. שנית, המונח הוא סטיגמטי, ומטיל על קבוצה רחבה של אנשים דימויים חברתיים שליליים וסוטים מבחינה נורמטיבית. לדוגמה, חלק גדול ממשנתפי המחקר דחו את הגדרה הזו. שלישית, הגדרה זו איננה משקפת את המורכבות של קבוצה זו כפי שתואר בהמשך. רביעית, הגדרה זו מחזקת את הנטייה הרווחת למיין את האוכלוסייה החיה בעוני על פי קטגוריות של "ראויים" (עובדים) ו"בלתי ראויים" (לא עובדים).

מבחינה תיאורטית, המחקר האיכותני איננו אחיד ויש לו כמה וכמה גישות ומסורות. במחקר זה בחרנו להשתמש באוריינטציה של "תיאוריה מעוגנת בנתונים" (Grounded theory, Strauss & Corbin, 1990) משום שהיא מאפשרת להישאר קרובים לחוויות האנשים, כפי שהן משתקפות בנתונים, תוך יצירת קטגוריות אבסטרקטיות המאפשרות גיבוש מודלים תיאורטיים בעלי משמעות להבנת תופעות דומות במורכבותן ובנות השוואה.

המחקר המובא כאן התבסס על דגימה תיאורטית של משתתפים לפי קריטריונים תיאורטיים רלוונטיים לתופעה הנחקרת, תוך הקפדה על ביטוי השונות בקרב אוכלוסיית "העובדים העניים". לפיכך בחרנו להתמקד במחקר זה בתת-קבוצות המייצגות את הספקטרום החברתי של תת-אוכלוסיות בציבור הישראלי החיות בעוני: יהודים ילידי הארץ (לא חרדים); יהודים חרדים; יהודים מהגרים ("עולים"); ערבים.

המחקר בחן את החוויות והסוגיות המשותפות לאוכלוסיית האנשים העובדים החיים בעוני. כן סקר המחקר את השונה והייחודי בחוויית העוני לכל תת-קבוצה. מטרות נוספות של המחקר היו לעמוד על המשמעויות שמייחסים לתופעת העוני והמצוקה אנשים עובדים החיים בעוני, לזהות ולאפיין דפוסי התמודדות של אנשים עובדים עם תופעת העוני והמצוקה, וכן לתאר ולנתח את התפיסות הרווחות אצל עובדים החיים בעוני בנוגע למערכות הסיוע הפורמליות והבלתי פורמליות. לבסוף, מטרה נגזרת מהמחקר הייתה לאפשר בחינה ביקורתית של תפיסות, עמדות ותיאוריות הרווחות באשר לתופעת העניים העובדים, וזאת מתוך נקודת הראות של המשתתפים עצמם.

2. סקירת ספרות: עובדים עניים

קובעי מדיניות בארה"ב (Boushey & Gundersen, 2001), באירופה (Adreb & Lohman, 2008) וברחבי העולם (Zuberi, 2006) אימצו את ההנחה הרווחת שעבודה היא הפתרון לבעיית העוני ושתפקידן של הממשלות הוא לעודד תעסוקה במקום להרחיב את שירותי הרווחה (Boushey & Gundersen, 2001). הנחה רווחת נוספת היא שעבודה קשה זוכה לתגמול ראוי. לכן רבים מופתעים מן התופעה החברתית הנקראת "עובדים עניים". לאור התפיסה הרווחת שאדם עובד לא יהיה עני (Adreb & Lohman, 2008; Shipler, 2004), תופעת העובדים העניים נתפסת כאוקסימורון. אף על פי כן,

מחקר עכשווי של התופעה מגלה שאוכלוסיית העובדים העניים בעולם צפויה לגדול בשנים הקרובות (Kim, 1999). המספרים הגדלים של העובדים העניים מוכיחים שעבודה איננה תנאי מספיק לקיום בכבוד, וכי מאבקן של משפחות עובדות רבות "לגמור את החודש" הוא מחזה שכיח (O'Connor, 2000). בשנים האחרונות אנשי אקדמיה, קובעי מדיניות, ממשלות ואנשי מקצוע החלו לחקור את המורכבות של בעיה חמורה זו (Segal, 2007), מנסים לתאר את המאפיינים של אוכלוסייה זו (Blank et al., 2006) ולהציג פתרונות יישומיים לצמצום ממדי הבעיה (Hogan et al., 2004).

כאמור, המודעות לתופעת העובדים העניים גברה בשנים האחרונות (Dky, 2004). כיום הנושא זוכה למקום מרכזי בשיח הציבורי ובתהליכי עיצוב המדיניות החברתית מכיוון שאוכלוסייה זו נתפסת לרוב כקבוצה של אנשים "נורמטיביים" (O'Connor, 2000). מודעות זו הגבירה את הרצון להבין את התופעה ולהציע מדיניות שתקל את מצוקתם (Cheng, 2010).

מבחינה מושגית אנו גורסים שאין לבחון את תופעת העובדים העניים כעניין נפרד מבעיית העוני בהקשר הרחב יותר (Marx & Verbist, 2008). יתרה מזו, הבחנה זו בין עניים עובדים לבין עניים שאינם עובדים מחזקת את התפיסה הציבורית המפצלת את האוכלוסייה החיה בעוני באופן דיכוטומי לשתי קטגוריות נפרדות: "עניים ראויים" ו"עניים בלתי ראויים" (Deserving poor and undeserving poor) ובכך מחלישה את התמיכה הציבורית בתכניות ובמערכות המיועדות לסייע לאוכלוסייה החיה בעוני.

סקירת הספרות מחולקת לארבעה חלקים. תחילה נדון בהגדרות המושג "עובדים עניים". אחר כך נסקור את היקפיהן ומאפייניהן של האוכלוסיות המשתייכות לקטגוריה זו במדינות המפותחות. בהמשך נתאר את השפעת העבודה והחיים בעוני על פרטים ומשפחות בחברה. לבסוף נציג את המסגרות התיאורטיות שבאמצעותן ניתן לנתח את התופעה ואת הפתרונות הקיימים להתמודדות עמה.

2.1 עובדים עניים: הגדרות

לשאלת ההגדרה של המושג עוני חשיבות רבה, והיא מעוררת חילוקי דעות במחקרי העוני (Caputo, 2003; Meyers & Lee, 2007). חילוקי דעות אלה הם בעלי היבטים מדעיים, שיחיים (discursive), אתיים ופוליטיים המעוררים ויכוח חריף (Alcock, 1993). גם ההגדרה של העובדים העניים אינה פטורה ממורכבות זו. למעשה, אין הגדרה מוסכמת וברורה למושג "עובדים עניים" (Swartz &

Weigert, 1995). חוסר ההסכמה בנוגע להגדרת המושג מקשה על החוקרים לערוך מחקר בין-לאומי משווה, ולהעריך את יעילות המדיניות ותכניות ההתערבות לסוגיהן (Andreb & Lohmann, 2008; Zuberi, 2006; Jossart-Marcelli, 2005; Biolcati-Rinaldi & Podesta, 2008).

שלוש סוגיות מרכזיות מקשות על השגת הגדרה מוסכמת למושג "עובדים עניים": הבדלים בקונטקסט הלאומי של התופעה, הגדרות נבדלות למושג "עוני" וההגדרה המעורפלת של המושג "עבודה". החסם הראשון להשגת הגדרה מוסכמת אוניברסאלית למושג "עובדים עניים" הוא המורכבות ומגוון המאפיינים הלאומיים של המקומות שבהם התופעה מתרחשת (Shipler, 2004). בעוד מגמות גלובליות בכלכלה הן בעלות השפעה שלילית על עובדים בעלי הכנסה נמוכה ברחבי העולם (Card & Zuberi, 2008; DiNardo, 2006; Hallerod & Larrson, 2008; Lohman, 2008), דווקא הרקע הלאומי (Zuberi, 2006) או המקומי (Biolcati-Rinaldi & Podesta, 2008), אשר נוגע לגורמים מבניים, משפיע באופן אחר על הסתכלות על התופעה (Jossart-Marcelli, 2005). על כן, משטרים חברתיים שונים מאמצים גישות נבדלות לניתוח התופעה (Zuberi, 2006).

חסם שני להשגת הגדרה מוסכמת של המושג "עובדים עניים" הוא היעדר הגדרה ברורה ומשותפת למושג "עוני". שיעור העוני נקבע על פי קו העוני הרשמי באותה מדינה, המודד אם הכנסתה של המשפחה הולמת את גודלה (Kim, 1999). בעוד קו העוני בארה"ב מבוסס על מדידה אבסולוטית, מדינות האיחוד האירופי מודדות עוני במדדים יחסיים. בהקשר זה יש לציין שאירופה היא בעלת גישה ייחודית למדידה ולהגדרה של העובדים העניים. מחקרים בנוגע לעובדים עניים באיחוד האירופי מגדירים את קו העוני כ-60% מההכנסה החציונית. על כן העניים העובדים הם מי שמועסקים ושהכנסתם נופלת מקו העוני. ההכנסה נמדדת ביחס לגודל משק הבית שבו האדם חי ומתחשבת בהכנסה הכוללת של כל הנפשות במשק הבית, המתחלקת ביניהם שווה בשווה. מחקרים אחרים נעזרים באינדיקטורים המכונים "לקן" (Laeken), שהם מערך של אינדיקטורים סטטיסטיים רווחים להגדרת עוני והדרה חברתית, אשר פותחו באיחוד האירופי (Eurofound, 2010).

חסם שלישי קשור להגדרה ולהמשגה של משמעות העבודה ומרכיביה. ההגדרה הרחבה של העובדים העניים כוללת את כל האנשים שהכנסתם היא מתחת לקו העוני, בין שהם עובדים במשרה חלקית או מלאה ובין שהם עובדים חלק מהשנה או במשך שנה שלמה (Bland & London, 1995).

חוקרים אחרים מדגישים את ממד הזמן, ומגדירים כעובדים העניים את מי שעבדו במשך חצי שנה עבודה אשר אינה מחלצת אותם מעוני (Levitan & Shapiro, 1987). חוקרים אחרים טענו כי קטגוריה זו כוללת משפחות אשר הורה יחיד בהן עובד לפחות 20 שעות בשבוע או שני ההורים עובדים יחד לא פחות מ-40 שעות בשבוע, אך עדיין הן נמצאות מתחת לקו העוני (Gardner & Herz, 1992; Klein & Ronen, 1989). מאירס ולי (Meyers & Lee, 2003) טענו שכמשפחות עובדות החיות בעוני יוגדרו משפחות שבהן הכנסתם של ההורים (או הורה יחיד) במהלך השנה החולפת הייתה מתחת לקו העוני הרשמי של אותה מדינה. הערכות היקף אוכלוסיית העובדים עניים במקומות שונים בעולם, לרבות ישראל, מבוססות על הגדרת "אדם עובד" על פי ארגון העבודה הבינלאומי (ILO) של האו"ם, הקובעת שאדם עובד הוא אדם שעבד לפחות שעה אחת במהלך השבוע החולף. הגדרה זו טעונה בדיקה שכן היא איננה משקפת את התופעה המתייחסת לקבוצה רחבה של יחידים ומשפחות בעלי זיקה משמעותית לשוק העבודה ואשר הכנסותיהם נמוכות מקו העוני הרשמי בכל מדינה ומדינה. באירופה העובדים העניים הוגדרו כבני 18 ומעלה אשר עבדו בכל זמן נתון במהלך השנה החולפת ונותרו עניים (Eurofound, 2010).

חוקרים בארה"ב מאמצים הגדרה נוקשה יותר. הם מגדירים כעובדים עניים רק את מי שעובדים במשרה מלאה ובמשך שנה שלמה (Schiller, 1994). מכון מחקר לניתוח מדיניות חברתית בארה"ב (The Urban Institute) מגדיר משפחה עובדת כענייה כאשר ההכנסה של כל בני המשפחה נופלת מסכום הכפול מן הסכום המוגדר כקו העוני וכאשר כל בני המשפחה הבוגרים עובדים לפחות בהיקף של חצי משרה (Acs et al., 2000). בשנת 2004 כימת משרד העבודה האמריקני את זמן העבודה באופן ממוקד יותר, והגדיר את העובדים העניים כמי שמועסקים לפחות 27 שבועות בשנה אך הכנסתם נופלת מההכנסה הרשמית המוגדרת כקו העוני (US Department of Labor, 2006).

למרות המאמצים להגדיר הגדרה מוסכמת, עדיין יש מי שדוחים לחלוטין את הטענה שאפשר להשיג הגדרה אחידה והולמת למושג "עובדים עניים". בהקשר זה ראוי לציין שני חוקרים בארה"ב (Ehrenreich, 2001; Shieler, 2004) אשר הציעו לקהל קוראים רחב תיאור מפורט של החיים בתחתית עולם העבודה באמריקה. שיפּלר, לדוגמה, מעניק מבט כוללני בתופעה, הכולל את הגדרתה ותיאור קבוצות אוכלוסייה של עובדים עניים. הוא מציע מסגרת תיאורית ולפיה הוא משווה את העובדים

העניים לעובדים בעלי ההכנסות הנמוכות ביותר באמריקה. הוא מדגיש את חוסר הרלוונטיות של המדידה באמצעות קו העוני, ומתאר תמונה עשירה של חייהן של קבוצות עובדים עניים ונוגע בתוצאות הטרגיות וההרסניות של החיים בעוני. עבודות אלה מדגישות את הצורך הדחוף לשפר את מצבם של עובדים החיים בעוני.

מלאי ההגדרות המגוון לתופעה, בארה"ב ובאירופה, ממחיש את מורכבות התופעה. עם זאת, נחוצה הגדרה שתסייע להעריך את מספר העובדים העניים על פי סטנדרטים מגוונים. לצורך מחקר זה, אנו נגדיר עובדים עניים בישראל כיחידים או משפחות שהועסקו בששת החודשים שקדמו למחקר, בעלי זיקה משמעותית לשוק העבודה, ואשר הכנסתם העיקרית היא מעבודה ורמת ההכנסה שלהם מצויה סמוך לקו העוני התואם את הרכב משק הבית שלהם או מתחת לו.

2.2 עובדים עניים: היקף ומאפיינים

בקרב מדינות ה-OECD, בממוצע, 7% מהאנשים החיים במשק בית שבו לפחות מפרנס אחד, הם עניים. יותר מ-10% מהאוכלוסייה העובדת ביפן, מקסיקו, פורטוגל, טורקיה וארה"ב היא ענייה. העובדים העניים הם אוכלוסיית היעד הגדולה ביותר של מדינות מדינות ה-OECD להתמודדות עם עוני. רוב האנשים החיים בעוני הם אנשים מועסקים. בממוצע, העובדים העניים הם יותר מ-60% מהעניים בגיל העמידה (OECD, 2009). בין מדינות האיחוד האירופי קיימים הבדלים ניכרים בשיעורי העובדים העניים: יוון (14%), פולין (12%), ספרד (11%) וגם איטליה ופורטוגל (10%). מדינות אלה הן המדינות בעלות שיעור העובדים העניים הגבוה ביותר. מנגד, מדינות האיחוד עם שיעורי העובדים העניים הנמוכים ביותר הן צ'כיה (3%) ובלגיה, דנמרק ומלטה (4%). ברומניה שיעור הסיכון להיזדרדר לעוני בקרב עובדים היה בשנת 2006 4%. נתונים עדכניים יותר מצביעים על שיעור כולל של עובדים עניים העומד על 18%, והוא עשוי לנבוע משיטות מדידה חדשות (Eurofound, 2010).

מבחינה דמוגרפית, העובדים העניים בארה"ב הם בעלי הכנסות נמוכות, לרוב הם נשואים, מספר הילדים שלהם גדול יותר והם משכילים פחות בהשוואה לעובדים הלא עניים. עובדים לא לבנים ומהגרים מהווים חלק ניכר מכלל העובדים העניים בארה"ב (Simmons & Swanberg, 2009). מגדר, לאום ושוונות תרבותית הם מאפיינים שכיחים בקרב אוכלוסייה זו, בראשה עומדות שתי קבוצות אוכלוסייה:

מיעוטים ונשים (Caputo, 2007). לרוב, העובדים העניים הם צעירים (Caputo, 2007), אך ישנו מיעוט לא מבוטל של עובדים עניים מעל גיל 30 (The Urban Institute, 2005).

מחקרים בנושא המתמקדים בארה"ב מראים כי לעובדים העניים כמה מאפיינים מרכזיים. ראשית, רוב זמנם מוקדש לעבודה. בממוצע, העובדים העניים עובדים במשרה מלאה, אך לא עובדים במשך שנה שלמה אלא רק במשך 2/3 ממנה (Kim, 1999). במקום עבודתם, הם בעלי סיכוי נמוך להתקדם, ולעתים קרובות מועסקים למרות רצונם במשרה חלקית, חסרי ביטחון תעסוקתי וזכויות סוציאליות (Meyers & Lee, 2003). אף שרוב העובדים העניים הם נשואים, יש לציין כי 1/3 מהם הורים יחידים. באופן כללי, העובדים העניים אינם בעלי בתים והם בעלי מספר מועט של נכסים, אם בכלל. מצבם טוב יותר מזה של העניים שאינם עובדים מכיוון שלרוב הם אינם מדווחים על מצבי רעב ואינם חיים בשכונות מצוקה. עם זאת, אין להם כמעט נגישות לשירותים למען ילדיהם, אפילו פחות ממשפחות עניות של מי שאינם עובדים. יתרה מזו, לי ומאירס (Meyers & Lee, 2003) מצאו כי ככל שהעובדים העניים יותר, כך גדלים הסיכויים של בני משפחתם להיות חסרי ביטוח בריאות.

ישנם מאפיינים מסוימים גם לעובדים עניים החיים במדינות האיחוד האירופי (Eurofound, 2010), ובהם מאפיינים אישיים (מגדר, גיל והשכלה), מאפיינים של משק הבית (חד-הורי, עם ילדים או בלי ילדים) ומאפיינים תעסוקתיים (מספר חודשי תעסוקה בשנה, מעמד מקצועי, משרה מלאה או חלקית וסוג חוזה ההעסקה). המנבאים העיקריים של עובדים עניים הם מוצא, גיל (צעיר, 18-24 ומבוגר 55-64), הרכב המשפחה (משפחות חד-הוריות עם ילדים), שכר (נמוך), תעסוקה (חלקית), השכלה (נמוכה), ביטחון תעסוקתי (היעדרו), נתינות (עובדים זרים), סוג העבודה (עובדי עבודה כפיים, בעיקר בתחום החקלאות, או עובדים במקצועות השירותים), אזור גיאוגרפי וסוג חוזה ההעסקה.

2.3 השפעת העוני על העובדים העניים

מחקרים מגדירים את השפעותיו של העוני על משפחות עובדות במונחים מגוונים, לעתים מנוגדים (Hong & Wernet, 2007; Meyers & Lee, 2003). מחד גיסא, הספרות מצביעה על מודל של מחסור, המדגיש את המאבק והקשיים של משפחות אלה. מאידך גיסא, הספרות מדגישה את דרכי ההתמודדות ואת כוחותיהן של משפחות עובדות החיות בעוני.

משפחות עובדות החיות בעוני מתקיימות בשולי החברה. עם הגידול במספר המשפחות העניות העובדות, גדל גם מספר הילדים העניים החיים במשפחות עובדות בארה"ב (Meyers & Lee, 2003) וברחבי העולם (OECD, 2009). משפחות אלה חוות חוסר ביטחון תזונתי, ומתמודדות עם מצוקת דיור קשה והוצאות גבוהות ברכישת שירותים לילדיהן. תיאוריהם של העובדים העניים באמריקה מתמקדים בהתמודדותם עם בעיות בריאות, ועם הקושי לסייע לילדיהם להשיג הישגים לימודיים במערכת החינוך (The Urban Institute, 2005). מחקרים מועטים מתארים את השפעות העוני על העובדים העניים. עובדים אלה חווים מצוקות חמורות בתחומי חיים רבים ובהם מזון, דיור ובריאות. 30% מהעובדים העניים ויתרו על ארוחות, פונו מבתיהם והיו חולים בלי שהיה להם ביטוח בריאות. 72% מהם התמודדו עם קשיים בריאותיים עקב מחסור בטיפול מניעתי ושירותי בריאות איכותיים לילדיהם (Boushey & Hogan et al., 2001). משפחות אלה החיות בשוליים חשופות למתח כרוני ולמחלות (Hogan et al., 2004). ילדי משפחות אלה חשופים לגורמי סיכון רבים כגון פשע, היריון בגיל צעיר, אלימות, כישלון חינוכי ונשירה. ילדים הגדלים במשפחות של עובדים עניים נתונים בסיכון לחיות בעוני גם כמבוגרים (Orthner et al., 2004). חייהן של המשפחות מתוארים כחשופים לפגיעת גורמים שאינם בטוח שליתתן (Hogan, 2004). פגיעות זו מגבילה את יכולתן להתמקד ולתכנן את חייהן בעניינים החורגים מהצרכים המידיים בהווה (Blalock et al., 2004; Roy et al., 2004).

בה בעת, העובדים העניים מתוארים כבעלי יכולת התמודדות מרשימה למרות הקשיים. מחקרים רבים מצביעים על כך שתכנון דרכי ההתמודדות עם קשייהם מאפשר להם לרכוש ביטחון (Orthner et al., 2004). קאפוטו (Caputo, 2007) סבור כי העובדים העניים מצליחים לשמור על גישה אופטימית ומאמינים שביכולתם להתמודד עם מצבם. הם מצליחים להימנע מהסיכונים העומדים לפניהם מדי יום (Orthner et al., 2004). זאת ועוד, ממצאי מחקרים מצביעים על כך שאחת מדרכי ההתמודדות שלהם היא להשוות את מצבם למצבם של אחרים המצויים במצוקה קשה יותר (Blalock et al., 2004). הורים אלה מעניקים למשפחותיהם חום והגנה (Werner & Smith, 1982). הם שואבים כוחות מבני משפחתם ונהנים מיחסים טובים עמם. משמעת, אופטימיות ותמיכה חברתית נתפסים על ידי הורים אלה כמרכיבים חיוניים של דרכי ההתמודדות. כמו כן, קשרים עם הקהילה מקלים גם כן את מצבם. עם זאת, יש לציין שרק למחצית מהעובדים העניים יש חברים ומשפחה אשר יכולים להציע להם עזרה (Orthner et al.,)

2004). לפנייה לעזרה נודעת משמעות תרבותית שונה בקרב המשפחות, ולחלקן זו עשויה להתפרש כחולשה (Falicov, 1988, 1998; Lewis, 1996). בסיפורי חייהם, העובדים העניים מזהים עצמם כאנשים שעובדים קשה ואינם משתמשים בשירותי הרווחה (Storrs, 2007). לעבודה יש השפעות חיוביות, והיא מספקת להם מסגרת שבתוכה הם מנהלים את שגרת יומם (Roy et al., 2004). עם זאת, לא כל סוגי העבודות מבטיחים לעובדים העניים בריאות נפשית ופיזית. תנאי עבודה ירודים, היעדר יחס מכבד מצד מעסיקים והיעדר זכויות עלולים לפגוע בחוסן הנפשי של עובדים החיים בעוני (Simmons & Swanberg, 2009). למרות זאת, מוסר העבודה שלהם נותר איתן (Caputo, 2007). העובדים העניים מתארים קשיים בנגישות לשירותים החברתיים, בעיקר בארה"ב (Zuberi, 2006), אך יש לבחון זאת בהשוואה למדינות אחרות. לעובדים העניים בארה"ב מוצעת עזרה, אך קבוצה זו זוכה לסיוע פחות מן הסיוע שמקבלים העניים שאינם עובדים ומי שאינם עניים (Meyers & Lee, 2003). נראה שהשירותים החברתיים אינם מסוגלים להציע סיוע יעיל ומשמעותי לעובדים המנסים להיחלץ מהעוני השייכים לקבוצה זו (Prevovost & Youngblood, 2010).

חוסר ביטחון תעסוקתי, בשילוב מאמצים כלכליים לשרוד, הם בעלי השפעות שליליות על שביעות הרצון של בן או בת הזוג של העובד, וכן של המשפחה כולה (Voydanoff & Donnelly, 1988). עוד נמצא כי חוסר ביטחון תעסוקתי מביא לדיכאון בקרב משפחות אלה (Simmons & Swanberg, 2009). על אף יכולת ההתמודדות שתוארה לעיל, המשפחות אינן מסוגלות להיאבק בעוני בכוחותיהן שלהן בלבד. לכן תמיכה כלכלית של הקהילה והממשלה נחוצה גם כן (Briar & Knighton, 1988; Schorr, 1989).

מגדר ומוצא הם משתנים המשפיעים על האופן שבו עובדים עניים חווים את העוני ותופסים את השפעתו על חייהם (Caputo, 2007). אף שעניין זה ידוע, הבדלים אלה בתפיסות לא נחקרו בספרות המחקר עד עתה. נראה שעבודה אינה מבטיחה ביטחון כלכלי. עובדים עניים מתמודדים עם קשיים כלכליים, מעמד חברתי נמוך ולעתים גם עם קשיים פיזיים הנלווים לעבודתם המאומצת. בדומה, ילדיהם מתמודדים גם הם עם ההשפעות השליליות של העוני על חייהם. עובדים אלה מתמודדים עם תסכול ובלבול: אף שהם מצייתים לחוקי החברה הקפיטליסטית וחיים על פי הנורמות המקובלות בה, הם אינם זוכים למוביליות חברתית ואינם מצליחים להיחלץ ממעגל העוני (Chilman, 1991).

2.4 עניים עובדים: מסגרת תיאורטית

הוויכוח בנוגע להסברים להיווצרות תופעת העובדים העניים הוא מרכזי בספרות הדנה בנושא. ניתן לומר בוודאות שאין לתופעה הסבר אחד (Danziger & Gottschalk, 1986). הסברים מרכזיים בוויכוח על התופעה מתמקדים בהיבטים אינדיווידואליים, תרבותיים-התנהגותיים ומבניים-פוליטיים של בעיית העוני (Pillai et al., 2009; Segal, 2007). עבודה בתנאי עוני היא תופעה רב-ממדית (Hong & Wernet, 2007).

ההסברים לתופעה הם רבים ומושפעים מתפיסות תיאורטיות כלליות של עוני (Fogel, 2007). אף שההסברים האינדיווידואליים הם בחזית השיח הציבורי בנוגע לעוני, חוקרים של תופעת העובדים העניים מדגישים בהסבריהם דווקא היבטים מבניים. שיפּלר (Shipler, 2004) טוען שבכלכלה האמריקנית העובדים הם קרבנות לכוחות גדולים של הפליה וגזענות, ותאגידים גדולים הצמאים לרווחים מנצלים אותם. ניצול זה מותיר את העובדים חסרי אונים, ומדגיש את תפקידם של המעסיקים ביצירת מצוקתם של העובדים העניים. מכון למחקר מדיניות בארה"ב מעריך כי שכר שעתי נמוך הוא בבירור הסיבה לשיעורים גבוהים של עוני (The Urban Institute, 2005). מנגד, ארגון ה-OECD סבור כי יש מתאם נמוך בין שכר נמוך לעבודה בעוני. כחלופה, סבורים נציגי הארגון כי תעסוקה במשרה חלקית ו/או תעסוקה במהלך חלק מהשנה היא הבעיה המרכזית הגורמת לתופעת העובדים העניים (OECD, 2009). פרק הזמן שהעובדים העניים מבלים בעבודה שונה במובהק מפרק הזמן שמבלות אוכלוסיות מועסקות אחרות. בקרב כל המבוגרים החיים בעוני, רק קצת יותר מ-20% מהם עובדים במשרה מלאה, וכמעט 70% מהם עובדים במוצע שישה חודשים או פחות במהלך השנה. מנגד, קצת יותר מ-50% מהמבוגרים שאינם עניים, עובדים במשרה מלאה, ורק 25% מהם עובדים במוצע שישה חודשים או פחות במהלך השנה. יותר ממחצית מהעובדים העניים בכל מדינות ה-OECD עובדים במוצע שישה חודשים או פחות במהלך השנה, וככל שמספר החודשים קטן יותר, כך הסיכון לחיות בעוני גבוה יותר. המשבר הכלכלי העולמי של השנים האחרונות, שבעקבותיו נאלצים עובדים ברחבי העולם להתמודד עם קיצוצים בשעות העבודה ואף עם פיטורים, עלול להביא לעלייה משמעותית בשיעור העובדים העניים.

בדומה לטענת ה-OECD, גם בארה"ב יש הטוענים שתופעת העובדים העניים נובעת מכך שהם אינם עובדים מספיק שעות (Schiller, 1994). לטענתם, לו העובדים העניים היו מועסקים במשרה מלאה

ובמהלך כל השנה, הם היו מצליחים להיחלץ מן העוני. אחרים סבורים שהסיבה לתופעה היא מורכבת יותר, והיא קשורה לעבודות בלתי הולמות ובשכר נמוך, אשר אינן מספקות משרה מלאה או תעסוקה במהלך כל השנה לעובד. לכן, לו העובדים העניים היו עובדים שעות רבות יותר, הם עדיין היו נותרים עניים (Bane & Ellwood, 1994). קים מצא שאמנם עבודה בפירוש מצמצמת את הסבירות לחיות בעוני, אולם רוב העובדים העניים היו נותרים עניים אפילו אם היו עובדים 40 שעות בשבוע, במשך כל השנה. המחקר תומך בטיעון שעבודה במשך יותר שעות אינה הפתרון לעוני ושעובדים עניים לא ייעלמו אם הממשלה תפעל רק ליצירת מקומות עבודה חדשים (Kim, 1999). המצדדים בתיאוריה זו סבורים עוד כי עבודות שאינן דורשות ניסיון תעסוקתי קודם (entry level jobs) אינן אמצעי למוביליות בשוק התעסוקה (O'Connor, 2000), וכן שמגמות של צמיחה כלכלית אינן יוצרות עבודות המחלצות אנשים מעוני (Blank et al., 2006; Borjas, 2006). עם זאת, תופעת העובדים העניים אינה יכולה להיות מוסברת אך ורק מנקודת ראות המתמקדת בשכר נמוך ומספר שעות עבודה (Lohman & Marx, 2008).

מגמות כלכליות גלובליות ומקומיות הן גם חלק מפסיפס הסיבות המזינות את התופעה (Brooks, 2007), ואי אפשר להתעלם מהשפעתן על העובדים העניים (Blank et al., 2006). חוקרים מדגישים את החשיבות שבהבנת ההקשר הלאומי של התופעה (Andreb & Lohman, 2008; Snel et al., 2008; Zuberi, 2006). בהשוואה שעשה בין קנדה לארה"ב, צוברי מצביע על הקשר המשמעותי הקיים בין מצבם וחוויותיהם של עובדים החיים בעוני לבין הקונטקסט הפוליטי-חברתי של המדינה. הוא מתאר את תפקידן הבסיסי של המדינה והמדיניות החברתית-כלכלית שלה בהתפתחות בעיית העוני בכלל הברה. מחקרו המעניין מתמקד בהשפעתה של המדיניות הממשלתית על משפחות עובדות החיות בעוני באמצעות מחקר השוואתי על מצבם של עובדים בשכר נמוך בין שתי מדינות הסמוכות מבחינה גיאוגרפית: סיאטל בארה"ב וונקובר בקנדה. צוברי חקר עובדים באותו תאגיד בין-לאומי המועסקים בבתי מלון המצויים בשני עברי הגבול. צוברי מדגיש במחקרו ההשוואתי את הגורמים המבניים בהבנייתו של העוני בארה"ב, וזאת על אף ההתפתחות הפוליטית שחלה שם בעשורים האחרונים בתחום הזכויות החברתיות. בו בזמן, הסברים מבניים אלה אינם מצליחים להסביר מדוע מדינות כמו קנדה אינן חוות עלייה דומה בשיעורי העובדים העניים ואי השוויון החברתי, למרות חשיפתן למגמות הכלכליות הגלובליות. לכן, מחקרו של

צוברי תומך בדעה שעוני הוא בעיה רב-ממדית המושפעת מקונטקסט לאומי. על פי זה, צוברי טוען שמשאבים בתוך המשפחה (עושר, רשתות חברתיות והזדמנויות) ומשאבים חברתיים (תכניות ממשלתיות ומוסדות קהילתיים) משמשים כמתווכים בקשר שבין הכנסות להוצאות בקרב עובדים בשכר נמוך ומשפחותיהם.

בדומה למודל האקולוגי של התפתחות הילד (Bronfenbrenner, 1972; 1979, 1989), צוברי מדגיש את קשרי הגומלין בין המעגלים בחייו של האדם: משפחה, שכונה, קהילה, עיר, מדינה והעולם, וכן את ההשפעה שיש למדיניות הממשלה על קשרים אלה. מודל זה מעשיר את המחקר הסוציולוגי בנושא העוני ומסייע לנו להבין את הגורמים הרבים והמורכבים המזינים את התופעה.

בבואם להסביר את תופעת העובדים העניים באירופה ובחיפוש הסברים לשיעוריה הגבוהים במדינות מסוימות באירופה ולשיעוריה הנמוכים באחרות, חוקרים מדגישים את קשרי הגומלין בין גורמי סיכון אינדיווידואליים לבין גורמי סיכון הקשורים למשק הבית, המשפיעים על הצרכים והמשאבים של עובדים עניים ומשפחותיהם. גורמי סיכון אלה כוללים בין היתר: השכלה ומאפייני משק הבית (לדוגמה, גודל המשפחה). אפילו כאשר מתעלמים מגורמים כגון מגדר, מעמד, מצב תעסוקתי והשכלה, עדיין יותר ממחצית השוני בין המדינות נותר לא מוסבר. חוקרים אירופים, בדומה לצוברי, מצאו שהרקע הלאומי של התופעה הוא משתנה חשוב ביצירת השונות. מחקר זה הניח שהגורמים לתופעת העובדים העניים הם לאומיים ותרבותיים כאחד, ויש לבחון אותם בטרם מגבשים מדיניות (Lohman, 2008).

מדינות נבדלות גם במדיניות שלהן כלפי אוכלוסיית העובדים העניים. ניתן לחלק מדיניות זו לשלוש קטגוריות: (1) ההיקף והיעילות של מערכת הביטחון הסוציאלי ותשלומי העברה למשפחות עובדות; (2) מדיניות שכר מינימום ואכיפת חוקי עבודה, ו-3) פיתוח הון אנושי.

למערכת הביטחון הסוציאלי תפקיד מרכזי בצמצום העוני באמצעות תשלומי העברה. בממוצע, תשלומים אלה מצמצמים במחצית את תוחלת העוני בקרב אנשים בגיל העבודה (OECD, 2009). מלבד תשלומי העברה לכלל האוכלוסייה החיה בעוני, כמחצית מהארצות החברות ב-OECD מעניקות הטבות ייחודיות לעובדים בשכר נמוך, המגדילות את הכנסתם. תכניות אלה מעלות את כושר השתכרות של משפחות בעלות כושר השתכרות נמוך ומשפרות את האטרקטיביות של עבודות בשכר נמוך, מאחר שהטבות אלה ניתנות רק לאדם עובד. במילים אחרות, הן מחזקות את התמריצים הכלכליים לעבוד. ישנן

שתי קטגוריות עיקריות להטבות אלה: אלה המכוונות כלפי כלל היחידים בעלי כושר ההשתכרות הנמוך. תכניות אלה ניתנות לכלל העובדים בשכר נמוך בלא מבחן הכנסה של כלל המשפחה. תכניות אלה מספקות תמריצים לצאת לעבוד. סוג אחר של תכניות מכון כלפי משפחות בעלות הכנסה נמוכה על פי מבחן הכנסה. להטבות שהן סלקטיביות, בעיקר אלה המבוססות על מבחן הכנסה, יש יתרון מרכזי: הן מסייעות לאתר משפחות בעלות הכנסה נמוכה. תכניות מסוג זה מוצעות באירלנד, ניו זילנד, בריטניה וארה"ב והן מעניקות הטבות נדיבות – הסכום המקסימלי נע בין 10% ל-25% מההכנסה החציונית במדינה – למספר מוגבל של משפחות בעלות הכנסה נמוכה, לעומת ההטבות הניתנות במדינות ה-OECD האחרות (OECD, 2009). מלבד הטבות אלה, מערכת אוניברסלית לטיפול בילדים היא אמצעי נוסף להגביר את ההשתתפות בשוק העבודה והעבודה במשרות מלאות, בעיקר של אמהות עובדות צעירות. אמצעי נוסף להתמודדות עם שיעור העובדים העניים הוא מדיניות שכר מינימום. העלאת שכר המינימום היא כלי אפקטיבי לצמצום העוני והיא עשויה לסייע לאוכלוסייה העובדת במשרה מלאה. עם זאת, ניסיונות להעלות את שכר המינימום מאתגרים פעמים רבות על ידי קולות המתריעים שההעלאה תגביר את שיעור האבטלה. גם המאבק בהעסקה פוגענית הוא אחד מהכלים המרכזיים באסטרטגיות להתמודדות עם עוני. ממשלות נאבקות לצמצום מספר המשרות המועדות להעסקה פוגענית כגון העסקת עובדי קבלן, העסקה המנצלת את העובד ואינה מעניקה לו את מלוא זכויותיו הסוציאליות. אמצעי אחרון לטיפול בתופעה הוא מהלך שיטתי ומקיף להעלאת ההון האנושי של אוכלוסיית העובדים עניים על ידי פיתוח תכניות להכשרה מקצועית, הכשרות פנים-מפעליות, פיתוח מסלולי הסבה מקצועית ותכניות אחרות לקידום תעסוקתי של עובדים אלה.

3. חקר העוני

חקר העוני מגוון ורב תחומים. חלקם עוסקים בסוגיות אוניברסליות וחלקם מתמקדים בהקשרים מקומיים. חלק מהמחקרים עוסקים בסוגיות הקשורות למדידת העוני ולהערכת היקפו וכן בהגדרות ובעיות. מחקרים אחרים עוסקים בתיאור התפתחותו ההיסטורית של העוני ובחיפוש שורשיו. בשל המשאבים הרבים הדרושים לעריכת מחקרים ממושכים, רק חלק קטן מהמחקרים הם מחקרים אקסטרנסיביים המתמקדים בבחינת אופי התופעה, עומקה, מורכבותה ועמידותה לאורך דורות. חלק ניכר מן המחקרים

מיועד ליעוץ לממשלות בנושאי מדיניות חברתית וממומן על ידיהן (Room, 1990). למחקרים אלה אופי כלכלי, והם עוסקים בעיקר בשאלות מקרו-כלכליות ובבחינת רפורמות להתמודדות עם העוני. מחקרים אחרים מיועדים להערכת תכניות התערבות ברמת הקהילה, משק הבית והפרט. מחקרים אלה נושאים אופי יישומי (Caputo, 1998). אחרים מיועדים לעודד השתתפות חברתית. אלה בוחנים אלמנטים הקשורים בהגדלת חלקם של העניים בהשפעה על קבלת החלטות בענייניהם ובדרכים להתמודדות עם העוני באמצעות התארגנותם העצמית של עניים. עוני נקשר לסוגיות של אזרחות חברתית (social citizenship). מחקרים רבים המבוססים על גישה השתתפותית זו מבוצעים בעולם השלישי (Wignaraja, 1997).

חקר העוני הוא תחום מחקר מורכב ורווי מחלוקות מדעיות, שכן תפיסות עוני הן בעיקרן תפיסות בעלות משמעויות פוליטיות נרחבות. דוגמה לכך היא סוגיית הגדרת העוני ומדידתו. לסוגיות אלה היבטים מדעיים, ערכיים, תרבותיים ופוליטיים רבים ולכן הן מעוררות פולמוס רב (Alcock, 1993). ישנן גישות תיאורטיות רבות לעניין העוני. הגישה המוחלטת להגדרת עוני מחפשת קנה מידה מוחשי למדידה ולהגדרה. לפי גישה זו, עוני הוא חסך הניתן למדידה על פי מדדים מוסכמים המתבססים על הצרכים המקובלים בחברה נתונה. לפיכך העוני הוא היעדר יכולת לקיים רמת חיים מינימלית או מתקבלת על הדעת (Booth, 1902; Rowntree, 1901). מהבחינה המוסרית, מועלות מיד תהיות בדבר אמות המידה להגדרת המושג "תנאי קיום מינימליים". כך מהבחינה החברתית-תרבותית, יש ויכוח בשאלה מה הן הנורמות החברתיות שעל פיהן מוגדר עוני. מן הבחינה הפוליטית, הגדרת העוני נקשרת למידת המחויבות של השלטון שהחברה תהיה חברה מתוקנת (Spiker, 1988). הגישה היחסית, לעומת זאת, מדגישה את המושג "חסך יחסי" (Runciman, 1966). מושג זה, שמקורו בפסיכולוגיה החברתית, הפך לשגור בכתבי סוציולוגים ואנשי מדע המדינה בניסיונם לתאר את הקשר בין תחושות של אי נחת חברתית לבין תפיסת המציאות החברתית (Merton, 1957). המושג "חסך יחסי", בתחום חקר העוני, מתייחס לקשר בין אי שוויון לבין תחושות קיפוח כמרכיב בסיסי בהגדרת העוני (Ringen, 1985). גישה זו בולטת בהגדרתו של טאוסנד (Townsend, 1970) את העוני. הגדרתו משלבת אלמנטים יחסיים ואובייקטיביים שעל פיהם מוגדר העוני כחסך משמעותי על פי הנורמות המקובלות בחברה ואשר בעטיו נמנעת מן הפרט חברות מלאה בחברה. טאוסנד (Townsend, 1993) משתמש במושג "חסך יחסי" בשני מובנים. ראשית,

כביטוי לצורך להכיר בתלות ההדדית בין כל הגדרה של עוני למבנה החברתי ולמשמעות החברתית ה"סובייקטיבית" המיוחסת לזיקה זאת. שנית, המושג מבטא את הצורך להשתמש בהגדרות נבדלות של עוני על פי ממדי הזמן והמקום ועל כן מצביע על אופייה הדינמי והמשתנה של התופעה. מעניין לציין שלמרות הניגוד התפיסתי בין הגישה המוחלטת לגישה היחסית, השוני בגבולות שנקבעו ובשימוש בהם אינו רב (דורון, 1980).

פולמוס נוסף נוגע בדיון בשאלת סיבות העוני והאסטרטגיות להתמודדות עמו. בהקשר זה יש מחלוקת תיאורטית עמוקה בין גישות אינדיווידואליות, תרבותיות, התנהגותיות ומבניות לעוני. מצדדי רפורמה במערכות רווחה תולים תקוות רבות בעידוד אנשים עניים להצטרף למעגל העבודה, ואילו אחרים רואים ברפורמות חברתיות המבוססות על צדק חלוקתי אפיק עיקרי להתמודדות עם התופעה.

בישראל יש מחקר מגוון בנושא העוני, והיבטים רבים של הבעיה נבדקים בו (אחדות, 2007; דורון, 2000, 2004, 2008). הקשר שבין עוני לאי שוויון נמצא במוקד מחקרים רבים (ברודט ודהן, 2006; דהן, 2007; Achdut, 2002). אי השוויון בישראל תואם פרמטרים לאומיים, אתניים, דתיים ומגדריים (Ben Bassat & Dahan, 2008; Strier, 2005; גוטליב, 2007). ישנם גם מחקרים בנושא מדיניות הממשלה לצמצום העוני, אשר נמצאה יעילה יותר בקרב אוכלוסיות יהודיות לעומת אוכלוסיות ערביות (Lewin et al., 2008). רמת העוני נבחנה בקרב כמה סוגי אוכלוסיות, והרמה הגבוהה ביותר נמצאה בקרב ילדים ערבים וחרדים (Ben-Arieh & Gal, 1998). אבו-באדר וגוטליב (2008) חקרו את מצב החינוך והתעסוקה בקרב אוכלוסיות בדואים בדרום הארץ בחמישים השנים האחרונות שבהן רמת העוני גבוהה. למרות התקדמות בסוגיית החינוך, המחקר מצא כי חוסר בתשתית תעסוקתית משמר את מצב העוני הכרוני שבו נתונות אוכלוסיות אלה.

כאמור, מחקרי העוני הן בעולם והן בישראל ממעטים לעסוק באוכלוסייה זו. אוכלוסיית העובדים החיים בעוני מוזכרת בעיקר בסקירות ודו"חות של בנק ישראל והמוסד לביטוח הלאומי. בנימין וגוצלב (2006) חקרו תפיסות של מנהלי משאבי אנוש בשירות הציבורי בנוגע להיווצרותה של דה-הומניזציה כלפי עובדים ועובדות המועסקים העסקה לא שגרתית (עובדים זמניים, עובדים המועסקים על ידי חברות כוח אדם). המחקר מבקר העסקה לא שגרתית כפרקטיקה המעמעמת גבולות אתיים ביחסי ההעסקה ומעלה את האפשרות שהיא מתלכדת עם צורות אחרות של דיכוי חברתי. רובינשטיין, בנימין

וגולן (2008) חקרו את החלשתם של עובדים עניים במסגרת התפתחות תרבות המכרזים. המחקרים טוענים שהתרחבות תרבות מכרזי כוח האדם, בד בבד עם ירידה בשיעור ההתארגנות של עובדים והתגברות אי אכיפת חוקי העבודה, גרמו להיעלמות מרכיב איכות העבודה כקריטריון להעסקת כוח אדם.

3.1 חקר העוני: מחקר איכותני

המחקר האיכותני אינו שיטה מתודולוגית אחידה. קרסוול (Creswel, 1998) מונה חמש מסורות מרכזיות במחקר מסוג זה: הביוגרפית, הפנומנולוגית, האתנוגרפית, חקר המקרה ותיאוריה המעוגנת בשדה (Grounded Theory). מסורות אלה נוכחות גם במחקרי העוני האיכותניים. המסורת הביוגרפית, אשר מושפעת מתפיסות פמיניסטיות ותרבותיות (Waller, Risley-Curtiss, Murphy, Medill, and Moore, 1998), עוסקת בתיאור סיפור החיים של האדם העני. סיפור חיי האדם העני מסופר באמצעות סיפורי משנה, אנקדוטות ומטפורות שהאדם מעלה בתיאור תולדות חייו. החוקר מתמקד בכמה צמתים מרכזיים וצומתי משנה בתיאורים, ומעניק להם פרשנות, קושר אותם לתיאוריה ומציין את הלמידה הנובעת מסיפור החיים לנושא הנחקר (Russell, 1991). תרומתו של המחקר הביוגרפי לחקר העוני (Shimahara & Condon, 1984) היא בהאנשת "העני" (personification of the poor).

המסורת השנייה אמונה על הזרם הקונסטרוקטיביסטי, אשר מתמקד בהיבטים הסימבוליים של ההבניה החברתית של העוני (Bunis, Yancic & Snow, 1996). מחקרים אלה עוסקים בניחות סוציולוגי-תרבותי של הכוחות המבנים את תופעת העוני (social constructivism). עוני נתפס כהבניה שהיא תולדה של משא ומתן חברתי-תרבותי (Nuccio & Sands, 1992). תרומתה של מסורת זו לחקר העוני היא בהפניית תשומת הלב אל הרטוריקה התרבותית, החברתית ואף המדעית אשר תורמת להבניית העוני כמציאות חברתית. מחקרים אלה עוסקים בפענוח הקודים שבאמצעותם החברה מבנה, מסבירה ומצדיקה אי שוויון חברתי כמציאות חברתית "מתקבלת על הדעת" (Hood-Brown, 1998; Williams, 1992).

המסורת השלישית, הנטועה במסורת האתנוגרפית, באה לידי ביטוי במחקרי שדה של חוקרים אנתרופולוגים. מחקרים אלה מתבססים על תצפיות משתתפות ארוכות טווח בקהילות, בכפרים ובערים שבהם מתרחש המחקר ותרומתם בתיאור ישיר ו"חי" של החיים בעוני (Munger, 2002; Lewis, 1959).

המסורת הרביעית במחקר האיכותני היא חקר המקרה. חקר המקרה הוא מערך מחקר שכיח במחקר האיכותני של העוני. הוא מציג ובוחר מקרה אחד לעומקו ומפרט בהרחבה את התנאים הייחודיים המרכיבים אותו (Tuason, 2008). למרות מגבלות פרטיותו של המקרה, לעתים מחקרי מקרה עשויים להקנות לממצאים יכולת הכללה רחבה (בן-יהושע, 1995).

מסורת חמישית היא מסורת התיאוריה הצומחת מהשדה. מחקרי עוני רבים נערכו במתודולוגיה זו שפותחה על ידי סטראוס וקורבין (Strauss & Corbin, 1990). תרומתה של מסורת זו לחקר העוני היא ביצירת מרחב מתודולוגי המאפשר לנתונים "לעצב" תיאוריה. גישה זו עולה בקנה אחד עם הרצון להגיע לקולות של אנשים החיים בעוני, שעל פי רוב אינם משתתפים אקטיביים בשיח העוני.

התפתחות הזרם האיכותני נתמכת בחלקה בביקורת המופנית כלפי הזרם המרכזי של מחקרי העוני, שרובם כמותיים וכלכליים (O'Connor, 2001). אחת הביקורות המושמעות כלפי מחקרי עוני היא שהם משקפים תפיסות אתנוצנטריות (Chambers, 1997). מחקרי עוני רבים לוקים בהיעדר תשומת לב להקשר התרבותי של העוני (Silva & Athukorla, 1996). ביקורת נוספת טוענת שמחקרי העוני לוקים בהיעדר גישה בין-תחומית. מחקר עוני, על פי ביקורת זו, מחייב גישה מחקרית הוליסטית ורב-תחומית, אשר אינה באה לידי ביטוי די הצורך במחקרי העוני השייכים לזרם המרכזי (Oyen, 1996). ביקורת נוספת מתמקדת בהדגשה הרבה של ההיבט הכלכלי של העוני תוך התעלמות מאלמנטים חברתיים ותודעתיים. מרבית מחקרי העוני הכמותניים נושאים אופי סטטיסטי ורק מקצתם בודקים גם מרכיבים סובייקטיביים, תפיסתיים ותודעתיים.

ביקורות אחרות עוסקות בנטייתו הערכית והאידיאולוגיות של חקר העוני. ביקורות אלה מופנות כלפי העמדה ה"פסבדו-ניטרלית" שנוקטים חוקרי העוני. קולות אלה ממליצים לחקור את תפקידו של חקר העוני בשמירה על הסטטוס קוו החברתי והכלכלי (Gans, 1973). טענה זו נוגעת למיעוט המחקר העוסק בתרומתם של ה"לא-עניים", של בעלי האמצעים והאליטות, ביצירת העוני, בהצדקתו ובשימורו, ומצדדת במחקר שיבדוק את תפקידן של מסגרות חברתיות, ערכיות, פוליטיות וחוקיות המעודדות עוני, מייצרות ומשמרות אותו (Mamelli, 1997).

נוסף על טענות אלה, מושמעות גם טענות המתייחסות לצד המתודולוגי של חקר העוני ומופנות לקשר בין שיטות איסוף הנתונים לאופן הסקת המסקנות. על פי ביקורת זו, רוב המחקרים נשענים על

נתונים עקיפים (Samad, 1996), ומשתמשים במחקרי חתך להסקת מסקנות רוחביות (Bar Yosef, 1996). ביקורת נוספת עוסקת בתלות המחקרים. מורכבותו של חקר העוני ועלותו הגבוהה גורמות לכך שסדר היום של המחקר נקבע במידה רבה על ידי הממשלות או הסוכנויות הממנות אותו (Bar Yosef, 1996).

אחת הביקורות המושמעות ביותר כיום כלפי חקר העוני קשורה בהתעלמות המחקר מקולות האנשים החיים בעוני. האנתרופולוגית הנודעת מרי דוגלס טענה כלפי מחקרי העוני שהם מצמצמים את האדם החי בעוני ל"אדם כלכלי" (Homo Economicus). בהקשר זה, היא השוותה במחקר העוני את מעמדם של בני אדם החיים בעוני למעמדם של "אנשים חסרים" (missing persons).

3.2 חקר העוני: תרומת המחקר האיכותני

קרומר-נבו (2000) מדגישה את הפער שבין הידע שמוצר על יד האקדמיה בנוגע לעניים לבין "ידע מן החיים" של אנשים החיים בעוני. הידע מהאקדמיה נחשב לידע לגיטימי, ואילו הידע של בני האדם ה"פשוטים" – למרות תקפותו בחוויה האנושית של האנשים, חיוניותו למדיניות ומרכזיותו להתערבויות של אנשי מקצוע כגון עובדים סוציאליים – נחשב לפחות ערך.

משום הביקורות המתודולוגיות על חקר העוני, ולנוכח הלגיטימציה המדעית הגוברת של המחקר האיכותני, גוברת חשיבותם של מחקרי עוני איכותניים. מחקרים אלה, לשיטותיהם, תרמו תרומה ניכרת להעשרת הדיון הציבורי בנושא העוני. מחקרים אלה הרחיבו את הידע על אופציות להתמודדות של אנשים החיים בעוני, בעיניהם ובתוך מציאות חייהם (Edin & Lein, 1997). מחקרים המבוססים על ראיונות עומק הביאו להבנה עמוקה יותר של אסטרטגיות ההתמודדות עם העוני בקרב קבוצות אוכלוסייה מגוונות. מחקרי עוני השתתפויות תרמו לגישור הפער השכיח בין ידע לפעולה ושימשו להעצמתם של משתתפים עניים הן בתחום של יצירת הידע והן בקידום שינוי חברתי. מחקרי עוני איכותניים בעלי אופי השתתפויותי קיבלו תמיכה ממוסדות וקרנות בין-לאומיים המתעניינים בעוני, כגון הבנק העולמי, קרן המטבע הבינלאומית וקרנות מחקר פרטיות. מחקריהם של גופים אלה עוררו מודעות לחשיבות "ידע החיים הלוקלי" בהבנת העוני. מחקרים אלה תיעדו היבטים רבים של חוויית העוני ועסקו בסוגיות מורכבות כגון העברה בין-דורית של העוני, היווצרות ודעיכה של הון חברתי בקרב העניים, השפעות מגוונות של מדיניות חברתית המוכתבת "מלמעלה" על ידי ממשלות בלא התייעצות עם מי שמדיניות זו

אמורה לשרת. כמו כן, מחקרי עוני איכותניים הביאו להבנה טובה יותר של הרשתות החברתיות המאפיינות קהילות ומשפחות עניות תוך בדיקת השפעת מצב העוני עליהן. מחקרי עוני איכותניים סקרו את אסטרטגיות החיים של משפחות עניות והשפעתם של מחסומים מערכתיים על חיי בני אדם החיים בעוני. הם גם תרמו להבנה עמוקה יותר של יחסי הגומלין בין שירותים חברתיים שונים לצרכנים שלהם. מלבד תרומות אלה, ניתן לומר שמחקר איכותני של העוני מבטא לא רק שינוי במערך המחקר ובשיטות איסוף הנתונים וניתוחם, אלא גם שינוי בתפיסת בני האדם החיים בעוני. נקודת המוצא למחקר זה היא ההכרה באדם העני כבעל אישיות עצמאית, אחראית ובעלת כושר בחירה. מחקר איכותני של עוני מבטא רצון להבין את האדם החי בעוני ואת עולמו באמצעות שפתו, השקפותיו, ערכיו, גישותיו ודרישותיו מהחיים.

בצד ההכרה הרבה בתרומות וביתרונות הרבים, ניתן לציין מגבלות אחדות. יתרונו של המחקר האיכותני הוא גם חסרונו. מחקרים איכותניים רבים מבוססים על דגימת נוחות, ועל כן נפגעת יכולת ההכללה וההשוואה השיטתית. כמו כן, מחקרים איכותניים של עוני מתמקדים בקבוצות קטנות, ייחודיות, בעלות טווח מוגבל. מחקרים אלה, על פי רוב, נושאים אופי לוקלי המקשה על יכולת השוואה שיטתית. משום כך נחלשת יכולת השפעתה של מדיניות חברתית. ביקורת נוספת קשורה להיעדר בסיס תיאורטי מוצק. חולשה זו נובעת מקושי בהשתתה שיטתית של המחקר האיכותני על בסיס תיאורטי.

3.3 מחקר איכותני של העוני בישראל

המחקר האיכותני של העוני בישראל מועט ביותר ועוסק יותר במחקר "העניים" ופחות מדי בחקר "העוני". מצב זה משקף את שוליות נושא העוני בקרב חוקרים איכותניים. המחקרים האיכותניים מצומצמים בהיקפם, ממוקדים בקבוצה ספציפית וייחודית או תורמים לפיתוח ידע על תכנית התערבות מסוימת. לדוגמה, מחקרן של קרומר-נבו, סלונים-נבו, הירשזון-שגב ובן-ישי (2005) התמקד בפונים "ותיקים" ללשכות רווחה שבעיותיהם הכלכליות, האישיות-משפחתיות והחברתיות קשות, עמוקות ומתמשכות. המחקר מצא שהפונים בעלי הוותק בקשרים עם הלשכה חשו מאוכזבים מהיקף העזרה הכלכלית ומאיכותה. הפונים תיארו אי מימוש הציפייה ליחס הולם, היעדר הבנה בנוגע למצבם, חוסר אמון, חוסר רגישות ופער וריחוק מעולמם. המרואיינים חוו מחסור בתנאים שיאפשרו פיתוח קשר אינטימי עם העובדים הסוציאליים, קבלו על היעדר קביעות בקשר עם עובד הלשכה, על היעדר זמינות

העובדים, על אי שמירת סודיות והיעדר נכונות לחרוג מהמסגרת הבירוקרטית. ככלל, הפונים חוו קשיים בקבלת עזרה, ציינו רגשות בושה, נפגעו מיחסם של העובדים, חשו הפליה ותיוג, ואף ציינו שעל הפונה "להתחנן ולצעוק כדי לקבל עזרה".

קבוצה נוספת שנחקרה במחקר איכותני היא של נשים החיות במצוקה כלכלית וחברתית. קרומר-נבו (1997) ראינה נשים, אמהות ממשפחות הסובלות ממצוקה רב ממדית, שהשתתפו בתכנית "יחדיו", תוכנית שהתמקדה בצורכי הנשים ובאימהותן. בהתבסס על ראיונות נרטיביים, זיהה המחקר שלושה דפוסי היעזרות עיקריים. בדפוס הראשון, "הדפוס ההרגעתי", הנשים חוות עזרה ביכולת להשתחרר מהמצוקה, מהסבל, מהצרות, ממשלות הבית והמשפחה התובעניות, ולו גם לטווח קצר. התכנית משמשת להן מקום מקלט ומגן. בדפוס השני, "הדפוס העוצמתי", הנשים מכירות בחסכים שלהן בתחומי חיים שונים אך הן חוות את עצמן כבעלות כוח ורואות את העזרה כמאפשרת אימון, ארגון ולמידת מיומנויות לשם עשייה. מפגשי התכנית מספקים להן הזדמנות ללמידה, להתפתחות ולגדילה. בדפוס השלישי, "הדפוס הרה-ביוגרפי", הנשים חוות שינוי במרחב הפנימי, בינן לבין עצמן. הן חוות את התכנית כמקום שבו הן יכולות להשתנות ואף לחולל מהפך בחייהן.

סמבול ובנימין (2005) ראינו אמהות המתגוררות בשכונת מצוקה ואשר השתתפו בסדנה להעצמה כלכלית. ניתוח הראיונות הראה שחויית האימהות אצל נשים עניות היא חוויה דואלית. האימהות בעוני גובה מחיר, מציבה מחסומים כלכליים המחייבים מאבק הישרדות יומיומי, המתבטא בהתמודדות עם איום הנובע מאי עמידה בתשלומים, כגון ניתוקי חשמל וטלפון. האימהות מגבילה את יכולת הנשים להתחרות באחרים לנוכח תביעות שוק העבודה, בייחוד בהשגת העבודות הטובות יותר. מצב זה פוגע לא רק במרואיינות עצמן אלא גם בילדיהן, באי היכולת להעניק להם ולמלא את צורכיהם. המחקר מציג את ההפרדה בין אימהות לעבודה כהפרדה מלאכותית. הזהות האימהית אינה מנותקת מהזהות התעסוקתית. לפיכך חויית המחסור פוגעת לא רק במישור החומרי אלא גם במישור הזהות העצמית שלהן. חויית האימהות מהווה גם משאב לעיצוב הזהות, אתגר ומניע למאמצים ההישרדותיים למען ילדיהן. היא מהווה גם מקור לסיפוק במצבי חיים מגוונים ולצמיחה אישית.

סטריאר (2005) חקר את תפיסות העוני של בני אדם החיים בעוני על רקע הבדלי מגדר ותרבות בירושלים. כמו כן הוא חקר פערים בין תפיסותיהם של בני אדם החיים בעוני לבין תפיסות העוני של

עובדות סוציאליות הנותנות שירותים לאוכלוסיות אלה. ממצאי מחקרו מצביעים על הצורך לפתח פרקטיקות רגישות לתרבות ולמגדר לשם טיפול בתופעת העוני. סטריאר ואבדין (Strier & Abdeen, 2009) ערכו גם מחקר איכותני שבאמצעותו חקרו את תפיסותיהן של נשים עניות ישראליות ופולסטיניות שפיתחו יזמות עסקית. ממצאי מחקר זה מערערים הנחות הרואות ביזמות עסקית אסטרטגיה להתמודדות עם עוני ודרך לקדם שוויון מגדרי.

לסיכום, המחקר האיכותני של העוני הוא מפעל מחקרי מתהווה ומתפתח שנועד לסייע בהבנת מורכבותה של חווית העוני לאור השונות הרבה של אוכלוסייה החיה בעוני בישראל.

4. רקע

ממדי העוני בישראל נמצאים במגמה מדאיגה של עלייה בעשור האחרון. למרות הירידה הקלה בממדי העוני בשנים 2006 ו-2007, אחוז **המשפחות** החיות בעוני בישראל עלה מ-17.4% (המוסד לביטוח הלאומי, 2009) בשנת 1998 והגיע עד לרמה של 20.5% בשנת 2009. אחוז **האנשים** החיים בעוני גבוה עוד יותר: בשנת 2009 חיו רבע מהאוכלוסייה (25.0%), ומעל לשליש (36.3%) מהילדים בישראל מתחת לקו העוני. מספרים אלה מייצגים עלייה חדה בממדי העוני לעומת הנתונים מלפני עשור (17.5% מהאוכלוסייה הכללית ו-21.8% מהילדים ב-1998). בד בבד עם מגמת העלייה בממדי העוני, נצפתה גם מגמת עלייה באי השוויון בחברה הישראלית, ומדד ג'יני לאי שוויון עלה ב-5.8% בין השנים 2002 ו-2009.

מגמת העלייה בממדי העוני בישראל נמשכה גם בשנת 2009. בנוגע לשנת 2008 נמצאה עלייה בממדי העוני, במדדים של משקי הבית (20.5% לעומת 19.9%, סך הכול 435,100 משפחות), נפשות (25.0% לעומת 23.7%, סך הכול 1,774,800 נפשות) וילדים (36.3% לעומת 34.0%, סך הכול כ-850,300 ילדים). בשני המדדים האחרונים (נפשות, ילדים) לעלייה יש מובהקות סטטיסטית אף שמדובר בשינוי על פני תקופה של שנה בלבד. בשנת 2009 העוני בישראל החמיר (לפי מדד FGT) אף הוא במידה חדה והמשפחות העניות בישראל הפכו עניות יותר, כאשר המרחק הממוצע של הכנסות המשפחות העניות מקו העוני עלה ל-35.5%.

מגמת העלייה בממדי העוני לא פסחה על אנשים עובדים. אחוז המשפחות העניות מתוך כלל המשפחות שבהן ראש משק הבית עובד עלה מ-12.2% ב-2008 ל-13.4% ב-2009. העלייה משותפת לשכירים, עצמאיים, למפרנסים יחידים ולמשפחות שבהן יש יותר ממפרנס אחד. לעלייה בממדי העוני של עניים עובדים מובהקות סטטיסטית, ומשמעות המספר המצוטט לעיל היא כי ביותר משמינית ממשקי הבית שבהם ראש משק הבית עובד – חיים בעוני. ברוב המשפחות שהתדרדרו למעגל העוני, ראש המשפחה עובד, ולא זו בלבד אלא שכמעט מחצית מהמשפחות העניות בישראל (49%) הן משפחות עובדות. מתוך כלל הנפשות שחיו בעוני בישראל בשנת 2009, 61% (1,085,500 איש, אישה וילד) היו שייכות למשפחות עובדות. נתון זה ממחיש את החשיבות של מחקר נושא העניים העובדים, שכן משפחות אלה מאיינות את מרבית העניים בישראל.

בדו"ח זה אנו מתמקדים בכמה מגזרים באוכלוסייה שבהם שיעור העוני גבוה: ערבים, חרדים ועולים. כן כללנו במחקר גם את אוכלוסיית היהודים שאינם חרדים. אף ששיעור העוני בקרב קבוצה זו נמוך מחלקם היחסי באוכלוסייה, הרי מספרם הכולל הגדול מחייב התייחסות. לעומת זאת לא כללנו במחקר את אוכלוסיית הקשישים, משום שרובם עברו את גיל הפרישה ואין ציפייה שחלק ניכר מהם יהיו עניים עובדים.

מתוך 15,000 משפחות שהתווספו למעגל העוני בשנת 2009, 14,300 הן משפחות ערביות. נתון זה מדגיש את ההרעה שחלה בממדי העוני בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל. שיעור העוני בקרב משפחות ערביות היה 53.5% בשנת 2009, עלייה מובהקת סטטיסטית לעומת הנתון של שנת 2008 (49.4%) – יותר ממחצית המשפחות הערביות בישראל חיות אפוא בעוני. מתוך כלל המשפחות העניות בארץ, 35.9% הן משפחות ערביות, מספר הגבוה פי 2.6 מחלקן היחסי של משפחות ערביות באוכלוסייה (13.8%). יותר ממחצית הערבים בישראל חיים בעוני (57.4%), וגם נתון זה משקף עלייה חדה לעומת הנתון משנת 2008 (53.1%). בשנת 2009 היו בישראל 278,800 משפחות ערביות עניות ובהן 813,500 נפשות. שיעור העוני הגבוה בקרב ערבים קשור בשיעור ההשתתפות הנמוך של ערבים בשוק העבודה ובפערי שכר בין ערבים ליהודים. בשנת 2008 שיעור ההשתתפות של ערבים בשוק העבודה היה 42% בהשוואה ל-59% בקרב יהודים. באותה שנה שיעור אי השתתפות של נשים ערביות בשוק העבודה היה גבוה ביותר. כ-75% מהנשים הערביות בישראל אינן משתתפות בשוק העבודה בהשוואה ל-21%

מהנשים היהודיות. נוסף על כך פערי שכר משמעותיים ניכרים בין שתי האוכלוסיות. בשנת 2007 עמד השכר החודשי הממוצע ברוטו במגזר הערבי על 5,419 ש"ח, בעוד השכר הממוצע בקרב היהודים עמד על 8,056 ש"ח.

אוכלוסייה נוספת שבה שיעור העוני גבוה במיוחד היא קבוצת החרדים. שיעור העוני בקרב משפחות חרדיות גבוה אף משיעור העוני בקרב האוכלוסייה הערבית, ועומד על 56.9% (עלייה לעומת 2008, אז היה שיעור העוני בקרב החרדים 54.9%). בדומה לערבים, יותר ממחצית המשפחות החרדיות חיות אפוא גם הן בעוני. חלקן של משפחות חרדיות בכלל המשפחות העניות (12.8%, ממוצע דו-שנתי) גבוה פי 2.6 מחלקן היחסי של משפחות אלה באוכלוסייה (4.8%) – **בדיוק** אותו יחס המאפיין את המשפחות הערביות. כמעט 350,000 חרדים חיים בעוני, גידול של כ-22,000 נפשות לעומת שנת 2008. עם זאת יש לציין כי שינוי זה לעומת 2008 אינו מובהק מבחינה סטטיסטית.

העוני בחברה החרדית הוא רחב בהיקפו, עמוק ומתמשך (גוטליב, 2007). ברודט ודהן (2006) מציינים כמה נתונים בעלי חשיבות להבנת תמונת המקרו בחברה החרדית. שיעור ההשתתפות בשוק העבודה של גברים חרדים בגילאים 25-54 הוא כ-40% בממוצע בהשוואה ל-90% בשאר האוכלוסייה היהודית. ממצא זה נתמך גם במחקרה של קליין (2000) אשר מצאה כי בכל קבוצות האוכלוסייה בישראל, שיעור ההשתתפות של נשים וגברים בכוח העבודה נמוך יותר בקרב העניים מאשר בקרב אלה שחיים מעל לקו העוני, כשהדבר בולט במיוחד בקרב העניים החרדים. אף כי חלה עלייה בשיעור השתתפות גברים חרדים בשוק העבודה, שיעור זה עדיין נמוך (גוטליב, 2007).

הגורמים המרכזיים לממדי העוני בחברה החרדית קשורים להיבטים תרבותיים, ילודה גבוהה מבחירה וחינוך שאינו מכוון להקניית כושר השתכרות המותאם לצורכי השוק (גוטליב, 2007). ברודט ודהן (2006) מציינים תופעה יסודית נוספת, והיא שגם כאשר יש כניסה לשוק העבודה, היא נעשית בגיל מאוחר יחסית, ולכן כרוכה בתשלום שכר נמוך. המחקר מצא שגם הנשים החרדיות עובדות בשיעור נמוך בהשוואה לשיעור ההשתתפות של נשים יהודיות לא-חרדיות בשוק העבודה. מספר הילדים בחברה החרדית הוא יותר מכפול ממספר הילדים במשפחה עם שני הורים בשאר האוכלוסייה היהודית. קליין (2000) מצאה שבשנים 1982-1995 עלה שיעור העוני בקרב ילדים חרדים ב-40%, ונמצא קשר ברור בין אי השתתפות ההורים בכוח העבודה לבין שיעור הילדים החיים מתחת לקו העוני. מספר הילדים

במשפחה אינו משקף שנות לימודים או רמת הכנסה, אלא משקף העדפה חברתית (גוטליב, 2007). מאפיין נוסף של החברה החרדית הוא שיש פער בין רמות ההשכלה ותכניה ובין הצרכים של שוק העבודה. אף כי לחרדים שנות השכלה ניכרות, תוכני הלימוד יוצרים פער בין כישורי החרדים לצורכי שוק העבודה. פער זה מתחיל משלב הלימוד היסודי, גם אצל בנים וגם אצל בנות. במהלך השנים 2002-2004 חלה שחיקה ביכולתן של מערכות התמיכה ההדדית בחברה החרדית למתן את העוני בקרבה (גוטליב, 2007).

בעוד העוני בחברה החרדית נחקר ברמת המקור, מחקר מועט ביותר התבונן והתעמק בתפיסות החרדים בנוגע לעוני ובחוויותיהם האישיות בכל הקשור לעוני ובייחוד בעניין הקשר שבין עוני לעבודה. יוצא דופן הוא מחקרו של סטריאר (Strier, 2005) אשר בהן תפיסות עוני אצל עניים בירושלים ובייחוד בקרב עניים חרדים, והשווה את תפיסותיהם על פי מגדר. במחקר נמצא שהעוני נתפס על ידי כלל המרואיינים כמונחים חומריים, בייחוד כחיים בצמצום בתוך מרחב של היעדר ביטחון כלכלי. המרואיינים נטו לדחות את זיהויים והגדרת זהותם כעניים, והגדירו זהות זאת דרך פרספקטיבה של שייכות קולקטיבית, תרבותית ודתית. המרואיינים בכללותם הסכימו באשר להשפעות השליליות של מצב העוני על איכות חייהם וציינו רגשות שליליים וטראומטיים מלווים בתחושות של בושה וסטיגמה. מצב העוני תואר על ידי המרואיינים כמחייב חיפוש תמידי אחר עזרה, כשהמרואיינים נאלצים להתעמת עם יחס לא עוזר ולא משמעותי שאף מגביר רגשות עצמיים שליליים. לפי המחקר, לעוני כמה היבטים מגדריים: הנשים ככלל תופסות את אחריותן לדאוג לכל המצבים בבית ובייחוד לתוצאות העוני והשפעתו על המשפחה. הגברים בחברה החרדית נתפסים על ידי הנשים כבעלי זכות ללמוד.

בהיעדר מחקר המתמקד בהבנת המשמעויות הסובייקטיביות של חיים בעוני בחברה החרדית, מטרת דו"ח זה, והמחקר שביסודו, היא להוסיף נדבך להבנה מעמיקה ומפורטת יותר של משמעויות שחרדים עניים מעניקים למצבם, לדרכי התמודדותם עם העוני ולתפיסת הקשר בינו ובין עבודה.

גם באוכלוסיית העולים ממדי העוני גבוהים באופן יחסי. עם זאת שיעור העוני בקרב משפחות עולים נמוך במידה ניכרת משיעורו בקרב חרדים וערבים, ועמד בשנת 2009 על 17.4%. נתון זה מייצג ירידה בממדי העוני בקרב משפחות עולים מרמתם בשנת 2008 (18.0%), ולא זו בלבד אלא שנתון זה מתקרב לממדי העוני בקרב כלל האוכלוסייה היהודית (והעומד על 15.2%). שיפור זה ממשיך את מגמת

השיפור שנצפתה בין 2007 ל-2008, ומהווה נתון מעודד, בייחוד על רקע העלייה במדדי העוני בקרב אוכלוסיות פגיעות אחרות. עם זאת יש לזכור כי משפחות עולים תלויות מאוד בתשלומי העברה, וכי לולא תשלומים אלה ממדי העוני בקרב משפחות עולים היה עומד על 40.3%. שיעור הירידה בממדי העוני בקרב קבוצה זו עקב תשלומי העברה הוא גבוה מאוד – 56.7%, והאפקטיביות שלו גבוהה פי 3 ופי 5 לעומת האפקטיביות של תשלומי ההעברה בקרב החרדים (19.2%) והערבים (11.4%).

מלבד אוכלוסיות הערבים, החרדים והעולים, המחקר שלנו כולל את בחינת מצבם של יהודים לא חרדים (חילוניים, מסורתיים, דתיים לאומיים). הדו"ח השנתי לממדי העוני לשנת 2009 אינו מציג מספרים באשר ליהודים לא חרדים (עובדים ושאינם קשישים) כקבוצה נפרדת. שיעור העוני בקרב כלל האוכלוסייה היהודית עמד בשנת 2009 על 15.2%, נתון כמעט זהה לנתון משנת 2008 – 15.3%. חלקן של המשפחות היהודיות באוכלוסייה הענייה (64.4%) קטן מחלקן בכלל האוכלוסייה (86.2%).

נוסף על החלוקה לארבע הקבוצות הדמוגרפיות שהוזכרו לעיל (ערבים, חרדים, עולים וחילונים), המחקר שלנו בדק גם הבדלים בין נשים לגברים. שיעור העוני בשנת 2009 בקרב גברים ובקרב נשים היה דומה (18.8% בקרב גברים ו-20.0% בקרב נשים). יש לציין שבנתוני השנים שבין 1999 ל-2009 שיעור העוני בקרב נשים היה גבוה משיעורו בקרב גברים, וההבדל נע בין נקודת אחוז אחת לשתיים לאורך כל התקופה. עם זאת, עדיין קיימים בישראל פערי שכר משמעותיים בין נשים לגברים. על פי נתוני בנק ישראל, אישה מרוויחה בממוצע כ-64% בלבד משכרו הממוצע של גבר.

5. מתודולוגיה

5.1 מטרות המחקר

מטרות המחקר הן:

1. לתאר את חוויית העוני של משפחות עובדות הנתונות במצוקה כלכלית על רקע הבדלי מגדר, לאום, דת, וארץ מוצא.
2. לעמוד על המשמעויות המיוחדות לתופעת העוני והמצוקה של אנשים עובדים החיים בעוני.
3. לזהות ולאפיין דפוסי התמודדות של אנשים עובדים עם תופעת העוני והמצוקה.

4. לתאר ולנתח את התפיסות הרווחות אצל עובדים החיים בעוני בנוגע למערכות הסיוע הפורמליות והבלתי פורמליות.

5. לאפשר בחינה ביקורתית של התפיסות, העמדות והתיאוריות הרווחות באשר לתופעה מתוך נקודת הראות של המשתתפים ולאור הבדלים בין הקבוצות שבמחקר.

5.2 תחומי המחקר

מחקר זה יעסוק בחקר שישה תחומי מחקר מרכזיים:

1. חויית העוני
2. משמעות החיים בעוני
3. השפעות וביטויים
4. תיאוריות של עוני
5. סגנונות התמודדות
6. תפקיד השירותים החברתיים

5.3 אוכלוסייה

מחקר זה מתבסס על מדגם מכוון (purposive sampling), שבו המרואיינים נבחרו לפי מאפיינים וקריטריונים תיאורטיים שנקבעו מראש. דגימה זו מטרתה לייצג מגוון רחב של קבוצות ותת-קבוצות המזוהות עם התופעה הנחקרת. זו בחירה מודעת של מגוון על חשבון ייצוגיות (Patton, 2002). בקבוצת המחקר 80 משתתפים שחולקו לארבע קבוצות עיקריות של 20 מרואיינים בכל קבוצה. מאפייני המדגם ומספר המרואיינים מפורטים בטבלה מס' 1:

טבלה מס' 1: קבוצות המדגם והמאפיינים

יהודים לא חרדים ילידי הארץ	יהודים חרדים	יהודים מהגרים	ערבים	N=80
10	10	10	10	גברים N=40
10	10	10	10	נשים N=40

הקריטריונים לדגימה התיאורטית היו:

- אנשים שעיקר הכנסתם מקורו בעבודה שיש בה תמורה כספית (paid work).
- רמת ההכנסה החודשית של משפחת העובדים מתחת לקו העוני הרשמי בישראל.
- הורים לילדים במגוון גילאים (עד גיל 18).
- משתייכים לאחת מהקבוצות שצוינו לעיל.
- אנשים העוסקים במגוון רחב של תחומי תעסוקה המשקף ריבוי חוויות ונקודות ראות מגוונות.
- אנשים שהיו בשישה חודשים שקדמו למחקר.

משתתפי המחקר הופנו למחקר מכמה מקורות. חלק הופנה על ידי שירותי הרווחה, רכזי תעסוקה אזוריים או בעלי תפקידים ברמה המקומית. אחרים הופנו על ידי המשתתפים עצמם על פי דגימת כדור שלג (Dane, 1990). המידע על רמת ההכנסה התבסס על דיווח עצמי של המשתתפים. נתונים אלה לא אומתו באמצעות מידע של גורם רשמי.

5.4 תהליך איסוף הנתונים

תהליך איסוף הנתונים היה מורכב והצריך מאמצים מרובים, שכן חלק גדול מהאוכלוסייה הנחקרת אינו נמצא בקשר שוטף עם השירותים החברתיים המקומיים או אינו מוכר כלל לשירותים החברתיים או למוסדות אחרים שיכלו להוות מקור להפניה. נתון נוסף שהקשה במידה ניכרת את תהליך איסוף הנתונים הוא שהמחקר חייב כניסה לארבע קהילות שאין כמעט שום קשר ביניהן. כך, למשל, כניסה אל קהילת היהודים החרדים והתחלת אפקט "כדור שלג" בתוכה לא תרמו לתהליך מקביל בקהילת הערבים או אף בקהילת היהודים החילוניים.

לנוכח קשיי גיוס אוכלוסייה למחקר, פנינו למספר רב של אנשי מקצוע ובעלי תפקידים שבמהלך עיסוקם באים במגע עם האוכלוסייה הנחקרת. בשלב הראשון רואיינו מספר רב של רכזי תעסוקה, ראשי ועדי עובדים, עובדים סוציאליים ופעילים בקהילה. מתוך ראיונות אלה התקבלו שמות של מרואיינים פוטנציאליים. יצירת הקשר עם המרואיינים הראשונים אפשרה חיבור לרשתות חברתיות שאליהן משתייכים מרואיינים פוטנציאליים.

במהלך איסוף הנתונים מצאנו מקום לדון בקבוצה נוספת, קבוצת המהגרים, וזאת בשל החשיבות שבהנת המרכיבים החברתיים הקושרים בין הגירה לבין תופעת "העניים העובדים" (Shieler, 2004). לפיכך החלטנו להרחיב את מספר הקבוצות המשתתפות במחקר.

הראיונות נערכו על ידי חוקרי הפרויקט, מרכזת המחקר וצוות מיומן של מראיינים מהמרכז לחקר החברה שבאוניברסיטת חיפה. איסוף הנתונים התחיל בהכנת קבוצת מיקוד (Morgan, 1997) ובראיונות עומק (Spradley, 1979) עם חמישה אנשים העובדים וחיים בעוני, ששימשו כספקי מידע עיקריים. קטגוריות המבוססות על תפיסת המציאות של המשתתפים (Fetterman, 1998) ועל הוויותיהם של החיים בעוני שימשו אותנו לבניית מדריך ריאיון חצי מובנה כוללני. הנושאים של המדריך מתאימים לתחומי המחקר העיקריים (המתוארים לעיל) וכללו שאלות על: עבודה וקיום באמצעות העבודה, עבודה והשפעותיה על המשפחה, החיים תוך התמודדות עם מצב כלכלי קשה במשפחה, תוצאות המצב הכלכלי הקשה ברמה האישית וברמה החברתית, דרכי התמודדות, יחס לשירותים החברתיים ותיאוריות בנוגע לעוני ולמצוקה כלכלית. הראיונות היו אישיים ונערכו במשך כשעה בביתם של המשתתפים, או לסירוגין במגוון מקומות ציבוריים. המחקר מילא את ההנחיות לעריכת ראיון איכותני, כל המשתתפים קיבלו הסבר מלא על מטרת המחקר, והסכמה לשיתוף התקבלה מכל משתתף. הניתוח נעשה לפי שיטת ניתוח המעוגנת בנתונים (Strauss & Corbin, 1990), והוא משקף את התמות שעלו מניתוח הנתונים.

6. הצגת הנתונים

6.1 ממצאים

פרק זה מסכם את הממצאים המרכזיים של המחקר. הפרק מחולק לשניים. החלק הראשון מתאר את הקטגוריות המרכזיות שעלו מתוך ניתוח הראיונות. החלק השני מציג את הממצאים המרכזיים של ארבע קבוצות המחקר (מהגרים, יהודים לא חרדים, חרדים וערבים) תוך דיון בהבדלים המרכזיים בין נשים לגברים. בכל חלק מובאות ציטטות שנבחרו להמחשת הקטגוריות המתוארות. שמות המראיינים שונו לצורך שמירת הסודיות.

6.2 קטגוריות מרכזיות: תיאור והגדרה

6.2.1 משמעות העבודה

קטגוריה זו עוסקת במשמעויות המגוונות שהמשתתפים ייחסו למושג "עבודה" ולתפקידים שמושג זה ממלא בחייהם. הקטגוריה מתארת את התפיסות של המשתתפים בנוגע למושג "עבודה". נידונים בה כמה מישורים: המישור האישי, המשפחתי והקבוצתי וכן ממדים פסיכולוגיים, כלכליים וחברתיים. יש בה גם ייצוגים (representations) שהועלו בנוגע למקום העבודה (workplace). ייצוגים אלה מגלמים את מקום עבודה כמקום מיטיב ומגן או לחלופין כמקום פוגע ומדכא. משתתפי המחקר תיארו טווח רחב ועשיר ביותר של משמעויות בנוגע למושג "עבודה". ממצא זה מצביע על מרכזיות המושג ומורכבותו ועל ריבוי המשמעויות שמושג זה מעורר.

6.2.2 ביטויי מצוקה והתמודדות

קטגוריה זו עוסקת בקשת רחבה של ביטויים אישיים המביעים לחץ, דחק או סבל והקשורים למצבם הכלכלי של משתתפי המחקר. ביטויים אלה כוללים אמירות, תחושות ורגשות המבטאים כאב, אי נחת, תסכול וחוסר אונים. לעתים, ביטויים אלה בוטאו בצורה מילולית ישירה ולעתים בוטאו בצורה נרמזת ועקיפה.

מלבד ביטויי מצוקה אלה, קטגוריה זו מתארת גם דרכי התמודדות של המשתתפים לנוכח מצבם הכלכלי הדחוק. דרכי ההתמודדות באות לידי ביטוי בתפקידים שנטלו עליהם המשתתפים, באסטרטגיות פעולה שנקטו בנוגע למצבם וביוזמות שיזמו להקלת המצב כגון חיסכון, עיסוק בעבודה נוספת, עבודה בשעות נוספות, פנייה לקבלת עזרה ממשפחה, חברים או קהילה. נוסף על המישור ההתנהגותי, דרכי ההתמודדות כוללות גם התמודדות מנטלית ורגשית עם הבעיה. קטגוריה זו חשובה לזיהוי השפעות הבעיה על האוכלוסייה הנחקרת וכן לזיהוי הכוחות, הידע והניסיון שעומדים לרשות האנשים עצמם. כמו כן, מיפוי נכון ומעמיק של ביטויי מצוקה ודרכי התמודדות עשוי לסייע בזיהוי המחסומים העומדים בדרכה של אוכלוסיית המחקר ולחלופין לזיהוי ההזדמנויות והאפשרויות הפתוחות לפניה.

6.2.3 תפיסות בנוגע לסוגיית עובדים עניים

קטגוריה זו מתארת תפיסות, עמדות וייחוסים בנוגע לשורשי התופעה הנחקרת. ניתן לראות באמירות אלה מעין תיאוריות בפעולה (theories in practice) המעניקות ארגון ומשמעות לתופעה על פי סדר סיבתי.

קטגוריה זו עוסקת בו בזמן בייחוס סיבתיות במישור האישי ("סיבות למצבי האישי") ובייחוס סיבתיות במישור הקבוצתי ("סיבות למצבם של אנשים במצבי"). ייחוסים אלה מבטאים דעות ועמדות אישיות אך לא פחות הם משקפים אופניי שיח רווחים באשר לבעיית העוני כגון תפיסות אינדיווידואליות (עוני ככשל אישי), תרבותיות (עוני כתולדה של דפוסי חיים רב-דוריים המנציחים את עצמם) או מבניות (עוני ככשל מערכתי-חברתי). תפיסות אלה מספקות את העקרונות שבאמצעותם המשתתפים מעניקים משמעות אישית וקולקטיבית למצבם. השקפות אלה חשובות כי הן משפיעות על עיצוב ההתנהגות של היחיד ("אני ככישלון אישי", "אני כחלק מקבוצה מקופחת", "אני כנפגע של נסיבות חיים"). כמו כן, קטגוריה זו חשובה להבנה עמוקה יותר של חוויית העוני של אנשים עובדים. הבנה זו הכרחית לפיתוח מדיניות, שירותים ופרקטיקות ההולמים את הדרך שבה אנשים או קולקטיביים שונים תופסים את בעיותיהם.

6.2.4 הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים

קטגוריה זו מתארת את המידה שבה המשתתפים מכירים את השירותים שיכולים לסייע להם כגון שירותי הרווחה, מערכת הבריאות, משרדי הממשלה, שירות התעסוקה, עמותות ומוסדות, וכן את עמדת המשתתפים כלפי שירותים אלה, את קשריהם עמם, את מידת ההזדקקות להם, את רמת הנגישות להם ואת מידת יכולתם של השירותים להיענות לצרכים של האוכלוסייה הנחקרת. כמו כן, קטגוריה זו משקפת את תחושת שילובה של אוכלוסיית המשתתפים במוסדות החברה או תחושת הדרתה מהם.

6.2.5 תפיסת העתיד

קטגוריה זו כוללת ציפיות, תחזיות, שאיפות, תקוות וחלומות של המשתתפים בנוגע לעתידם, עתיד משפחותיהם ועתיד קהילתיהם. הבנת תפיסות אלה חשובה כי הן משפיעות על עיצוב התנהגותם ומעצבות תסריטי חיים עכשוויים ועתידיים.

6.3 הצגת ממצאים על פי קבוצת השתייכות

חלק זה מציג את ממצאי המחקר של כל קבוצה בנפרד, תוך דיון בהבדלים התוך קבוצתיים בין נשים לגברים. בחרנו להציג תחילה כל קבוצה בנפרד כדי להמחיש את ייחודיותה. כן תוצגנה טבלאות המתמצות את הממצאים המרכזיים של כל קבוצה. פרק הדיון יכלול ניתוח השוואתי בין-קבוצתי תוך דיון בהבדלי תרבות, לאום ומגדר.

6.3.1 מהגרים

קבוצה זו כללה משתתפים שהיגרו לישראל לפי חוק השבות ממגוון ארצות מוצא ובהן אתיופיה, ברית המועצות לשעבר, ארגנטינה וסוריה. הקבוצה הטרוגנית מאוד מבחינת הרקע התרבותי, שנות ההשכלה, תאריך ההגירה ותחומי התעסוקה. על פי רוב, מהגרים מביאים אתם מידות נבדלות של הון אנושי המורכב מידע, השכלה פורמלית, הכשרה מקצועית, מיומנויות וניסיון עבודה קודם. חלק מהון זה, הנישא על ידי המהגרים מארץ המוצא לארץ ההגירה, איננו בר העברה. בחינת קולות המשתתפים מאפשרת הסתכלות ישירה במערכת הקשרים וההשפעות ההדדיות שבין עוני, הגירה ועבודה.

6.3.1.1 משמעות העבודה

חלק זה סוקר את משמעות העבודה בעיני קבוצת המהגרים וכן את הדמיון והשוני בתפיסת העבודה כגורם בחייהם של מהגרים ומהגרות. משתתפי המחקר, בלא הבדל מין, תפסו את העבודה כבעלת משמעות מרחיקת לכת. על פי עדויות המשתתפים, תהליכי הגירה ערערו את סדרי העולם שלהם. ההגירה יצרה תחושות של דיס-אוריינטציה ואבדן שליטה. לנוכח תהליכים אלה, ברור שעבודה נתפסת אצל המהגרים כעוגן וכמפלט בתוך עולם משתנה. העבודה מעניקה למרואיינים סדר, מבנה ומסגרת חברתית הנחוצים להם כבני אדם הנתונים בתהליכי מעבר קיצוניים. עם זאת, לצד דמיון זה, נתגלו גם הבדלים משמעותיים בדרך שבה גברים ונשים תופסים את מקומה של העבודה בחייהם. בעיני גברים, העבודה היא הציר המרכזי שסביבו הם בנו את חייהם החדשים, ואילו בעיני נשים, עולם העבודה אינו מנותק מעולם המשפחה הממלא תפקיד חשוב לא פחות.

גברים מהגרים, בדומה לקבוצות גברים רבות, ממצבים את עצמם במיוחד בעולם העבודה. העבודה מהווה מרכיב משמעותי בעיצוב הזהות העצמית שלהם כגברים וכמהגרים ומספקת לה עוגן. לדברי המשתתפים, בלא עבודה הגבר המהגר חש אבוד. הנרטיב של גברים אלה בנוגע לעבודה משקף את משמעות העבודה בעיני הגבר המהגר: עבודה מעניקה תחושת השתייכות לסביבה החדשה, תחושת נורמטיביות ומסייעת בבניית מסגרת חברתית איתנה בארץ החדשה. לאור חיוניות העבודה בתהליך ההגירה, הגברים המהגרים מפתחים מעורבות עמוקה בעולם העבודה.

אלכס, בן 35, אב לשני ילדים, מהגר מברית המועצות לשעבר, עובד בבית קפה בתפקיד ניהולי

בשכר מינימום.

אני אוהב את המקום הזה. אם לא הייתי אוהב את המקום מזמן הייתי עוזב. כאשר אני עובד אני מרגיש שאני מסתדר. אני מרוכז בעבודה. אשתי מתקשרת אליי כל הזמן ומפריעה לי. זה מפריע לי שהיא נכנסת לי לחיים כאן. כשאני בעבודה אני כולי בעבודה. אין מה לעשות זאת האחריות הסופית שלי.

השתלבות בשוק העבודה נתפסת אצל גברים מהגרים כסוג של מבחן קבלה לארץ החדשה וכמלחמה על קיומם כגברים. בהקשר זה, תהליכי הגירה רק מחריפים את הפיצול הקיים בקרב גברים בין עולם העבודה לעולם המשפחה. יחסו של אלכס לעבודה מבטא דפוס הרווח בקרב גברים מהגרים. הגירה מהווה איום על תחושת הגבריות של גברים מהגרים. אבהותם של גברים מהגרים נבחנת ביכולת להמשיך ולשמש מפרנסים במולדת החדשה. מכאן שמציאת עבודה היא סוג של ניצחון שאינו נטול הקשרים מגדריים. על כן גברים מהגרים השואפים להשתלב בעולם העבודה במדינה החדשה מבנים את עולם העבודה כמרחב טוטלי שאין בו מקום לחזירה של דאגות או טרדות שאינן קשורות בו. שמירת ההישג מחייבת התמסרות מוחלטת ותחושת אחריות הדורשת הפרדה ממעגלי חיים אחרים כגון משפחה או חברים. תפיסות אלה מחריפות את הפרדיגמה המגדרית של הפרדת מעגל העבודה ממעגל המשפחה. העבודה עצמה מהווה פיצוי למשכורת הנמוכה ולחיים בעוני, שכן היא מלווה בתחושות חיוביות ובסיפוק נפשי בקרב הגברים.

נשים מהגרות מייחסות לעבודה משמעויות אחרות, הן בנוגע להגירה והן בנוגע לתפקידיהן כרעיות וכאמהות. בעוד גברים מהגרים תופסים את תפקידם במשפחה באופן דיכוטומי, מפרידים בין תפקידם כאבות לילדים ובין תפקידם כמפרנסים, אצל מהגרות דווקא השילוב של עבודה ומשפחה משמש מקור להעצמה אישית. עבודה מספקת להן ולילדיהן תחושת ביטחון הטמונה בשגרה. מסגרת עבודה מציעה לאישה המהגרת תגמולים כלכליים, חברתיים ורגשיים רבים. העבודה מהווה מקור לצבירת כוח, אמצעי לזכות מחדש בשליטה על חייהן האישיים שהתערערה עקב ההגירה לישראל, ומשמשת גם כדרך לצמצום תחושת הבידוד החברתי, אשר נכפה עליהן בשלביו הראשונים של המעבר הבין-תרבותי. שרה, מהגרת בת 45 מסוריה ואם לשלושה ילדים העובדת כפקידה, מסבירה:

כשעזבתי את מרכז הקליטה, אחרי שהייתי שם במשך שלוש שנים והתחלתי סוף סוף לעבוד, הרגשתי כאילו השתחררתי מהכלא. הייתי כמו ציפור שהשתחררה

מהכלוב שלה. עכשיו אני יוצאת, אני מאופרת, אני לבושה יפה, אני מדברת עם אנשים. כשאני חוזרת הביתה, אני יודעת איך להתארגן ולתכנן. זה לא שאני יושבת בבית, משועממת, קוראת את העיתון, מבשלת. אני גם עובדת וגם עושה את כל זה ביחד.

שרה משווה בין מצבה הנוכחי כמועסקת לבין התקופה שלאחר ההגירה, שבה לא עבדה. בעיני שרה, בדומה לנשים מהגרות אחרות, היעדר עבודה נחוה כסוג של מאסר, וכניסה לעולם העבודה הוא ביטוי של חירות, שחרור ממצב הבידוד המאפיין את מצבן של נשים בתהליכי הגירה וחזרה לנשיותן שאבדה בתהליך ההגירה. יציאתה של שרה לעולם העבודה תוך שילוב בין העבודה לחיי הבית העניקה לה ולמשתתפות אחרות במחקר סוג של איזון ושלמות. אצל הנשים המהגרות שהשתתפו במחקר, משמעות העבודה קשורה בשילוב בין צורכי הבית והמשפחה לבין צורכי העבודה.

לסיכום, משתתפי המחקר חשפו קשת רחבה של משמעויות המתקשרות לעבודה. רובם מעניקים למציאת עבודה ולשמירתה חשיבות מכרעת בתהליך ההגירה. עם זאת, נשים וגברים מציגים תפיסות נבדלות בנוגע למקום העבודה: הגברים מפרידים מבחינה קונספטואלית בין שני העולמות – עבודה ובית, ואילו הנשים נוטות לחבר בין השניים ונהנות מן היתרונות אשר עולם העבודה מעניק להן ולמשפחתן. בקרב גברים באופן כללי, עבודה נתפסת כציר קיומי בחייהם החדשים. בעיני גברים מהגרים, חיפוש עבודה ומציאתה מעניקים להם ביטחון ויציבות בתוך אי-היציבות האישית והמשפחתית שהם חווים. לא מפתיע אפוא שגברים מהגרים שוקעים בעולם העבודה לחלוטין, בעוד המעגל המשפחתי נתפס לעתים כנטל בבואם למלא את תפקידם המגדרי כמפרנסים. כאשר הם נמצאים בעבודה, למשפחה חשיבות משנית באופן זמני, ותשומת לבם נתונה לעבודה. בעיני נשים מהגרות, העבודה היא חלק חשוב ממערכת משולבת וממסגרת רחבה, אך אין לה תפקיד טוטלי ומרכזי כפי שקורה אצל גברים.

עדויות המשתתפים ממחישות עד כמה חוויית העבודה היא בעלת משמעות רבה ביותר בקרב מהגרים. מציאת עבודה ממתנת במידה ניכרת את הלחצים הכלכליים הכרוכים בהשתלבות בארץ החדשה. תהליך ההגירה מעצים את כוחה ומרכזיותה של העבודה, אשר מציעה קרקע יציבה למהגרים החשים עקורים ונטולי שורשים.

6.3.1.2 ביטוי מצוקה והתמודדות

משתתפים בקבוצת המהגרים מבטאים קשיים רבים ומציגים מגוון רחב של דרכי התמודדות אתם. מצוקות רבות קשורות בדאגה לרווחת ילדיהם. כמו כן נמצאו הבדלים מהותיים באופן שבו נשים וגברים מבטאים עוני ומתמודדים עמו. הנשים מתארות קשיים הקשורים בהווה היומיומית שלהן, מביעות אותם בפתירות, ומוצאות אסטרטגיות פרקטיות להתמודדות עמם. מנגד, גברים ממעטים לבטא קשיים אלה ומוצאים דרכים מגוונות להעניק הסברים ופרשנויות למצוקותיהם הכלכליות.

בעיני גברים מהגרים, תהליך ההגירה כולל מבחנים ואתגרים רבים ומורכבים. כישלון פרנסת המשפחה נתפס כאיום על זהותם האישית והגברית כאחת. מצבם הקשה של גברים קשור במאבקם להשתלב בשוק העבודה החדש והבלתי מוכר כעובדים בשכר נמוך. מצב זה מותיר אותם חשופים ופגיעים. גברים רבים במחקר בחרו לתאר קשיים חומריים קשים הקשורים לעוני. עם זאת, גברים אלה ניסו להתגונן מפני תחושת החשיפה והפגיעות על ידי אסטרטגיות כגון הכחשה או מזעור של מצבם. מנגד, נשים לא ניסו לטשטש את מצבן הכלכלי הקשה. הכרה זו מסייעת בידן לחפש דרכים להתמודד עם הבעיה. נראה שהכרה זו קשורה בתפיסת תפקידן כאמהות לילדים בתהליך הגירה. הנשים זוכות לתמיכה של קרובי משפחה, וחברות מסייעות להן בהתמודדות.

כאמור, הדפוס הרווח בקרב גברים הוא להמעט בעוצמת המצוקה הכלכלית הכרוכה במצבם. הם מתארים את חייהם כחיים באיכות חיים טובה יחסית על אף קשייהם הכלכליים. הבניה זו מסייעת בידם לשמור על מראית עין של מסוגלות אישית ומגדרית. למרות הקושי להכיר בחומרת המצב, אנו לומדים מסיפוריהם שהם אכן מודעים למצבם. ייתכן שאימוץ דפוס זה מקל את ההתמודדות עם תחושות החרדה והאיום המלוות גברים אלה בתהליך ההשתלבות במדינה החדשה. באמצעות מזעור המצוקה החומרית של משפחותיהם גברים אלה מצליחים להדיר את העוני מן החוויה שלהם. המחקר זיהה טקטיקות הממחישות דפוס זה; דוגמה אחת היא אימוץ אסטרטגיה של העתקת המצוקה באמצעות פיצול בין ה"אנחנו" הנורמטיבי לבין ה"עניים האמיתיים". שמעון, בן 30, אב לשניים, הוא מהגר אתיופי אשר עובד כמדריך לבני נוער בקהילה האתיופית. הוא מסביר:

אני מכיר אנשים שיש להם קושי להסתדר מחודש לחודש. אני לא מתכוון לאנשים כמוך וכמוני, שיש להם אוברדראפט, שזה סטנדרטי. אני מתכוון לאלה שממש חווים משבר כלכלי. ראיתי את זה בטלוויזיה.

גברים מהגרים, בדומה לבני אדם אחרים, מבנים את מצבם הכלכלי ביחס לאחרים. שמעון רואה עצמו כמשתייך למעמד הבינוני. בכך הוא מנתק עצמו מן הקשיים שהוא חווה כמהגר החי במצוקה כלכלית קשה. הוא ממקם את עצמו באזור מדומיין נורמטיבי שבו נמצאים ה"אחרים" הנורמטיביים כגון המראיין הבא לראיין אותו. ובכך הוא קובע את מקומו החברתי הרחק מהמקום שבו ממוקמים אנשים החווים קשיים, אנשים החיים בעוני. באמצעות שימוש במספרים, שמעון תורם לחיזוק עמדתו: הוא "בסדר" והוא משתייך לקבוצה הסטנדרטית של גברים. הוא יוצר חיץ בין המציאות החברתית שבה הוא חי לבין מציאות החיים בעוני בישראל כפי שהיא משתקפת על מסך הטלוויזיה. בכך הוא מעניק לעוני משמעות של יחידה מרוחקת. מחוזק מן הסיקור של כלי התקשורת, עוני בעיניו הוא נראה ולא מורגש, מרוחק ולא אישי. הבניית המציאות החברתית של שמעון כמציאות נורמטיבית מאפשרת יצירת מרחב בטוח יותר לקיומו כאדם וכגבר. בנוסף, ייתכן שתפקידו כמדריך חינוכי, על אף משכורתו הזעומה, מעניק לו מעמד חברתי ולא רק את משכורת המינימום שהוא מרוויח. בעיני שמעון, כמו בעיני מהגרים אחרים שהשתתפו במחקר, הגירה מוצלחת משמעה לא רק אינטגרציה עם המעמד הבינוני של החברה הישראלית, אלא גם ניצחון על פי הציפיות מגברים וממהגרים.

בשונה מהגברים, נשים מהגרות מזהות את מצוקותיהן הכלכליות, מכירות בהן ומביעות אותן באופן גלוי יותר. הן חושפות טווח רחב של ביטויי מצוקה והתמודדות הכולל תיאורי מצוקה רגשית קיצונית ותיאורי מצוקה כלכלית ודרכי התמודדות עמה באמצעות השלמה עם המציאות וקבלתה כעובדה. הן מתארות שיטות מעשיות להתמודדות עם הקשיים הכלכליים ומעורבות בפעילויות המסייעות להפגת המתח הכרוך במצבן ולהסחת הדעת ממנו. ניכר שהמשפחה היא מרכיב מרכזי בחוויית המצוקה וההתמודדות בקרב נשים: הן מציבות את הצרכים של ילדיהן לפני צורכיהן, ומוכנות להקריב את עצמן למען טובת ילדיהן. הקשיים הכלכליים מוצגים לילדיהן בפתחות, והן מלמדות אותם את דפוסי ההתמודדות וההישרדות של המשפחה.

חיי משפחה הם משאב חשוב להתמודדות אצל כלל המהגרים, אבל יש לכך ביטוי נבדל בקרב גברים ונשים. למשל, נשים רואות במשפחה משענת שיכולה להציע עזרה אינסטרומנטלית כגון סיוע מצד המשפחה המורחבת, אם קיימת, בטיפול בילדים. לאמהות המשפחה היא סוג של תגמול רגשי, ותפקידן כאמהות מאפשר להן ליצור קשר עם אמהות אחרות בקהילה ולקבל תמיכה מהן. כאמור, הדפוס הרווח שזוהה בקרב הנשים הוא ביטוי גלוי ומפורט של מצוקותיהן. לריסה, בת 50, אם חד-הורית לשני בנים, בני 8 ו-19, עלתה מברית המועצות לשעבר ועובדת כמטפלת בקשישים בביתם. היא מתארת את מצבה:

לפעמים אני מגיעה למצב שאין לי כסף לקנות אוכל. אני פונה לכל השירותים כדי לקבל עזרה. אני צריכה לנסוע עם עגלת קניות ועם שני אוטובוסים כדי לקנות כמה ירקות וכמה פירות בחנות שבה המחירים זולים. אני נהיית מדוכאת כשאני צריכה לשלם לבעל הבית ופתאום יש שביתה או משהו כזה. אני מתפוצצת, איך אשיג את הכסף? ממי אלוה אותו? איך אחזיר אותו? האמת היא, שיש ימים שאני מפחדת לחזור הביתה. אני יודעת שהארנק שלי ריק, ואני יודעת שאני לא יכולה לקנות כלום. אפילו ששם המחירים זולים! אני חוזרת הביתה והתיק שלי ריק. אני רק מחכה ליום שהילדים יגדלו ויוכלו לצאת לעבוד.

לריסה, על אף מאמציה לחסוך כסף ולקבל עזרה, מוצאת את עצמה נתונה במצב חסר תקווה. חייה מלווים בחשש מתמיד מפני כאוס שיפרוץ. לדוגמה, לאחר שתשלם שכר דירה, היא חוששת שאירוע בלתי צפוי יתרחש ויותר אותה שוב חסרת אונים. היא נותרת במצב שבו היא שואלת את עצמה כיצד תשרוד את המשבר הבא. הקושי המתמיד למצוא תשובות ומענים לשאלות קיום שוחק את לריסה ומכביד עליה במידה ניכרת. לריסה חשה חסרת כוחות ומרגישה באופן המוחשי ביותר את המציאות הקשה כאשר היא נכנסת לביתה. היא מפרטת את תחושת חוסר האונים שלה וממקמת אותה בהקשר של החנות הזולה, שעליה להשקיע מאמצים רבים כדי להגיע אליה. זוהי מכה נוספת לתחושת השליטה על חייה. המצוקה נוכחת בדבריה. לריסה, כמו התיק והארנק שלה, נותרת ריקה. תקוותה היחידה היא שהזמן יחלוף וילדיה יוכלו לסייע לה להיחלץ מן העוני.

דבריה של לריסה ממחישים כיצד הנשים המהגרות במחקר מגלות מידה גדולה של ישירות וגילוי לב בגישתן לשתף וללמד את ילדיהן להתמודד. מנאלוש, אם חד-הורית לשלושה ילדים, ממוצא אתיופי, עובדת כמנקה בחברת ניקיון:

כשילדים מזמינים את הילדות שלי לצאת אתם, אני אומרת להן שלא יסתכלו על הילדים האחרים. האם אני יוצאת מתי שאני רוצה? לא! כשהן יתבגרו ויהיו בנות 18, יהיה להן כסף בארנק ואז הן יוכלו לצאת.

מנאלוש מלמדת את ילדיה שלא לקבל את הנורמות של הילדים בישראל, המדינה הקולטת. היא מציגה את עצמה בביטחון כמודל לחיקוי לילדיה. היא מאמינה שהצבת גבולות לילדיה היא אקט חינוכי, וכן כי ללמד את הילדים לדחות סיפוקים מיידיים זו הדרך הנכונה להכין אותם להישגים בעתיד. מנאלוש בטוחה שעצמאות ועבודה יובילו את הילדים להיחלץ מן המצוקה. היא מאמינה בנחישות בגישתה הישרה, בניגוד גמור לגישתם של הגברים.

רוב הנשים במחקר מגלות מודעות גבוהה לקשים שעמם הן מתמודדות בעוד הגברים מנסים להסתיר קשיים אלה מעצמם, מהילדים שלהם ומאחרים. הנשים המהגרות מנסות ליצור תחושת שליטה על חייהן באמצעות הנחלת שיטות פרקטיות להתמודדות לילדיהן. גברים נוטים "להרחיק את העוני" מילדיהם וחשים שהם אינם שונים מכל הילדים האחרים. חוויות המצוקה וההתמודדות שלהם הן רציונליות, מרוחקות, מושגיות. הם חושבים על עוני כמונחים מופשטים. הגברים במחקר משקיעים מאמצים רבים לשמור על דימוים העצמי החיובי ולהראות שליטה. הם מבנים מציאות הולמת, על פי הציפיות המופנות אליהם. עם זאת, מציאות זו מתנגשת במציאות היומיום המבוטאת אצל הנשים. בשונה מהגברים המהגרים, מצבן של נשים כמהגרות עובדות החיות בעוני איננו מהווה איום על זהותן ההורית והנשית. על כן נשים חופשיות יותר להביע את דאגותיהן הכנות, מכיוון שהן נתפסות כהולמות מבחינה מגדרית, בעוד הגברים נאלצים לשמור על דימוי של גבר "חזק ושקט", על פי התפישות הרווחות בחברה.

6.3.1.3 תפיסות בנוגע לסוגיית עובדים עניים

יש דמיון רב בין התיאוריות שהמשתתפים מציעים להסבר מצבם כעובדים עניים. הגברים והנשים כאחד מתארים גורמים מבניים-נסוביים בבואם להסביר את האירועים האישיים והחברתיים במהלך חייהם. עם

זאת, יש הבדלים משמעותיים בין הגברים לנשים בגישה ובתפישה בנוגע להבנת הקשר בין הגירה, הפליה, גזענות והדרה חברתית וההשפעה של גורמים אלה על מצבם כעובדים עניים.

גברים ונשים מייחסים את מציאות חייהם השלילית לחסמים מערכתיים שעמם המהגרים נאלצים להתמודד. עם זאת, ישנם כמה הבדלים בולטים ביניהם. גברים מתמקדים בהיבטים מקרו-חברתיים ואילו הנשים מתמקדות יותר בהיבטים אישיים ומשפחתיים. רוב הגברים במחקר מציעים הסברים מבניים לתיאור מצבם האישי. הם מתייחסים לגורמי מקרו, ואותם הם תופסים כיוצרים מציאות של קיפוח. גורמים אלה כוללים אי שוויון חברתי, היעדר שמירה על חוקי עבודה, ומערכות ממשלתיות המדירות קבוצות אוכלוסייה. ולדימיר, מהגר בן 32 מברית המועצות לשעבר ואב לילד, עובד כנהג. ולדימיר מייצג את הדפוס הרווח בקרב קבוצת המהגרים. הוא מתאר את האמונות שלו, אשר מבטאות את תפיסותיו בעניין היעדר מוביליות חברתית בישראל:

דברים צריכים להשתפר בישראל! אם יש למישהו ראש על הכתפיים, אז צריכה להיות לו הזכות ללמוד. לא צריך להיות מצב שבו מישהו עשיר יכול ללמוד רק בגלל שאבא ואימא שלו עשירים והם יכולים לקדם אותו, ואז מישהו שבאמת צריך ללמוד לא יכול בגלל שהמשפחה שלו ענייה. כדי להתקבל לאוניברסיטה, ובדקתי את זה, צריך לשלם כסף! זה עולה הרבה כסף. כמובן שחוץ מכסף בן-אדם צריך שיהיה לו ראש על הכתפיים כדי לקלוט את מה שמלמדים. ראיתי בחיי כל מיני דברים. אני מכיר בן-אדם שיש לו ראש ללימודים, אבל אין לו למי לפנות. עם הזמן, הוא מבין שהוא כלום, הוא מתייאש. זאת הדעה שלי.

תיאוריית הסיבתיות שוולדימיר מציע בדבריו משלבת אלמנטים מבניים (עלות הלימודים בישראל, אי קיומן של זכויות חברתיות וכו') ואלמנטים אינדיווידואליים (אינטליגנציה ויכולות אישיות). הוא מתאר גורמים אלו כשלובים זה בזה: מוביליות חברתיות היא תולדה של קיום תנאים אינדיווידואליים ומערכתיים נאותים יחדיו. הוא מפרט את הקשיים העומדים בפניו ובפני מהגרים אחרים בניסיונם להתקדם וללמוד, התנסות שמותירה אותו חסר ישע במערכת המיטיבה עם בעלי אמצעים.

משמעות ההדרה החברתית אצל ולדימיר ומשתתפים אחרים היא עמידה מול אפשרויות מצומצמות וחשיפה להפליה. ולדימיר מציג עצמו כאחד ש"יודע מהי התוצאה", ובבחנותיו רק מחזקות את תחושת חוסר האונים שלו. דבריו של ולדימיר מתארים מערכת נטולת תקווה למוביליות חברתית.

ולדימיר משתוקק להיאחז בתפיסה העצמית שלו כאדם חושב ומבין, כ"אחד שיש לו ראש על הכתפיים". על כן הוא תולה את האשם בחברה. עם זה, הטלת אשם בחברה אינה פוטרת את ולדימיר מתחושת הבושה שהוא חש על מצבו.

רוב המהגרים אינם מייחסים רק לחברה את הגורמים למצבם, אלא גם מציינים את הגירתם לישראל כגורם נוסף שהשפיע על מצבם והתווסף על ריבוי הגורמים האחרים. ריקרדו, העובד בעבודות זמניות בניקיון ובהובלות, הוא מהגר מארגנטינה ואב לשלושה ילדים. הוא מסביר את התיאוריה שלו על הגורמים שהביאו למצוקתו הכלכלית:

מצבנו הכלכלי הוא תוצאה של העובדה שהיגרנו לכאן. אנחנו צריכים לשלם את המחיר. זה קשה בהתחלה, כל התחלה היא קשה. לפעמים ההתחלה לוקחת שני ימים או שנה או כל החיים. אני תמיד אהיה מהגר חדש, גם בעוד חמש שנים וגם בעוד עשר שנים.

ריקרדו סבור כי מצב העוני שבו הוא נתון הוא המחיר של ההגירה שלו לישראל. בהקשר זה, ריקרדו אינו בטוח אם מחיר ההגירה הוא מחיר זמני. ריקרדו מאמין כי הוא יחווה כל חייו קשיים הכוללים מצוקה כלכלית, הדרה חברתית וזרות.

המהגרים פונים לרמת המקרו בבואם להסביר את אירועי החיים הפרטיים שלהם. הם שואבים את ההגדרות לעוני מתוך התרבות שממנה הם באים. השוואה זו בין מצב העוני בארץ מוצאם לבין מצב העוני בישראל מעניקה להם נקודת פתיחה טובה יותר להתמודדות עמו. העוני מוגדר באמצעות סטנדרטים השאובים מארץ מוצאם, שם העוני על פי רוב היה הרבה יותר חמור.

מעשה ההגירה לישראל נתפס על ידי רוב המשתתפים כהליך נורמטיבי. ישראל, בשונה ממדינות הגירה אחרות, מוצגת בדברי המשתתפים באור חיובי, כמדינה הדואגת למהגרים (עולים) אליה ואינה נוטשת אותם.

המהגרות, בדומה לגברים, מתארות גורמים מבניים כאחראיים למצוקתן הכלכלית, אך שלא כגברים המסבירים את מצבם במונחים מערכתיים, הנשים נוטות ל"פרסוניפיקציה" של מצב הקיפוח. נשים מתארות את מערכת הסיבות למצבן בפירוט ובהקשר של מאורעות חייהן. יעל, אם לשלושה ילדים מאתיופיה, עובדת במזנון. היא מתארת את תנאי העבודה שלה:

אני עובדת בקפיטריה בתחנת המשטרה. פעם זה היה שייך למשטרה, אבל עכשיו אני עובדת אצל קבלן. הם מכרו אותה לקבלן. זה חרא לעבוד בשביל קבלן, תאמיני לי, הם גונבים ממך כל הזמן, כל פעם הם גונבים שעות שעבדת. כל חודש הם גונבים ממך! בכל פעם הם אומרים שבחודש הבא הם ישלמו לי אותך, אבל הוא אף פעם לא משלם לי. אם אתה מתלונן, שום דבר לא קורה. הם אומרים לך: אם את רוצה להמשיך לעבוד, תמשיכי. אם לא, את יכולה לעזוב. הוא יודע איך לדבר ואיך לתחמן אנשים. מה אני יכולה להגיד לך? אם את עובדת, מגיע לך לקבל את המשכורת, אבל אם תסתכלי החוצה, אין עבודה! והם מנצלים את זה.

ליעל ברור שהגורמים למצבה נעוצים בהתנהגות החברה כלפיה, אך היא משרטטת תמונה אישית ברורה של דיכוי במקום העבודה וניצול ברמה המערכתית. היא מטילה את האשמה הישר על חברת הקבלן, ובאופן ספציפי יותר – על המנהל שלה, אשר נוהג בעורמה כלפיה וכלפי עובדים אחרים.

כפי שמוצג בחלק זה של הדו"ח, מהגרים ומהגרות מבינים בדרכים נבדלות את נסיבות חייהם. אף שגם גברים וגם נשים מייחסים את מצבם הכלכלי הקשה לגורמים מבניים-חיצוניים, ומציינים את ההגירה, והזרה חברתית. בבואם להסביר ולהבין את נסיבות חייהם, ישנם הבדלים מגדריים בביטוי תפיסותיהם. גברים נוטים להדגיש היבטים מבניים ברמה המקרו-חברתית ואילו נשים מדגישות היבטים מבניים ברמה האישית והבין אישית.

6.3.1.4 הקשר עם הארגונים והמוסדות החברתיים

אוכלוסיית המהגרים היא רבת צרכים ועל פי רוב תלויה בתמיכה הניתנת על ידי השירותים החברתיים, במיוחד כאשר מדובר באוכלוסייה החיה בעוני. עם זאת, יש לציין שממצאי המחקר אינם מצביעים על קשר הדוק בין המהגרים ובין שירותים ומוסדות. זאת, בשונה ממחקרים שהצביעו על תלות המהגר במנגנונים ביורוקרטיים.

בדומה למשתתפים אחרים, ובהתעלם מהבדלי מגדר, יעל מבטאת את הניתוק של הקבוצה מן השירותים החברתיים:

אני לא פניתי לאף אחד. לא, למה אני צריכה טובות מאנשים. אני רוצה להסתדר לבד. לא, לא, אני לא במצב כזה שאין לי מה לאכול. אני לא רוצה להגיע למצב כזה. יש מה לאכול, טפו טפו, תמיד המקרר מלא, לילדים לא חסר כלום. לא חסר להם.

מרואינים במחקר, בהתעלם מהבדלי מגדר, נטו להתרחק ממערכות השירותים המעניקים תמיכה למהגרים ותחת זאת אימצו לעצמם זהות של אנשים עובדים. זהות זו מסייעת בידם להבחין את עצמם מאוכלוסיית המהגרים הכללית, הנתפסת כאוכלוסייה נזקקת וחלשה. עם זאת, יש לציין שעמדה זו גורמת לויתור על שירותים, תמיכה וזכויות הניתנים לאוכלוסייה המתמודדת עם תהליכי הגירה.

6.3.1.5 תפיסת העתיד

המהגרים והמהגרות במחקר מבטאים תפיסות נבדלות בנוגע לעתידם. הגברים מתמקדים בצרכים של הקהילה או של החברה. הם מגמדים את תקוותיהם האישיות ואת רצונותיהם, ומתמקדים אך ורק בעתיד ילדיהם וזאת בתקווה שילדיהם יזכו לראות שיפור במצב. הנשים, אשר עסוקות בהתמודדות יומיומית עם המציאות, מתמקדות בהווה ופחות במחר. חלקן משלימות עם המצב בהווה ואינן מביטות קדימה, בעוד אחרות ממקדות את תקוותיהן בילדיהן. הנשים מבקשות להעניק לילדיהן הזדמנויות רבות יותר לקבל חינוך וחוויית ילדות ישראלית, כפי שהן תופסות אותה.

הגברים במחקר מתמקדים בצרכיה העתידיים של החברה הישראלית. הם משתוקקים לצמצם את הפערים החברתיים בין עשירים לעניים, ומצמצמים למינימום את התקוות והשאיפות האישיות שלהם. הם קוראים לחולל שינוי חברתי. מולוגטו מסביר כיצד התחיל לפעול למען הקהילה האתיופית:

כשהתחלתי לעבוד כמדריך לנוער אתיופי, למשפחות שלהם ולבית הספר, התחלתי לשים לב לבעיות שיש בקהילה. עכשיו אני רואה את כל הקשיים ומבין שאנחנו צריכים לעשות משהו כדי שיהיה שינוי. העתיד חייב להיות שונה.

חלק מן הגברים מתנדבים בזמנם הפנוי לפעילויות קהילתיות. הם מרחיבים את תפיסת העתיד שלהם אל מעבר לספֵרה הפרטית וכוללים בה גם את הקהילה שלהם. רוב הנשים המהגרות עסוקות במציאות היומיומית של ההגירה ומגיבות בספקנות על שאלות בנוגע לתפיסת העתיד שלהן. לרה, אם לשניים, אשר עבדה כמהנדסת בברית המועצות לשעבר, עובדת כיום כקופאית בסופרמרקט:

כבר התרגלתי לדברים, ואני לא יכולה לחשוב אפילו על מה שיכול להיות טוב יותר. אני עובדת כאן בסופרמרקט ואני לא חושבת על שום דבר אחר ואני לא חושבת שמשוהו יכול להשתפר.

המציאות והשגרה דיכאו את יכולתה של לרה לחלום או לקוות. נראה שבעיניה, השיבה על עתיד אחר מהווה סיכון. קבלת המצב הקיים מאפשרת לה לתפקד, להמשיך הלאה בחייה ולהתקדם קדימה. לעומת זאת, עצם השאלה על הייתכנות של עתיד מעוררת צער וכאב. לרה אינה מעוניינת לעסוק בסוגיה זו. הנשים מתמקדות במציאות היומיומית שלהן וכמעט אינן מהרהרות בנוגע לעתיד. כאשר הן כן מעיזות להרהר בנושא, הן מתמקדות בעצמן ובילדיהן. הן מבקשות להשיג לילדיהן, ולו באופן חלקי, תנאי חיים דומים לשאר הילדים. רבקה, מהגרת אתיופית, עובדת במפעל ואם לארבעה ילדים, מסבירה:

אני רוצה לתת לילד שלי את כל מה שיש לילד ישראלי: לקחת אותם לטיול, לקחת אותם לפארק שעשועים, לקניון, אני אקח אותם וזהו!

רבקה מתמקדת בדבריה ברמה החומרית ומקווה שאם תיתן לילדיה אותם דברים שיש לילדים ישראלים אחרים, הם יהיו כמותם. הרצון בשוויון חברתי כמו לשאר ילדי המדינה משכיח מרבקה את רצונה לשמור על ערכיה התרבותיים. היא מקווה שבעתיד ילדיה יתערו לחלוטין בחברה הישראלית, כפי שזו נתפסת על ידיה.

בדומה לתמות אחרות במחקר זה, מצאנו כי הנשים מציגות גישות אינדיווידואליות בבואן לתאר את העתיד. באופן כללי, מחשבותיהן על העתיד סובבות סביב עצמן וסביב ילדיהן. הגברים, מנגד, מבטאים את רצונם לחיות בעתיד בקהילה או בחברה טובה יותר ומקווים למחר טוב יותר אשר אותו הם מנסים להבטיח בעצמם, באמצעות פעילותם הציבורית.

דפוסים רווחים: מהגרים

קטגוריה	מגדר	דפוס רווח
משמעות העבודה	כולם	עבודה כבעלת משמעות: עוגן למהגר/ת, הענקת סדר ומסגרת

הפרדה דיכוטומית בין עולם העבודה לעולם הבית	גברים	
שילוב: חיבור בין עבודה למשפחה, תגמול העובדת ומשפחתה, מקור להעצמה אישית	נשים	
מבטאים קשיים ומגוון רחב של דרכי התמודדות. מצוקות קשורות לילדים וממוקדות בהם	כולם	ביטויי מצוקה והתמודדות
ריחוק העוני: משתדלים להסתיר קשיים מעצמם	גברים	
מודעות גבוהה לקשיים כלכליים והשגת תחושת שליטה באמצעות שיטות פרקטיות	נשים	
מציינים גורמים מבניים-נסיבתיים להסברת העוני האישי	כולם	תפיסות בנוגע לסוגיית העניים העובדים
הדגשת גורמים מבניים ברמת המקרו	גברים	
הדגשת היבטים מבניים ברמה האישית והבין-אישית	נשים	
ניתוק מהשירותים החברתיים	כולם	הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים
---	גברים	
---	נשים	
---	כולם	תפיסת העתיד
מיקוד בצרכיה העתידיים של קהילת המהגרים וילדיהם	גברים	
מיקוד בהווה ובהתמודדות היומיומית	נשים	

6.3.2 יהודים לא חרדים

כל המרואיינים בקבוצה זו מתגוררים במרכזי ערים (חיפה, ירושלים וקרית גת). בקבוצת הגברים שניים גרושים והשאר נשואים ואילו בקבוצת הנשים שבע נשים גרושות. הגברים עובדים במשרות מלאות ולעתים אף יותר מזה. לעומת זאת, רוב הנשים עובדות במשרות חלקיות ורק מקצתן במשרה מלאה. כל המשתתפים בקבוצה מועסקים במשרות המעניקות שכר מינימום. מרביתם מעידים כי שכר זה אינו מספיק לכיסוי צרכים בסיסיים והוצאות מחיה קבועות. רבים מהם קובלים על כך שחוקי העבודה אינם מכובדים

על ידי המעסיקים ומתארים את מקומות העבודה כנטולי יציבות תעסוקתית. כמו כן, רוב המשתתפים עובדים במקומות עבודה שבהם אין כל ייצוג לעובדים.

6.3.2.1 משמעות העבודה

תיאורי המשתתפים מצביעים על כך שהעבודה היא נדבך משמעותי ביותר בחייהם. בעיני רוב המשתתפי המחקר בקבוצה זו עבודה היא גורם מייצב, תשתית לקיומם האישי, הפסיכולוגי והכלכלי. לעומת תחושות אלה, המשתתפים מציינים את עולם האבטלה כעולם של כאוס וייאוש. המשמעות החיובית המיוחסת לעבודה מושפעת במידה רבה מחוויית האבטלה המוכרת לרוב המשתתפים. היעדר עבודה נתפס כחוויה המסבה ריקנות, דיכאון, לחץ ובושה. אצל גברים ונשים במחקר, עבודה היא תנאי לתחושת הרווחה האישית שלהם.

אלון הוא גבר בן 38, גרוש ואב לילדה בת 12. הוא מגדיר את עצמו כאדם עובד. הוא עבד במשך 17 שנה, מאז סיים 3.5 שנים של שירות צבאי. הוא מתאר את חיי העבודה שלו כסאגה של החלפה תכופה של מקומות עבודה. בעת האחרונה הוא מועסק על ידי חברה קבלנית ומתקיים משכר מינימום. הוא מעיד שהוא פוטר כמה פעמים בעקבות שינויים בבעלות החברות שבהן הועסק, או בעקבות צמצומים תכופים במקומות העבודה שבהם עבד. אלון חסר הכשרה מקצועית וחש שחיי התעסוקתיים הם סוג של מלכוד. למרות זאת, הוא מייחס לעבודה משמעות חיובית בעלת ממד מארגן. על פי אלון:

כשאתה עובד אתה מרגיש שיש לך משהו לחיות למענו. עבודה היא סיפוק. אני מרגיש שיש לי מסגרת. אני מתעורר מוקדם בבוקר. יש לי מקום ללכת אליו. אני משוחח עם עובדים אחרים, זה כיף. זה דבר אחר לחלוטין לקום בבוקר, ללכת ללשכת התעסוקה כדי לקבל דמי אבטלה.

בדומה למשתתפים אחרים, אלון מייחס לעבודה תכונות של ארגון החיים, הענקת סדר, משמעות וסיפוק. מנגד, היעדר עבודה נתפס כאי סדר, דעיכה, ריקנות קיומית, שעמום, חוסר משמעות וייאוש. בני הוא גבר בן 30, נשוי, אב לתינוק, עובד במשרה מלאה בחברת היי טק בתחום התמיכה הלוגיסטית. בני הוא מפרנס יחיד. הכנסותיו של בני ממקומות את המשפחה קרוב לקו העוני. הוא מהרהר בתקופה שבה היה מובטל:

תמיד רציתי לעבוד ולהיות אדם עובד. בלי עבודה, אני לא אדם. זה משהו בלתי נסבל בשבילי.

בדומה לבני, גם אתי, בת 40, אם חד-הורית, עובדת כסייעת בגן ילדים, ממחישה את משמעות העבודה בעיניה:

את יוצאת החוצה... את יודעת שיש לך מסגרת של יום יום שאת פעילה בה, יש לך פרנסה, זו המשמעות הכי חזקה. את לא נתמכת... את לא נדרשת לצאת לרחוב ולבקש נדבות... זה עולם אחר מאשר להיות מובטלת ולספור את הקירות או ללכת לחתום אבטלה שזה דבר מאוד עצוב... זו ריקנות... את מאוד עצובה... עצבנית... את לא יודעת מה יקרה מהיום למחר... את ממורמרת על היותך כישלון...

אתי מצביעה על ממדים נוספים המיוחסים לעבודה. ממדים אלה חורגים מהמישור הכלכלי גרדא. בעיני אתי עבודה היא מסגרת חיים, ארגון שגרת היום, מתן עצמאות, חיזוק הדימוי העצמי ושיפור מצב הרוח. גם אצל אתי משמעות העבודה מובנית כנגד חוויית האבטלה. אבטלה מתוארת כמצב המאיים על תחושת הרווחה האישית. היא לא רק עניין כלכלי. עבודה מהווה בעיני אתי ובעיני נשים אחרות בקבוצה קיום במרחב החורג מהספֶרה המשפחתית, יציאה לספֶרה ציבורית.

מרכיב משמעותי נוסף בהבניית משמעות העבודה הוא תפיסת המושג "עבודה מכובדת". בעיני רוב המשתתפים, עבודה מכובדת משלבת שני יסודות מרכזיים: התמורה הכספית והיחס שהעובדים במקום העבודה זוכים לו. שירה, אישה בת 45, נשואה ואם לשלושה ילדים, מספרת:

מהי עבודה מכובדת... עולים לי שני דברים, זאת אומרת גם פרנסה מכובדת, וגם יחס שמקבלים מאנשים אחרים... מבחינת פרנסה, זה אומר שאם אתה כבר יוצא מהבית והולך לעבוד, מבחינתי זה לא יעלה על הדעת שבן אדם הולך עובד ולא יכול לגמור את החודש, זה פשוט לא ייתכן כזה דבר. השני זה יחס. רוב האנשים יש מישהו מעליהם וברוב המקרים זה מישהו שמתעשר מהעבודה של מי שנמצא מתחתיו, אז אני חושבת שמגיע לבן אדם יחס מינימלי, אנושי, גם מבחינת הצורה שמדברים אליו, גם מבחינת הדרישות שיש ממנו.

עינב, אם חד-הורית, טוענת ששאלת המכובדות של מקום עבודה תלויה באדם עצמו:

את יכולה להיות גם עובדת ניקיון, אבל זה תלוי בכך, מה שאת משדרת. כל עבודה מכבדת בעליה וזה משפט יפה כי גם כשעבדתי במשק בית בגיל 16, דאגתי ללכת לבושה יפה ותמיד הייתי יוצאת מהבית תמיד, גם היום, במצב הכי קשה שלי, אין מצב שהציפורניים שלי לא יהיו מסודרות, ואני יוצאת מאופרת כשאני יוצאת מהבית. זה תלוי מה את משדרת וזה לא משנה במה את עובדת.

עינב מבטאת תפיסה שלפיה האדם מעצב את משמעות העבודה. עם זאת, מדבריה עולה הקשר מגדרי מובהק. בדומה לנשים אחרות במחקר, עינב מרמזת לכך שתנאי העבודה בעיסוקיהן של נשים קשות יום העובדות בשכר זעום מאיימים על נשיותן. נשים אלה חשות שעליהן להגן על סממני נשיותן.

לצד זה המחקר מצא גם הבדלים משמעותיים בין גברים לנשים בתפיסת משמעות העבודה. אחד ההבדלים הבולטים קשור בתפיסת העבודה בחיי המרוויחין. גברים נטו להציג את העבודה כחלק אינטגרלי מהזהות האישית והמגדרית שלהם, ואילו הנשים רואות בעבודה סוג של בחירה. גברים רואים בעבודה חלק בלתי נפרד ממימוש זהותם, ואילו נשים הגדירו את משמעות העבודה במונחים אינסטרומנטליים. שירה ממחישה עמדה זו:

עבודה זה משהו, אמצעי להרוויח כסף כדי לחיות. זו לא מטרה. אני ממש רחוקה מלהיות וורקהוליק. אם הייתי יכולה להרוויח אותו דבר בחצי מאמץ זה בהחלט היה מספק אותי ואם הייתי יכולה לא לעבוד, הייתי מאוד שמחה.

לעומת שירה, רוב הגברים נטו להציג את העבודה כמרכיב מרכזי בזהותם האישית והמגדרית. בעיני רוב המשתתפים, תקופות אבטלה נתפסו כתקופות בלתי נסבלות, הרבה מעבר לקושי הכלכלי. עבודה נתפסת כרכיב משמעותי בקיום הרגשי של הגבר. קיום בעזרת דמי אבטלה הוא סטיגמטי. בני ממחיש את מעמדה של העבודה בחייו:

אפילו כשהייתי מובטל, לא עלה בדעתי ללכת ללשכת התעסוקה ולקבל דמי אבטלה.

החלטתו של בני שלא לקבל דמי אבטלה נראית כמגנה על תחושת הערך העצמי שלו ועל זהותו כגבר עובד. בעיני בני, להיות מועסק אפילו כעובד המשתייך למעמד "העובדים העניים" מקנה סוג של הגנה וביטחון. זהותם של הגברים כעובדים מהווה סוג של שריון מגן מפני מצבם הכלכלי והחברתי הפגיע. בעוד גברים רואים בעבודה סוג של הכרח, בעיני נשים עבודה נתפסת כאופציה אחת מתוך כמה חלופות ובהן עבודה במסגרת הבית, קבלת הבטחת הכנסה או דמי אבטלה. עבודה היא בחירה מועדפת לעומת האפשרויות האחרות, והשיקול הכלכלי הוא לא תמיד מרכזי. גברים רואים בעבודה צו מגדרי.

חנן הוא גבר בן 47, נשוי ואב לחמישה ילדים. הוא סיים 12 שנות לימוד, שירת בצבא שלוש שנים והיה בחזית במלחמת לבנון הראשונה. לאחר מכן עבד 20 שנה כמלגזן. עקב תאונה במקום העבודה הוא נאלץ להפסיק לעבוד בעבודות פיזיות וכעת מועסק כפקיד בעירייה. הוא מתקיים משכר מינימום, אך מפריש כמהצית משכרו לכיסויי תשלומי משכנתה. אשתו מועסקת בעבודה חלקית. דבריו של חנן ממחישים את אופייה המגדרי המובהק של העבודה:

עבודה היא לא בחירה. עבודה היא הכרח. אני נשוי ויש לי חמישה ילדים, אני צריך לעזור גם להוריי. זה לא מובן מאליו שעבודה היא לא בחירה?

גברים חשים שנטל הפרנסה מוטל על כתפיהם. אחריות זו אינה מותירה מקום לבלבול. אצל גברים אלה עבודה היא הכרח קיומי ומגדרי.

קרן, אם לשניים, עובדת כפקידה בעמותה ציבורית, ממחישה תפיסה הגורסת שיציאתן לעבודה של נשים היא סוג של בחירה:

אני צריכה משכורת מלאה. אני מוכנה לוותר על הביטוח הלאומי, על הבטחת הכנסה. אני יכולה לעבוד שמונה שעות. אם אני אביא הביתה 5.000 ₪ אז אני אהיה שמחה. אני לא צריכה עבודה. אני רוצה עבודה.

עבודה נתפסת אצל נשים כדרך להרחיב את מרחב הקיום המיועד לנשים על פי הקודים המגדריים המקובלים: עבודות הבית ומטלות גידול הילדים. אירית, אם חד-הורית, עובדת במשרה מלאה במטבח בבית מלון, ממחישה את משמעות העבודה כאפשרות יציאה מהבית:

היה חודש וחצי שלא עבדתי והשתגעתי. לא יכולתי, זה עיצבן אותי. קודם כל לפני שאני צריכה את הכסף אני צריכה לצאת מהבית. אני צריכה לנשום. אני צריכה לראות אנשים. אני לא יכולה להישאר בבית. זה גורם לך לדברים שאת בכלל לא רוצה לחשוב עליהם.

בעוד נשים ראו בעבודה היבט של בחירה אישית, גברים נטו להבנות את משמעות העבודה כמרכיב מהותי בעיצוב הזהות שלהם ובשמירתה. אורי, נשוי ואב לבן, מדגיש את העובדה שהוא שירת בצבא שירות מלא, השתתף במלחמות ושירת שנים רבות בשירות מילואים. אורי מועסק כמחסנאי ומקבל שכר מינימום. הוא מועסק כעובד זמני בחברת קבלן. אשתו של אורי עבדה בעבר בעבודה חלקית, אך פוטרה. בעיני אורי עבודה היא חלק מזהותו. בדומה לגברים אחרים במחקר, יחסו של אורי אל עולם העבודה איננו תלוי במצבו התעסוקתי: "אני אדם עובד. אפילו אם אהיה מובטל, לעולם לא אקח כסף מהמדינה".

הבדל מהותי בין גברים לנשים בסוגיית משמעות העבודה קשור לדימויים חברתיים רווחים בשאלת התפיסה מה נורמטיבי ומה אינו נורמטיבי. אצל הגברים במחקר, תעסוקה, נישואין וילדים הם מרכיבים חיוניים בתפיסה העצמית שלהם כגברים נורמטיביים. בעיניהם, עבודה, נישואין וילדים הם קני מידה לנורמטיביות ואילו אצל הנשים דווקא המצב המשפחתי הוא הבסיס העיקרי לתחושת נורמטיביות. שמעון, בן 30, גרוש ואב לשניים, מועסק כנהג משאית. הוא ממחיש את התפיסה הגברית שעבודה היא הבסיס לקיום נורמטיבי. היעדר עבודה הוא איום על שפיות הדעת:

עבודה היא תחושה טובה. זה אומר שאתה מסתדר, אתה לא נטל על החברה או על המשפחה. עבודה היא חלק מהותי של מהלך החיים. יש אנשים שמשתגעים בלי עבודה. אני הייתי יוצא מדעתי בלי תעסוקה.

אחד ההבדלים הנוספים והבולטים בין גברים לנשים במחקר קשור לייצוגי מקום העבודה. רוב הגברים בקבוצה מציגים את מקום העבודה במונחים שליליים. מקום העבודה מיוצג כמקום של כאב, דחייה וחוסר אונים. הגברים חווים את מקום העבודה בתחושה של פגיעות וחוסר ביטחון. יחסם והתנהגותם של הממונים נתפסים כתוקפניים וכוחניים, ואילו התנהגותם של העובדים מצטיירת כקונפורמית ומרצה. באופן בסיסי, הגברים המשתתפים חשים לכודים בעולם עבודה החושף את חולשתם וקלונם. תחושת

המלכוד שחשים משתתפים אלה נוגדת את התפיסה הרווחת הרואה בשוק העבודה שוק חופשי. בהקשר זה תיאר אחד המשתתפים את שוק העבודה כ"שוק עבדים". שי ממחיש זאת כך:

אני עובד בלי שום תנאי עבודה. אתה עובד חמישה-שישה ימים בשבוע, ולפעמים גם בסופי שבוע. אתה מקבל שכר מביש.

שי מתאר מקומות עבודה שהועסק בהם בעבר ושהלינו את שכר העובדים. הוא מספר כיצד עובדים במקום עבודתו הנוכחי לעתים אינם מקבלים שכר בזמן, וזאת בעקבות המשבר הכספי הפוקד את העירייה שהוא עובד בה. כאשר נשאל שי על תנאי העבודה שלו, הוא התייחס לכך בזלזול ואמר:

אני לא ממליץ לאף אחד בישראל לסמוך על הפרשות לפנסיה של העיריות. מי שחי על שכר מינימום סביב ה-4,000 שקל לחודש צריך לדעת שהוא בקושי יכול להתקיים. אני מפריש חצי מהשכר שלי למשכנתה, מים, חשמל, מסי ארנונה, כבלים. אלה צרכים נורמליים של כל בית, ולא מותרות. העירייה תמיד במשבר, הבטיחו לי העלאה ולא נתנו לי. אם אתה לא תוקפני, אתה לא מתקדם. מזמן הבטיחו לי תפקיד ניהולי, אבל הם פשוט שיקרו לי.

בדומה לשי, גברים רבים מציגים את המעסיקים במקומות העבודה כחמדנים, מרוחקים או חודרניים. אלברט, מסגר, אב לארבעה ילדים מתייחס להתנהגותם של בעלי המפעל בו הוא מועסק:

בעלי המפעל מחזיקים בכיסם חלק מההפרשות שלנו לקרן פיצויים, ולא מפרישים לקרן כפי שהיו צריכים לעשות.

איציק הוא נהג משאית סמי-טריילר, נשוי ואב לשלושה ילדים. איציק העיד שנדרש, תוך הפרת חוקי התעבורה, לנהוג 15 שעות ברציפות, ולסכן בכך את חייו האישים ואת חיי נוסעים אחרים. משתתף אחר הביע את אי שביעות רצונו מהורדה חד צדדית של שכר העובדים על ידי ההנהלה, בלא שיתופם בהחלטה. עדויות המשתתפים מתארות את נוכחותם של המעסיקים כנוכחות מאיימת. אחרים מביעים ייצוגים של מעסיקים מרוחקים ולא נראים. אלברט מתאר באירוניה את היחסים שלו עם מעסיקו:

היחסים שלי עם הבוס הם "בוקר טוב, בוקר טוב". יחסי עבודה הכי פורמליים, לא יותר מזה.

תיאורי מקום העבודה לוו בתחושות של נוסטלגיה אל העבר אצל הגברים. רבים מהם העלו זיכרונות ממקומות עבודה קודמים שלהם, שבהם זכו לכבוד ולהערכה, הוענקו להם כל זכויותיהם כעובדים ויחסי העבודה ביניהם לבין ההנהלה היו אנושיים יותר. תיאורי העבודה אצל הגברים במחקר מבטאים צער וייסורים רבים. רגשות אלה קשורים לתפיסתם של הגברים את עצמם כחסרי ערך, לא נחוצים וניתנים להחלפה בעובדים אחרים במקום העבודה.

נשים חלוקות ביחסן למקום העבודה. חלקן מתארות את מקום העבודה כמקום מיטיב. חלק מהנשים חשות תחושת שייכות למקומות העבודה שלהן. הן חשות מוערכות על ידי מנהליהן. מקום העבודה הוא מרחב ליצירת קשרים חברתיים אמיצים עם נשים אחרות. נשים אלה מדברות על מקום העבודה כמקום מהנה. אורנה, אם לשלושה, עובדת מטבח במזנון באזור תעשייה, מתארת את מקום עבודתה באור חיובי:

היום אני עובדת במטבח, מכינה כריכים, סלטים, ארוחות בוקר, דברים כאלה מהסוג הפשוט... אני אוהבת להכין לאנשים אוכל. אני אוהבת שהם נהנים מזה בוא נגיד ככה שאת מכינה לאנשים אוכל והוא נהנה מהמנה שהכנת זה ממש כיף... אני מקבלת כבוד מאנשים. למשל, הכנתי כמה פעמים ארוחות לאנשים מסוימים והם באו ושיבחו אותי בפני המנהל שלי וגם כן בפני.

בדומה לנשים אחרות במחקר, עדי, אם לשלושה, קלדנית באחד מבתי המשפט בצפון, סבורה כי היא זוכה להתחשבות במקום העבודה:

יש לנו אחראית מאוד טובה ומאוד נחמדה, מאוד רגישה. יש המון נשים חד-הוריות שעובדות וכל אחת עם הבעיות שלה והיא כל כך משתדלת להבין כל אחת כי הכי קל זה להגיד "לא" ו"אי אפשר", אבל יש לי מזל שבעבודה הזו יש תמיד מחליף. היה לי מאוד קל כשנכנסתי לעבודה לגדל את הילדים שלי כי אם הם היו חולים, תמיד יש מישהי.

לצד נשים אלה, יש גם נשים המביעות כעס כלפי מקום העבודה. שלומית מתארת את מקום העבודה כמקום פוגעני, מדכא ומנצל:

זה שוחק, שוחק מאוד, וזה מעצבן וכל פעם הנהלה אחרת משתנה ואתה צריך ללכת לפי המנהל הזה ולפי הקריזה של המנהל הזה ולהסביר לו מה אני עושה. נותנים לך עוד תפקיד. היום ארבעה תפקידים אני עושה: מביילת, חשבוניות, כל מיני דברים, תלכי לפה שעה, תלכי לפה שעה, אין, המצב קשה, אם אין לי במקום אחד עבודה אז אני צריכה לכל משרד ללכת ולעשות, קצת מפה, קצת משם. אני לא יכולה לפצות את הפה, המצב קשה. הם מנצלים את זה שאני אם חד-הורית ושאני ותיקה שם, אין מקומות עבודה בקרית גת. יש המון מובטלים. לאן אני אלך? אז מה שהם יגידו לי אני אעשה.

נשים אלה מביעות געגוע למקום העבודה שלהן בעבר, שבו זכו לתנאים טובים יותר כעובדות. שלומית מתארת את השינויים באקלים התעסוקתי של מקום העבודה שלה:

בהתחלה, בשנים הראשונות, היו בונוסים, היינו מקבלים משכורת 13, טיולים, הצגות... מתנות. היום אין כלום. מחלה היית מקבל מהיום הראשון, היום זה מהיום השלישי... המון דברים נגמרו... צריך לחסוך, צריך לקנות עוד משהו כדי שהמפעל יתפתח יותר. הכול על חשבון העובד, הכול.

הבדל נוסף שנמצא בין גברים לנשים הוא במרכיבים החשובים המיוחסים למושג "עבודה מכובדת". גברים נטו להגדיר עבודה מכובדת כעבודה בעלת תמורה מכובדת. בעיניהם, שכר ותנאי עבודה הוגנים הם דרישה בסיסית להגדרת עבודה מכובדת. בלא תמורה הוגנת, העבודה מאבדת את המשמעות שלה. לעומתם, נשים הדגישו פחות את מרכיב השכר, אך נטו להבליט מרכיבים של ביטחון, יציבות והערכה כבעלי משמעות ייחודית בהגדרה של עבודה מכובדת. אתי מתארת את האופן שבו היא תופסת את המושג:

עבודה מכובדת זו עבודה שלא זורקים אותך ממקום למקום, שאת נמצאת עקבית על הקרקע במקום אחד, שמכבדים אותך, מעריכים אותך, נותנים לך כבוד הדדי, זה מקום עבודה מכובד.

דברי המשתתפים משקפים מציאות של השלמה עם המצב הקיים. מרבית המרואיינים לא תיארו ניסיונות התארגנות של עובדים במטרה לשנות את מצבם. אחד ההסברים המרכזיים להיעדר התנגדות או התארגנות הוא החשש מפיטורין. איציק מתאר את היחס של המנהלים כלפי הנהגים במפעל:

בעלי הבתים יותר מנופחים, הם יודעים שהיום המצב הוא קשה אז מנצלים אותך יותר כאילו אם אתה לא רוצה אז סבבה תשמע יש אחר כך עוד מאתיים נהגים אין בעיה. למשל לפני, סתם לפני שנה או שנתיים, בעל הבית תמיד אומר לך טוב אין בעיה של נהגים כי נהגים לא מתלהבים לעבוד בעבודה הזאת. לא כל אחד מסוגל וכל אחד אוהב לעבוד את העבודה הזאת. אז בגלל שהיום המצב הוא קשה ויש הרבה שאין להם עבודה, אני לא יודע, אלה שיש להם מנצלים אותם יותר.

אף שהתמונה הכללית במחקר היא של הסתגלות והשלמה, אחת הנשים תיארה את התנגדותה והתנגדות חבריה לעבודה למצב באמצעות התארגנות קולקטיבית של כל העובדים במקום העבודה. עינב מתארת את מאבקן העיקש של העובדות:

אנחנו התחלנו לעבוד דרך כוח אדם. נלחמנו. אני נכנסתי למאבק בדיוק כשזה התחיל, אני הייתי גם במאבק הזה, נכנסתי בדיוק כשזה התחיל, ושבתנו. נכנסנו עם תנאים לא כל כך טובים... קודם כול מניסים את הרגל ואחר כך נמשיך להילחם על מה שאנחנו צריכות.

לסיכום ניתן לומר שבעיני החברים בקבוצה זו עבודה היא מרכיב חשוב ביותר בקיומם. עבודה נתפסת כגורם מייצב, מארגן ומעגן את שגרת החיים. העבודה תורמת תרומה מהותית לרווחה הפסיכולוגית, החברתית והכלכלית של המשתתפים. משמעות זו של העבודה מתגבשת על רקע, או לעומת, תפיסות המשתתפים את עולם היעדר העבודה כעולם כאוטי ונטול משמעות. לצד זה נתגלו הבדלים רבים בין גברים לנשים. גברים נטו לראות במקום העבודה מקום מדכא ופוגעני יותר מנשים. ייתכן שהבדל זה נובע מכך שגברים תופסים שכר הוגן כבסיס לעבודה מכובדת בעוד נשים משלימות עם עבודות במקומות עבודה שמשלמים בהם שכר מינימום.

6.3.2.2 ביטויי מצוקה והתמודדות

המשתתפים חשפו תמונה מורכבת של ביטויי מצוקה. הם מתארים מחסור כלכלי חמור, וחיים של צמצום, פשטות והקרבה. המשתתפים מבטאים מערך של ביטויי מצוקה הממחישים את תנאי חייהם החמורים. הם מתקשים למלא צרכים בסיסיים כגון תשלום חשבונות חשמל, מים ומשכנתה, מסים עירוניים והוצאות רפואיות. הם מעידים שחייהם הם מאמץ בלתי פוסק "לגמור את החודש". משתתף אחד חווה את חייו כמצב תמידי של רדיפה אחרי תשלום חשבונות. משתתפת אחרת מדגישה את הוויתורים הרבים שהיא נאלצת לעשות כדי "לגמור את החודש" בלי חובות: עינב מתארת את עמוק המצוקה:

בשביל לגמור את החודש אני מוותרת על החיים שלי: אני לא מבלה, אני לא נושמת, אני לא נוסעת לחו"ל. טוב, בוא נגיד שחו"ל זו לא שאיפה שלי בכלל.

ההתמודדות עם כיסוי הוצאות דיור, תשלום דמי שכירות או חובות משכנתה, היא מוטיב חוזר אצל רוב המשתתפים במחקר. אלון, מכונאי רכב, גרוש, אב לשניים, אינו מסוגל לעמוד בעצמו בתשלומי השכירות. לכן הוא החליט לחלוק דירה עם חברו:

איך אני יכול לקנות דירה? זה בלתי אפשרי. ועוד עם ההכנסה שלי, הבנק לעולם לא ייתן לי הלוואה.

חלק מהמשתתפים הביעו את חששם מכך שלא יוכלו לעמוד בתשלומי המשכנתה. אורי, מפעיל מלגזה, אב לשלושה, חי בפחד ובחוסר ביטחון תמידי:

קניתי את הבית ב-1992. לאחר חמש שנים, העניינים התחילו להסתבך. פוטרתי מהעבודה שלי ולא יכולתי למצוא עבודה. הפסקתי לשלם את התשלומים החודשיים עבור המשכנתה. הם שלחו אליי את המשטרה.

המשתתפים, גברים ונשים, עסוקים בחישובים מתמשכים כיצד לכסות את החשבונות השוטפים ולהימנע מלהיכנס לחובות. אצל רוב המשתתפים מירוץ זה נראה ככרוניקה של כישלון ידוע מראש, דרך ללא

מוצא. המשתתפים מתארים מחסור בצרכים בסיסיים כגון מזון, נייר טואלט, טיטולים, חשמל ומים.

המשתתפת אילנה, גרושה, אם לשניים ממחישה זאת:

איך מתמודדים? אני יודעת? אין לי פתרונות, אין לי תשובות. קשה להתמודד. יש ילדה לגדל. ככה מסתדרים כולם... דברים שמותרות בשבילי למשל, דברים שאני צריכה ויכולה להדחיק אותם או נגיד להוריד או כרגע לא עכשיו או לדחות את זה, אז אני דוחה. דברים של אוכל, דברים לילדה, טיטולים, שכירות, דברים שאני חייבת, אז אין מה לעשות אבל נגיד מותרות, ללכת להסתפר, ללכת לקנות, לא יודעת דברים שאת צריכה ואת לא יכולה להרשות כרגע, אז את לא תקני אותם.

אחד מביטויי המצוקה המשותפים לגברים ולנשים הוא תחושה של בידוד חברתי. מצבם הכלכלי מקשה עליהם להשתתף באירועים חברתיים ומשפחתיים. שכרם הנמוך אינו מאפשר בילוי, חופש וקניית מתנות למשפחה. לאה, בת 45, העובדת כמזכירה בחברה, היא אם חד-הורית לשלושה ילדים. היא מתארת מצב של אי יציאה לבילוי:

אני אומרת לך, אני כמעט ולא יוצאת, אני בבית, אין לי גם אמצעים. אין לי אוטו. פה ושם חברה גרושה שואלת אותי "את רוצה לצאת?". גם ללכת לבלות אתה צריך כסף. אז אין. עכשיו, אם אני הולכת עם גבר שישלם עליי אז כאילו אתה צריך לתת משהו בתמורה, מה, הוא יוציא אותך סתם? אני לא אמכור את עצמי, אני לא זולה, אני אשב בבית.

לאה מתארת את חייה כחיים בהסגר. תיאורה של לאה אינו נטול הקשר מגדרי. לאה מצביעה על מצבה כאישה ענייה גרושה הנתונה לניצול של גברים. מול אפשרות זו לאה בוחרת להסתגר בביתה. ביתה הוא המרחב היחיד שבו מתאפשר ללאה סוג של עצמאות ושליטה בחייה.

גם אצל גברים בקבוצה סוגיית הבילוי היא סוגיה כואבת. אלון מביע פליאה מהשאלה מתי בפעם

האחרונה יצא לבילוי:

מתי בפעם אחרונה יצאתי לבילוי? אולי לפני חמש שנים. אין בילוי. אני לא יכול להרשות לעצמי. אני אסתבך כולי בבית משפט אחרי זה. תשמע, הקטע שלי שיש הוצאה לפועל, ואתה לא יכול.

לצד הדמיון בביטויי המצוקה, המחקר מצא הבדלים משמעותיים בתפיסות בין גברים לנשים בקטגוריה זו. אצל הגברים בקבוצה זו, ביטויי המצוקה מאשררים את כישלונם, הן כגברים והן כאבות. על פי הקודים המגדריים הרווחים בחברה, גבריות ואבהות מוצלחות נמדדות על פי היכולת שלהם להיות מפרנסים מתקבלים על הדעת. על כן תיאורי הגברים מבטאים יחס אמביוולנטי כלפי המחיר של היותם עובדים בשכר נמוך. מחד גיסא, הבלטת יתר של המצוקה פירושה הבלטה של כישלונם כאבות וכגברים. לכן חלק מהגברים הצניעו את המחיר שהם ומשפחותיהם משלמים על היותם עובדים עניים. מאידך גיסא, במהלך הראיונות גברים רבים חשו צורך להביע את מסע הייסורים שלהם ולזכות בהבנה ואהדה למצבם. רמי, בן 59, גרוש ואב לארבעה ילדים, מתאר את מצבו כמצב בלתי אפשרי. הוא איננו יכול להתקשר לבנו הצעיר, בן 16, שגר עם גרושתו, עקב עלות שיחות הטלפון. רמי מתקשה לשלוח כסף לבנו ולתמוך בו. מאידך גיסא, רמי מתפאר בכך שילדיו האחרים הצליחו לרכוש תואר אקדמי:

אני עובד במשרה חלקית. אני מרוויח 2,500 שקל וצריך לשלם 1,200 שקל כל חודשיים לתרופות שהן לא בסל הבריאות. פעם, נהגתי להתקשר לילדי לפחות פעם בשבוע. כעת, אינני יכול לשלם את חשבונות הטלפון אז אני מתקשר אליהם פעם בחודש.

הבדל מרכזי נוסף בין גברים לנשים הוא שבתיאורי הנשים, מצבם של הילדים הוא מוטיב חוזר. נשים חשופות יותר למצוקת ילדיהן ועל כן מודעות ורגישות למחיר שהם משלמים כילדי עובדים עניים. המשתתפים מודעים היטב למחיר שילדיהם משלמים עקב החיים במצוקה. אחת המשתתפות מתארת מצב שבו הילדים הופכים להורים. מוטיב היפוך התפקידים חוזר בדברי משתתפות אחרות. קרן ממחישה היטב מצב זה:

באותו יום שהיה טיול היו לי בעיות בבנקים והיא אמרה לי "אימא אני אשלם את הטיול". היא הוציאה מקופת החיסכון שלה 150 ש"ח, הגדולה שלי שתהיה בריאה

בת 11, ואמרה "אני משלמת גם עליי וגם על אחותי", ואמרת לי לה שאני אחזיר לה. הילדה אמרה "אל תחזירי לי, אימא, זה הנאה שלנו, אני אשלם את הטיול". או שאם היה חסר לי כסף למכולת היא הייתה מוציאה מהקופה שלה הפרטית.

הילדים מהווים מקור השראה להתמודדות ולהישרדות של הנשים. אתי מתארת כיצד היא קובעת סדר עדיפויות:

עכשיו ניתקו לי מים, פעם שעברה ניתקו לי חשמל. מי ראשון ומה השני? מה, אני אשלם חשמל ואני אשאר בלי אוכל? בלי דברי בית ספר? בלי מחברת, חולצת בית ספר שהתלככה לא אקנה לה? נעליים, הן גדולות, נקרע לא תקני להן? אז אני מדלגת על החשמל, על המים ואני קונה להן. קודם כל הצרכים שלהן.

מנגד, גברים מבטאים יותר את התמודדותם הכלכלית. הגברים חווים את המצוקה כנפילה, ואליה נלווית תחושת עלבון. הם חשים שהחברה, שאותה הם שירתו כחיילים וכעובדים, בגדה בהם והותירה אותם מאחור. גבריותם של הגברים היהודים הלא חרדים קשורה קשר הדוק לשירותם הצבאי. השירות הצבאי נתפס על ידי הגברים כביטוי לחוזה עם החברה הישראלית. עמידה בחלקם בחוזה על ידי שירות צבאי ושירות מילואים פעיל הייתה אמורה להעניק להם תמורה: מקום בטוח ומכובד בחברה הישראלית. על כן מצבם נתפס כהפרה בוטה של החוזה הבסיסי של גברים אלה עם החברה הישראלית. אלון מצביע על תחושת האכזבה ועלבון שלו כתוצאה מיחסה של המדינה אליו:

שירתי בגולני. הייתי 31 יום בחזית, במלחמת לבנון. זכיתי לאות גבורה. עזבתי את הצבא כחייל מצטיין. נתתי למדינה הכול. מה המדינה נותנת לי בחזרה?

על כן גברים אלה מתארים את מצבם כסוג של בגידה. הם נראים כמי שאינם ערוכים להתמודד עם חוויית העוני. קיומם של גברים אלה כעובדים עניים נתפס כמציאות מפתיעה ולא צפויה, סוג של טראומה. בהקשר זה, אין להתפלא שהם משתמשים בביטויים המעידים על מצבם הפיזי והנפשי הרעוע: אלון מתאר את מצבו הנפשי:

אני חי מת. כל הזמן מחשבות רצות לי בראש על כסף, כסף, כסף... אפשר להשתגע.

למרות כל ביטויי המצוקה המובאים בחלק זה, רוב המשתתפים, חוץ משלוש משתתפות, מיעטו להשתמש במושג "עוני" כדי לתאר את מצבם. סילבי השתמשה במושג:

אני לא הייתי מגדירה שאני אולי ענייה מתחת לזה, יש עניים יותר גרוע ממני אבל בכל זאת אני עדיין נקראת ענייה. לפעמים אני נתקעת שפת לחם אין לי בבית לתת לילד לאכול, אז אני נקראת ענייה. ענייה באמצע. יש עניים למטה ואני באמצע. אני באמצע של התחתית. העוני שאנו נמצאים משפיע מאוד קשה. כשילדים כבר גדולים ורוצים נגיד שיהיו להם מותרות. כל מיני דברים, כמו טלוויזיה שבכל חדר תהיה, מחשב שיהיה בבית חדש, כל מיני דברים כאלה. חדר שיהיה לכל אחד משלו, עם מיטה, וכל הדברים האלה, פרטיות וכל זה שאין להם, והמקסימום זה אכילה נורמלית שיהיה להם. הביגוד שהיום צריכות הבנות להתייפף, לצאת לדיסקוטקים. זה די קשה.

עוני אינו נתפס כמושג שבאמצעותו המשתתפים מתארים את מצבם. נשים מגדירות את מצבן במונחים של בידוד חברתי, קושי וחוסר יכולת לתת אפשרויות לילדים.

למרות הדחייה של המושג "עוני" כמושג רלוונטי להגדרה עצמית, המשתתפים מעידים על מצוקה קשה כעובדים החיים בעוני. המצוקה הקשה ביותר מתמקדת במילוי צרכים בסיסיים כגון מזון, קורת גג, תרופות, חשמל, מים, מסים עירוניים והוצאות בריאות. עובדים אלה חיים במרדף אחרי הכסף. חייהם מצטמצמים לתחומי העבודה והמשפחה ואילו הוצאות בתחום הבילוי, התרבות או הפנאי נתפסות כמותרות. עובדים אלה מתארים קיום מתוך מחסור כלכלי חמור. בעוד הגברים נוטים להמעיט בהשפעות המצוקה על חייהם וחיילדיהם, הנשים מוכנות יותר להכיר במחיר הכבד שהמצוקה הכלכלית גובה ממשפחותיהן.

6.3.2.3 תפיסות בנוגע לסוגיית עניים עובדים

המשתתפים נעזרו במבני הסבר מגוונים להסברת מצבם. משתתפים רבים טוענים שמצבם החברתי-כלכלי הקשה הוא תולדה של משטר חברתי אשר מיקם את העובד השכיר בתחתית הסולם החברתי והכלכלי. שלומית מתארת את השינוי ביחסה של החברה הישראלית כלפי עובדים:

מה השתנה בישראל? אני לא יודעת מה להגיד לך. הם רוצים שהעובדים, הפועלים, יעבדו כאילו בחינם. אני לא מבינה, הם לא רוצים להעלות את החיים, את האיכות? זה רק עבודה, בית עבודה. זה נורא לחיות ככה.

אבי, עובד במגדנייה כקונדיטור, אב לחמישה, מביע את כעסו על יחסן של ממשלות ישראל אל העובדים ועל הקשר בין האליטות לשלטון:

כי הכי קל לפגוע בחלשים, זה הכי פשוט. הכי קל לפגוע בחלשים. החלשים הם יותר הרבה מהעשירים. עשירים הם לא הרבה. בסך הכול כמה משפחות ששולטות בכל המדינה הזו. אם תפגע בהם אין להם בעיה לקפל את הבסטה ולהעביר את כל העסקים שלהם לחו"ל ולאיים עם עשרות אלפי מובטלים שהם יפטר מהמפעלים שלהם. החלשים אין להם כוח, כבר נמאס להם להתקומם והם הרבה וגם אם תפגע ב-100,000 עניים חלשים תגזול מהם עוד 100 ש, עדיף לקחת משלושה ארבעה עשירים עוד 1,000 ש בחודש. הכי קל לפגוע בחלשים.

אתי מייחסת את מצבה לסיבות גלובליות:

למה? בגלל המשבר שהיה בחו"ל, כל הבלגאן שהיה בחו"ל אז זה משפיע גם עלינו... יש הרבה אנשים שמובטלים, יש מקומות שנסגרו. הרבה מפעלים סגרו את עצמם והיה את זה גם ברדיו, בעיתונים ובטלוויזיה. אני חושבת שיש בעיה בקטע של אנשים שאין להם עבודה שזה גם בעיה כי אין מקומות עבודה שיכולים לקבל את האנשים לעבודה.

משתתפים גברים נטו לקשור את בעיית העוני לבעיית האי שוויון הגובר בין עניים לעשירים. אריה, המשתתף היחיד המשלב עבודה בלימודים, חש גם הוא שמקורה של בעיית העוני במבנה החברתי-כלכלי של ישראל:

הסיבות לעוני? אני חושב שהסיבות לעוני הן מצב כלכלי קשה, שיש מוצרים מאוד יקרים בשוק, וכל השירותים שקשורים לאוכל ולדברים כאלה, אנשים מתקשים, בתים, אנשים מתקשים, משכנתה, אנשים פשוט, מה שקורה, שההכנסות הן יותר מההוצאות. כאילו מבזבזים יותר. את מבינה? זה מצב שהוא, המצב מרוב שהמדינה, נגדיר את זה ככה, קשה לאנשים עם העבודה שלהם, ומה שקורה, שיש עוני בעצם. לדעתי, המדינה קודם כול הם צריכים לסבסד, כמה שיותר לסבסד, להשתתף במתן עזרה לאוכלוסייה החלשה, לצמצם את הפערים בין העשירים לעניים. מנכ"ל בנק יכול להרוויח 400 אלף ולא 500 אלף. זה רק לדוגמה אבל הצמצום בין העשירים לעניים זה הפתרון שבעצם יכול לעזור לחברה לאט לאט להתאושש מהעוני. הפערים בין העשירים לעניים הם מאוד גדולים. אשמה הממשלה שנותנת לעשירים. נותנים תמיד הטבות לעשירים.

בדומה לגברים, גם הנשים נטו להצביע על טיבו המבני של העוני. נשים נטו לשלב בעדויותיהן סיבות אישיות ומבניות כאחת. סילבי מסבירה את מצבן של אמהות חד הוריות:

אין מה לעשות. בגלל המשכורות. המשכורת הנמוכה ואין להן כסף לשלם, לטפח את עצמן, לבנות חיים כמו שאומרים, בגלל זה נוצר עוני. ... או שהן נתקלו בכל מיני בעיות שהיו להן בחיים: גירושין לא נעימים, כל מיני חוויות לא נעימות שעברו. היה להן בעל והייתה להן משפחה, אבל כשזה התפרק אז הן שינו את המצב הכלכלי ונשארה רק האימא וזה גם קשה שרק אחד מפרנס. הוא צריך לדאוג רק לחלק וזה לא שיש לך בנק משותף ויש לך משכורת גבוהה. את צריכה להתחשב בכל דבר... הגירושין מביאים לזה. אם היה לי ביטחון עצמי יותר, מה שאין לי.

מספר קטן של נשים צירפו להסבריהן גם הסברים אינדיווידואליים כגון היעדר הכשרה מקצועית, היעדר השכלה ונסיבות משפחתיות אישיות. רוב המשתתפים מתארים את המשטר הכלכלי-חברתי של מדינת ישראל כמשטר שהרע את מצבם של אנשים עובדים. אחרים מתארים את מצבו של שוק העבודה כשוק

שאיננו מציע הזדמנויות לפרנסה בכבוד למעמד העובדים בישראל. משתתפים רבים קובלים על היעדר פיקוח של הממשלה על המעסיקים. בעיניהם הממשלה נתפסת כמבטאת אינטרסים של בעלי ההון ואיננה רגישה מספיק לצורכיהם של העובדים. רוב הגברים הדגישו את ההיבטים המבניים ואילו הנשים צירפו גם הסברים אינדיווידואליים למצבן.

6.3.2.4 קשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים

ממצאי המחקר מציגים בנושא זה תמונה מורכבת. התמונה העולה מתוך הראיונות מצביעה על קשת רחבה ביותר של התייחסויות למוסדות החברתיים, הנעה בין תלות לניכור, בין היעזרות לתסכול ואכזבה. עדי מגיבה בהפתעה על שאלת המראיין:

אם אני מכירה שירותים של המדינה שעוזרים בהתמודדות עם מצב כלכלי קשה?
לא מכירה. לא השתמשת בשירותים כאלה? למה שאני אכיר? ...

הפתעה זו ממחישה את הנתק בין המוסדות הממשלתיים והשירותים החברתיים לבין קבוצה זו. המערכות נתפסות כמערכות שרירותיות ומסורבלות: אתי ממחישה תפיסה זו:

הבירוקרטיה הכי דפוקה היא במדינה שלנו. תלך, תבוא, תביא, תביא, תביא, תביא, עד שהוא הולך לקבר, הוא צריך להביא ניירות.

רוב המשתתפים חשים כעס ואכזבה מיחסם של המוסדות אליהם. סילבי ממחישה זאת:

בפסח הזה... ציפיתי שאקבל את הטלפון ואגיע למקום החלוקה שצריכים לקחת דברים. אני רואה שזה כבר לקראת ערב חג ואף גורם לא מתקשר... פתאום ראיתי שאני עירומה מכל הצדדים ואין כלום. הרגשתי פתאום שאני ריקת תוכן, חסרת אונים. לא נעים, אין כלום והייתי צריכה לרוץ לבנק, ולקחת הלוואה של 300 ש"ח ולקנות את הדברים החסרים שיהיה לי לחג.

סילבי רואה בשרותי הרווחה שירותים מתייגים המעוררים תחושות קשות:

אני לא פונה לשירותים שעוזרים לאנשים. אני מתביישת. זה מעליב. אני מסוגלת לרעוב אבל אני לא אלך לשם. זו בושה.

שירותי הרווחה נתפסים על ידי חלק מהמשתתפים כשירותים המיועדים לאנשים שאינם עובדים. אריה בדומה לגברים אחרים במחקר דוחה את הרעיון לגשת לשירותי הרווחה לבקש סיוע:

האם אני נעזר בלשכה, בעובדים סוציאליים? לא. אני מתבייש ללכת לדברים האלה. אני קודם כול רוצה לעבוד. אני לא יכול לשבת בבית או משהו כזה, אבל המחשבות רצות אחריי. ומה בעניין שיקים שחזרו לי, אתה מבין, אז זה מגיע להוצאה לפועל ואחרי זה מתקשרים אליך וכדאי לך להחזיר, אתה מבין? בשביל מי אתה עובד? אתה עובד כמו חמור ובסוף. אני לא חושב שאין טעם לעבוד, צריך לעבוד אבל אני לא יודע.

משתתף אחר מלין על היעדר אמינות של השירותים, על יחסם הפוגעני: אלברט ניסה להשיג סיוע בשכר דירה אבל נתקל ביחס ביורוקראטי של המוסדות:

שיגעו אותי. מביא להם אישורים, מאבדים אותם. שוב מביא להם אישורים...

המחקר מצביע על הבדלים משמעותיים בין גברים לנשים בקטגוריה הזו. בעיני הגברים מוסדות ושירותים חברתיים נתפסים כמרוחקים ומנוכרים לצורכיהם. אלברט מביע חוסר אמון ביכולת של המוסדות לתת מענה לצרכים של אנשים במצבו:

עזרה? לבקש עזרה...אני לא רוצה...אני יכול לפנות אבל זה מאוד קשה... לאחרונה פניתי למשרד השיכון ובקשתי סיוע בשכר דירה אבל אני לא נכלל בקריטריונים שלהם. הם טוענים שההכנסה שלי היא מעל הקריטריונים של זכאות. הם מסייעים בשכר דירה למשפחות שמרוויחות פחות מ-4.000 ש"ח אבל לא היה שם עם מי לדבר. שלוש פעמים בשבוע יש מענה טלפוני אבל התשובות שהם נותנים שם הן מאוד קצרות. אין להם זמן להסביר.

גברים מיעטו לפנות לשירותי הרווחה. רק גבר אחד הודה שהוא נזקק לשירותי הרווחה. רמי מודה בבושת פנים שנאלץ לבקש מזון מעמותה המסייעת למשפחות נזקקות: "כן, אני קבלתי כמה פעמים סל מזון בעיקר בזמן החגים". בעיני המשתתפים הגברים פנייה לשירותי הרווחה נתפסת כמנוגדת למעמד ולזהות הן כגברים והן כעובדים. אלון מסביר:

לא. אני מתבייש. לא בשבילי. לא נעים לי. יש לי את הגבול האדום שלי. אני מבחין מראה שהכול בסדר. ברוך השם. אני גם בן אדם סגור, גם האופי שלי קצת סגור, ככה שאני לא מראה הכול, גם אם יש לי דברים אני לא מראה הכול.

יחסן של נשים אל שירותי הרווחה הוא יחס דואלי. חלק מהנשים נעזרות בשירותי הרווחה. הן חשות בו בזמן קרבה ותלות. סימונה מתארת את התלות שלה בשירותי הרווחה:

היום אני סביב השעון, סביב הרווחה, סביב העובדת הסוציאלית שלי, צריכה כאילו לבקש תרומות ועזרה וזה לא תמיד הולך כי גם להם יש קשיים של עזרה לאנשים העניים. העובדת הסוציאלית שלי היא לא הכי נחמדה וטובה...

לעומתה אורנה מביעה תחושות בושה ועלבון:

הדבר היחיד שאני מקבלת זה שאח שלי עובד באיזה שהוא מקום שבחגים אתה יודע, נותנים ארגז של כל מיני מצרכים, זה בחושך, אני מבקשת שיקפיצו אותי וכדי שלא יזהו אותי אני אוספת את השיער ואתה יודע, אני בלי איפור ובלי כלום כדי שלא יכירו אותי חס וחלילה ובחושך, כמה שיותר מאוחר, ואני מקבלת את הארגז הזה, בכיף.

ננסי מתארת יחס אחר, חם ואינטימי יותר עם שירותי הרווחה:

מנהלת הלשכה אמרה לי שאני בת בית פה. שאני כמו עובדת סוציאלית. אני שם וכולם מכירים אותי ויודעים מי אני. אני מאוד אוהבת אותם והם מאוד אוהבים אותי.

אחת המשתתפות מבטאת באופן ציורי את יחסה הדו משמעי כלפי שרותי הרווחה:

לפעמים אני מקבלת סל מזון. תודה לאל שיש את זה אבל הרבה דברים הולך לזבל. יש לחם, יש דברי חלב, יש תאריך של יומיים. תודה לתורמים אבל אם אתה תורם תתרום מכל הלב, אל תיתן יומיים לפני שפג תוקף. אנחנו בני אדם בדיוק כמוכם. אז יש פה ילדים. יום אחד חזרה הבת שלי מהגן וזה היה מקולקל. זרקתי את רוב המעדנים כי כולם היו מקולקלים. הרי אורזים מהבוקר והארגזים נמצאים בחום, וזה מגיע מקולקל.

עדויותיהם של רוב המשתתפים מציירות תמונה קשה של ניכור מצד המוסדות הממשלתיים. מוסדות אלה נתפסים כמנוכרים, מסורבלים ואינם הולמים את צורכי המשתתפים. בנוסף, גברים עובדים נרתעים מפנייה לשירותי רווחה. פנייה לשירותי רווחה נתפסת כזרה למהותם כעובדים. נשים הסתייגו פחות מפנייה לשירותי הרווחה, אולם הן חשות יחס דו ערכי כלפיהן.

6.3.2.5 תפיסת העתיד

תמה זו עוסקת בתפיסת העתיד של המשתתפים. ממצאי המחקר מצביעים על הבדלים מרחיקי לכת בין הגברים לנשים באשר לתפיסות העתיד. גברים מביעים פסימיות עמוקה באשר לעתידם ועתיד משפחותיהם. חלק גדול מהם העידו על מצבם הנפשי הירוד, ועל תחושות של מועקה וחוסר אונים. שלושה משתתפים תולים את תקוותיהם האחרונות בזכייה בהגרלה. אריה מביע משאלה אחת:

אני אגיד לך מה החלום שלי, זה לזכות בטוטו. זה החלום שלי וגם אם אני אזכה, תאמין לי, דבר ראשון אני אעזור לכולם.

בעוד הגברים נראים פסימיים באשר לעתידם, נשים הביעו טווח רחב של חלומות ותקוות בכל הנוגע לעתידן בשלל תחומים כגון רכישת השכלה, מציאת עבודה טובה יותר, שיפור מצבם של ילדיהן ושיפור המצב הכלכלי של משפחותיה. אתי, מלצרית, גרושה, אם לאחד, מצפה להתקדם לתפקידי ניהול:

החלום בשבילי הוא שאני אוכל לממש את החלומות, שאעשה מעצמי משהו, שאתקדם להיות איזו מנהלת, להקים איזה שהוא עסק. אני לא מתביישת שאני מלצרית, אבל החלום שלי הוא לסיים את התואר. להתקדם בחיים.

עדי מספרת על חלומותיה באשר לעתידם של ילדיה:

יש לי חלומות שהילדים יסתדרו ושיהיה להם טוב. בעצם עכשיו כל החלומות זה ילדים, אמנם יש לי גם אני עוד אבל בעצם החלום זה לראות את הילדים מסודרים, שטוב להם פה... שיהיה להם מקצוע, שתהיה להם פרנסה קבועה, שלא יהיו כמו מובטל ולא יוכלו למצוא עבודה.

עדויותיהם של גברים בקבוצה מבטאות היעדר תקווה באשר ליכולתם לשנות את מצבם שינוי של ממש. פסימיות זו משקפת תחושה שעולם העבודה הוא עולם נטול מוביליות חברתית, סוג של מבוי סתום. לעומתם, נשים אשר זהותן מרוכזת פחות בתחום העבודה מאפשרות לעצמן לקוות לעולם טוב יותר.

דפוסים רווחים: יהודים לא חרדים

דפוס רווח	מגדר	קטגוריה
נדבך משמעותי, גורם מייצב, תשתית לקיום פסיכולוגי וכלכלי	כולם	משמעות העבודה
העבודה היא חלק אינטגרלי מהזהות האישית	גברים	
בחירה. חשיבות אינסטרומנטלית	נשים	
מחסור חמור, קושי במילוי צרכים בסיסיים, חיי הקרבה ובידוד חברתי	כולם	ביטוי מצוקה והתמודדות
העוני מאשרר כישלון כגברים וכאבות	גברים	
רגישות בעיקר למחיר שהילדים משלמים	נשים	
הסבר מבני – משטר חברתי הממקם את השכיר בתחתית הסולם	כולם	תפיסות בנוגע לסוגיית העניים העובדים
העוני כנגזר מאי שוויון חברתי	גברים	

שילוב נסיבות מבניות ואישיות	נשים	
קשת רחבה של גישות: מתלות והיעזרות ועד לניכור, תסכול ואכזבה	כולם	הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים
ממעטים לפנות לשירותי הרווחה	גברים	
יחס דואלי: היעזרות, תלות, בושה ועלבון	נשים	
---	כולם	תפיסת העתיד
פסימיות בנוגע לעתידם ולעתיד ילדיהם	גברים	
חלומות ותקוות: רכישת השכלה, שיפור המצב בעתיד	נשים	

6.3.3 ערבים

משתתפי קבוצה זו הם אזרחים ערבים המתגוררים ביישובים עירוניים וכפריים בצפון הארץ. כל המשתתפים נשואים ומועסקים בעבודות בתחום הבנייה, המסחר, התעשייה, התיירות והשירותים. מרביתם שכירים ורק שלושה משתתפים הם עצמאים זעירים.

6.3.3.1 משמעות העבודה

עבודה היא מעל הכול פרנסה. בעיני המשתתפים התעסוקה היא מרכיב יחיד וחיוני לקיום הכלכלי. בלא גב כלכלי, חסכונית, הכשרה מקצועית, שנות השכלה רבות או מקורות אחרים של הכנסה, משתתפי המחקר תלויים תלות מוחלטת בתעסוקה לסיפוק צורכיהם וצורכי משפחותיהם הבסיסיים. יוסוף מתאר את יציאתו המוקדמת לשוק העבודה.

אני גדלתי בירושלים, בפנימייה, עד כיתה ב', עברתי לחיפה. היה לי קשה בהתחלה להשתלב... כי כל הזמן הייתי סגור בפנימייה והיה לי קשה להסתובב בחברה ולאט לאט השתלבתי והייתי תלמיד מצטיין בכל הכיתות שלי, וגמרתי י"ב. לא היה לנו תקציב במשפחה כי גדלתי בלי אבא... ואימא שלי לא הסתדרה עם מה שיש, אז לא היה לי תקציב להמשיך את הלימודים שלי, הפסקתי בכיתה י"ב, ולכן יצאתי לעבוד בבניין, אח שלי היה קבלן אז הייתי עובד בבניין.

יוסף ממחיש בדבריו את התלות הכלכלית של רבים ממשנתפי המחקר הערבים בשוק העבודה. תיאוריהם מצביעים על הזדקקות גדולה מאוד למקום העבודה לצורכי פרנסת המשפחה. מוחמד, בנאי במקצועו, מתאר:

אני לא עובד למען סיפוק אישי. בשבילי עבודה זו הכנסה, זו הדרך שלי לספק את הצרכים של המשפחה שלי. אם היו מציעים לי תפקיד עם שכר טוב יותר, הייתי הולך. אני לא קונה את העניין הזה שאפשר להרגיש שייכות לעבודה... אני סיימתי את בית הספר התיכון בלי תעודה ובלי בגרות. לא התעניינתי בבית ספר, אף פעם לא השתכנעתי שלימודים זה דבר חשוב. אני מאמין שהחיים זה רק כסף, ולכן מגיל צעיר אני עובד. כסף זה דבר שמשקף את האדם, זה למדתי מאבא. אחרי כיתה י"ב עבדתי בהרבה עבודות. בשבילי עבודה זה בראש ובראשונה מקור פרנסה. לא חשוב במה אני עובד. הדבר החשוב הוא שאני יכול לפרנס את המשפחה שלי.

בדומה למשתתפים אחרים, מוחמד מתאר את העבודה כמקור הכנסה ודוחה משמעויות אחרות כגון מקור לסיפוק, מימוש עצמי או השתייכות. בעיניו, השכר מהווה מרכיב מרכזי בהגדרת העבודה כעבודה מכובדת.

בדומה למוחמד, גם יסמין מתארת את המשמעות המרכזית בעיניה של העבודה, שביטוייה הוא יצירת הכנסה:

העבודה זה אמצעי וכלי מבהינתי, ולא יעד ומטרה ובגלל זה אני רק עובדת כדי להשיג כסף ולהביא כסף לבית.

כאמור, בהיעדר הון אישי ומקורות תמיכה כלכליים אחרים, התעסוקה נתפסת כמרכיב חשוב בתחושת הביטחון של המשתתפים. היא מעניקה להם סוג של יציבות וסדר בכלכלת הבית. עם זאת, משתתפים רבים מתארים חיים תעסוקתיים נעדרי ביטחון תעסוקתי עקב פיטורים תכופים. המשתתפים חיים בתחושה של ארעיות במקום העבודה. לצד תחושת הארעיות, משתתפים רבים מתארים את חוויית העבודה כחווייה של תלישות, הבאה לידי ביטוי במעברים תכופים, נכפים, בין מקומות עבודה. וואפה מספרת:

הייתי עובדת בקופת חולים, שש שנים עבדתי, וגם משם פיטרו אותנו, יעני סיימו שם. הייתי עובדת בניקיון. אחרי זה פיטרו אותנו. ארבעה חודשים אני בבית, הייתי באבטלה חודשיים ואחרי חודשיים אמרו לי ללכת לחפש עבודה. מצאתי עבודה, עבדתי תשעה חודשים פה בקניון, אחרי זה הם גם פיטרו אותי.

וואפה מתארת רצף מונוטוני של מעברים לא רצוניים ממקום עבודה אחד למשנהו. מעברים אלה נתפסים כעניין שאינו נתון לשליטת המשתתפת.

לצד תפיסת המשמעות הכלכלית של העבודה והתלות המוחלטת בה, שרווחה בקרב המשתתפים, ממצאי המחקר מצביעים על הבדלים בייחוס משמעות למושג "עבודה" בין גברים לנשים. לצד ההכרח הכלכלי, גברים תופסים תעסוקה כמרכיב מרכזי בזהות הגברית שלהם. יציאה לעבודה נתפסת כדבר ההולם את תפקידם המגדרי והמשפחתי וכביטוי לרצינותו ובשלותו של הגבר. נעים, אב לארבעה ילדים, עובד כשומר בבית הספר היסודי בכפר. אף שבית הספר הוא בית ספר ציבורי, הוא מועסק באמצעות חברה קבלנית. משתתף זה מועסק על בסיס שעתי בשכר מינימום בלא זכויות סוציאליות. נוסף על עבודתו כשומר, הוא מגדיל את הכנסותיו בערבים כמלצר בבית קפה מקומי. כאשר נשאל נעים על משמעות העבודה, תשובתו ברורה מאוד: "עבודה זו הכנסה, זו משמעת ושגרת חיים. זה אומר שאתה מבין שהחיים זה דבר רציני, לא בדיחה".

אצל משתתף זה, עבודה היא ביטוי לבשלותו כאדם וכגבר. בעיניו עבודה היא פרנסה אך גם ביטוי לבשלות. בשלות פירושה יכולת להתמודד עם הדרישות הקשות של חיי עבודה, עם משמעת, והבנה שהחיים הם דבר רציני. החיים הם עבודה קשה ועבודה איננה בחירה. חמודי, אב לארבעה ילדים, נשוי ועובד סופרמרקט שהוא סניף ברשת סופרמרקטים גדולה. הוא מועסק כאחראי מחלקת הירקות, אוהב את עבודתו ובשונה מרוב המשתתפים הגברים הוא דווקא מביע סיפוק מהתפקיד שהוא ממלא, ושבו הוא מצליח להפגין כישורים רבים. אמנם חמודי אוהב את מקום העבודה שלו, אך הוא מוכן לעבור למקום עבודה חדש:

בראש ובראשונה אני לא עובד משביעות רצון אלא בגלל שזה מקור פרנסה. לא חשוב מה אני עובד, החשוב הוא שאני יכול לפרנס המשפחה שלי. זה אומר שאם תהיה לי הזדמנות לעבוד בעבודה אחרת שיש בה משכורת יותר טובה, הייתי עוזב העבודה הנוכחית בגלל שאין לי ולא מאמין במשפט "שייכות לעבודה".

בעיני המשתתפים עבודה היא בעיקר עבודת כפיים, עבודה הדורשת מאמץ פיזי. טווח האפשרויות העומדות לרשותם בשוק העבודה אינו כולל, לטענתם, אפשרות להשיג עבודה שאיננה מבוססת על יכולות פיזיות. סאמיר, אב לשבעה, מסביר מהי עבודה שכירה בעיניו:

לעבוד כשכיר זה לקום ב-4 בבוקר, לעבוד תחת השמש ובשעות אינסופיות, להרגיש מופלה, להרגיש שבעל הבית עושק אותך, כמו שהמדינה עושקת אותך עם החוקים שלה והמסים שלה.

מלבד המאמץ הפיזי הקשה המתואר בתיאורו של סאמיר, בעיני הגברים הערבים, המעסיקים נתפסים כנצלנים, מרוחקים ודורסניים. המשתתף יצר זיקה בין ניצול המעסיק וניצולה של המדינה. שוק העבודה נתפס כמרחב נוה לניצול העובדים על ידי מעסיקים. יעקוב, אב לשישה, עובד באחראי על מחלקת ירקות בסופרמרקט:

אתה יכול להיות העובד הכי טוב ולהגיע להספק גדול מאוד. אתה יכול להיות מאוד יעיל, אבל אם אתה עושה טעות הם מתחילים לצרוח עליך. זה מרגיש כאילו לא שווה לעבוד ולהתאמץ.

משתתף זה קושר בין היחס המשפיל שהוא מקבל ממעסיקו לבין פגיעה ברצון ובמוטיבציה להתקדם. עם זאת, יעקוב מרגיש שהחברה שבה הוא מועסק אינה מכבדת את העובדים:

את העבודה הזו אני אוהב כי מי שלא אוהב את העבודה שלו, לא צריך לעבוד בה. זה דבר ראשון. אבל היחס שם זה לא יחס ברמה גדולה, לא מעריכים עובד, לא מעריכים עובד אפילו שיהיה עובד הכי טוב, ויביא תוצאות הכי טובות, אין הערכה. גם אם עושים את העבודה פיקס, ולפעמים טועים בדבר קטן, או מקבלים צעקות, או פרצופים.

רוב עדויות המשתתפים מצביעות על תפיסת מקום העבודה כמקום שאינו מספק הזדמנויות לקידום תעסוקתי. התפיסה הכללית של המשתתפים מעידה על קיום "תקרת זכוכית" נמוכה ביותר.

על פי הקודים המגדריים והתרבותיים הרווחים, גברים אלה אמורים לעבוד ולפרנס את משפחתם בכבוד. עם זה, עדויות הגברים מצביעות על קשיים במימוש הציפיות המגדריות מהם, הנובעים מהמעמד התעסוקתי שלהם כעובדים שכירים בשכר זעום.

עבודה מכובדת זו עבודה שבן אדם בא בבוקר ואין לו מישהו על הראש. הוא בעל הבית של עצמו, יכול לעשות מה שהוא רוצה במקום ללכת לעבוד אצל מישהו. יש לו משרד, יש לו עובדים משלו, זו עבודה של מישהו שיש לו כבוד.

דבריו של המשתתף משקפים את הרצון להשתחרר מתנאי עבודה לא הולמים של שכירים אלה על ידי פיתוח עסק עצמאי.

לעומת הגברים, משמעות העבודה אצל נשים מושפעת מנסיבות משפחתיות כגון נכות הבעל, אבטלת הבעל, הכנסה נמוכה של הבעל או לחלופין עזיבת הבעל. חנאן, נשואה, אם לאחד עשרה, מספרת:

יצאתי לעבוד כי התייאשתי מהבעל שלי שילך ויחפש עבודה, הוא לא עובד ולא רוצה לעבוד... הוא עבד, אבל לא בצורה שלמה ולא תמיד, עבד יום כן ויום לא, והיינו גרים ליד המשפחה שלי והם היו עוזרים לנו, אבל עכשיו אנחנו גרים במקום רחוק יחסית מבית ההורים שלי ואין מי שיעזור לי, ואז הייתי חייבת לעבוד.

חנאן נאלצה לצאת לעבוד לאחר שהבינה כי בעלה איננו מסוגל לשאת בפרנסת משק הבית. עדותה ממחישה כיצד נסיבות משפחתיות משפיעות על החלטתן של נשים ערביות להשתתף בשוק העבודה. עמל, נשואה, אם לארבע בנות, מעידה על השינוי שחל בתפיסת העבודה עקב נסיבות משפחתיות:

לפני ארבע שנים, יעני לפני מחלתו של בעלי, עבודה הייתה מין דחף כזה, להרגיש אני חיה וקיימת, לא נשענת על אף אחד. אחרי שבעלי חלה ואני בעיקר עובדת, אני עובדת. זה ההיפך. זו חלק מהאחריות שמוטל על כתפי. אני היום צריכה לפרנס את הבית. יש לי ארבע בנות שכולן מחוננות. אני לא רוצה שיקרה להן מה שקרה לי ושהמצב הכלכלי יעצור אותן.

עדותה של עמל מראה עד כמה משמעות העבודה בעיני נשים מושפעת מנסיבות משפחתיות משתנות. אם בעבר עמל עבדה כדי לחוש סיפוק ומתוך בחירה, כיום עמל עובדת מתוך תחושת אילוץ וחוסר ברירה. נשים מציגות תמונה מורכבת באשר לחוויה שלהן בעבודה. בשונה מהגברים, אשר אינם חשים השתייכות מיוחדת למקום העבודה, נשים חשות כמיהה להזדהות עם מקום העבודה ושייכות אליו. מיה, נשואה, אם לשלושה, עובדת כמטפלת בקשישים:

הם לא אומרים לי "מטפלת" אלא קוראים לי הבת שלהם, קוראים לי בכל מקום "זה הבת שלנו" ... ברגע שאת נותנת מהלב, הם מחזירים לך מהלב. ברגע שהם רואים אותך נהנית, גם הם מגיבים אותו דבר. אני מרגישה שאני כאילו הלכתי לבית שלי השני, בית של קשישים, של זוג מבוגרים. כמו שאני מטפלת בילדים שלי, אני מטפלת בהם באותה צורה.

משתתפת זו מתארת את יחסי העבודה שלה עם הלקוחות שאתם היא באה במגע כיחסים חמים ומשפחתיים. בדומה למשתתפת זו, חלק מהנשים מתארות יחס קרוב והדדי בינן לבין מעסיקיהן:

האנשים שאני עובדת אצלם, המעסיקים אותי, מתייחסים אליי בצורה טובה, זה חוץ מהמשכורת שהם נותנים לי והיא גם בסדר. את יכולה להגיד שהקשר ביני לבינם קשר הדדי וטוב, אנחנו כמו חברים.

בדומה למשתתפת זו, סובחיה, נשואה, אם לששה, עובדת עם אנשים חולים או מוגבלים, מביעה תחושות של הנאה וסיפוק מהעבודה:

אני מגדירה אותה עבודת קודש. כשאת עוזרת לבן אדם שהוא חלש, בן אדם שהוא חולה, בן אדם שהוא קשיש ושהוא זקוק לעזרה שלך ושאת עוזרת ואת רואה שבאמת באמת הוא זקוק, זה כבר מאיר לך, כאילו עשית, אפילו שאת מקבלת כסף, אבל את עושה משהו, את עושה משהו באמת. את עושה משהו, את עוזרת לאנשים, את תורמת.

עם זאת, בדומה לגברים אחרים, שהגדירו את מקום העבודה כמקום פוגע ומשפיל, יש גם משתתפות המתארות את מקום העבודה באור שלילי. פאטמה, נשואה, אם לשלושה, העובדת במשק בית, קובלת על תנאי העבודה הפוגעים בבריאותה:

זה קשה לי גם בעבודה, אבל מה אני יכולה לעשות. גם כשאני חולה, הייתי הולכת לעבודה... קצת קשה לי מבחינת חומרים, אני לא יכולה לנשום את החומרים. זה קשה לי עם החמצן והכול.

עדותה של אישה זו ממחישה את המחיר הבריאותי שהיא משלמת עקב עבודתה בתנאים מזיקים. בדומה למשתתפת זו, משתתפות אחרות העידו על מצבי עייפות כרונית ותשישות עקב השעות הרבות וההשקעה הפיזית הכרוכה במילוי תפקידן. נור, אם לשישה, עובדת שעות רבות כחדרנית בבית מלון

אני מתעוררת מוקדם בבוקר וזה מאוד מעייף אותי וכל היום עומדת על הרגליים ועובדת ואין זמן מספיק לנוח. יש שעה אחת אבל זה לא מספיק.

6.3.3.2 ביטויי מצוקה והתמודדות

המשתתפים משתמשים בקשת רחבה של ביטויי מצוקה לתיאור מצבם הכלכלי הקשה. הם מציינים היעדר ביטחון תזונתי, קושי בתשלומי הוצאות חשמל, מים וארנונה, קושי בעמידה בהוצאות עבור שירותי בריאות, אי יכולת לעמוד בהוצאות ביגוד והנעלה לבני המשפחה. מוסא, נשוי, אב לשישה, עובד כדייג לפרנסתו, מספר כיצד הוא מאלתר פתרונות להתמודד עם המצוקה:

אני לא קונה פה בישראל, זה הרבה יותר יקר פה. אני הולך לג'נין, שם הרבה יותר זול. אנחנו קונים שם הכול: בגדים לילדים, עפרונות, מחברות. בישראל אנחנו רק משלמים את החשבונות: חשמל, מים, ארנונה וגם זה לא תמיד בזמן. אלוהים יעזור לנו.

משתתפים רבים מתארים מצבים שבהם הם נאלצים לוותר על צרכים אישיים בסיסיים. חאליל, נשוי, אב לעשרה, עובד כאיש אחזקה במועצה המקומית, ממחיש זאת בדבריו:

אנחנו, אני ואשתי, כל הזמן מוותרים על הצרכים שלנו: אוכל ובגדים. לפעמים, אני נוסע לת"א לעבוד במהלך יום שלם ואני לא קונה כלום, לא אוכל ולא כלום. אני לא שם אפילו חתיכה קטנה של אוכל בפה במהלך היום. לדוגמה, אני קונה בגדים או נעליים פעם בשלוש שנים.

בדומה למשתתף זה, גם שיהד, נשואה, אם לשבעה, סייעת בגן ילדים, מתארת ויתורים רבים שהיא נאלצת לעשות עקב מצבה הכלכלי הקשה:

אני מעדיפה לקנות אוכל לבנות על לקנות תרופות או משהו כזה. חשובה לי הבריאות שלי, אבל לפעמים אני מוותרת על לקנות תרופות בגלל המחיר הגבוה שלהן ומעדיפה לקנות משהו אחר... ארבע או שלוש שנים לא קניתי לעצמי כלום, שום דבר.

משתתפי המחקר נאלצים לוותר על דברים חיוניים כגון תרופות. בהשוואה לגברים במחקר, נשים רגישות ומודעות יותר להשפעות המצב הכלכלי על ילדיהן. שיהד מוסיפה:

המצב של היום זה לא רק עליי ועל הילדים שלי. זה משפיע על כל המשפחות שאני מכירה. למשל, אני אגיד לך, יש את הילד שמבקש נעליים כבר תקופה ואני כבר חודשים דוחה אותו. קודם כול, המצרכים של האוכל. את מסתכלת על זה ואת לא קונה את הדברים האחרים. הילדים רוצים, אבל אתה לא קונה להם את זה. לפחות אני נותנת לילדים את הבסיס, לא משנה מה המחיר, שלא יחסר להם. הילדים גם עוזרים, הילד שלי עובד בגינות. הוא מרוויח 20 שקל לשעה ואומר לי לקחת. הילדה שלי שוטפת מדרגות ואומרת לי: "אימא, תקחי את הכסף". גם הם רוצים לחפש עבודה ולעזור. יש דברים שאני רוצה בשבילם, כבר שנתיים הילדים רוצים מחשב ואינטרנט. אחרי שנתיים נלחמתי עבור זה והשגתי חלק. מה שאני הכי רוצה זה שאוכל לקנות משהו לצרכים שלהם עבור ביגוד והנעלה ואוכל... אני רגישה, אני מרגישה אותם. אני הבאתי אותם, יש לי אחריות, צריכה לדאוג להם. אני לא יכולה לאבד את הילדים האלה.

משתתפת זו מתארת בכאב רב את חיי משפחתה בצל מצוקה כלכלית קשה המאלצת את ילדיה לחלוק אתה בעול הפרנסה. בעוד הגברים נוטים להדגיש את הכוחות שלהם להתמודד עם המצב, נשים מוכנות להעיד

על השפעת המצוקה על הבריאות הנפשית שלהן. נשים מתארות מצבי דיכאון, עצב, תשישות נפשית וחוסר אונים. איה, אם לארבעה, עובדת כמטפלת במעון ילדים מתארת:

יש לי תקופות שאני נכנסת לדיכאון. פעם בחודש זה קורה, הכול צף לי ואין לי איפה להוציא, אין לי עם מי לדבר, אז לפעמים אני מתכנסת עם עצמי ומתחילה לשחזר כל מה שעבר, וכל מה שלא עבר. וכמובן אני בטיפול אצל פסיכיאטרית עם שיחות, עם כדורים, ועם זה, ואני משתדלת.

עמל מתארת במילים קשות את מצוקתה הנפשית הקשורה לדבריה לתנאי העוני הקשים שבהם היא חיה:

מה זה עוני? עוני זה אנשים שאין להם עבודות, שיודעים גנבות, רצח, אז זה מביא את העוני בעצמו שהוא מחלה, או שהעוני מביא דרכים שלא צריך לעשות אותן. אני בתור אימא, במצב הכי גרוע שאני לא יכולה לתת להם, אני הולכת למכור את עצמי. אין. עוני זה המחלה הכי גרועה בעולם, הכי גרועה בעולם. כשאת רואה שהילדים שלך רעבים ואת בעצמך לא יכולה לעשות, אז מה תעשי? או לגנוב, או לזנות, או לרצוח, אחד מהשניים... זו מחלה כמו שאר המחלות.

משתתפת זו מגדירה עוני כסוג של מחלה. בעיניה התמודדות של אֵם עם רעב ילדיה היא קץ השפיות. העוני של ילדיה מעמיד את האישה הזו בפני בחירה קשה בין יציאה לזנות לבין הרעב של ילדיה. על כן היא מדמה עוני לסוג של מחלה המכלה את יושרה המוסרי ואת שפיותה הנפשית.

6.3.3.3 תפיסות בנוגע לסוגיית עניים עובדים

משתתפים נתנו מגוון רחב של הסברים בנוגע למצבם. חלקם היו הסברים מבניים, כגון הפליה לאומית, מחסור במקומות עבודה, פיטורים תכופים, שכר נמוך, חוסר מודעות, ניצול וקיפוח. לצד הסברים אלה, המשתתפים נתנו גם הסברים אינדיווידואליים כגון היעדר אחריות אישית, חוסר מוטיבציה, היעדר הכשרה וכישורי עבודה לא הולמים.

עבד, נשוי, אב לאבעה, עובד במשרה חלקית כמדריך ספורט נותן הסבר מבני למצבו. לדבריו, מצבו הכלכלי הקשה הוא תוצאה של יוקר המחיה בהשוואה למשכורתו הזעומה. עבד סבור שמצבם של עובדים ערבים כמותו נובע מהיעדר התערבות ממשלתית. לדבריו: "החיים הם יקרים, יותר מדי יקרים.

הממשלה צריכה לעשות משהו בשביל לעזור לנו, שהחיים יהיו יותר זולים. זה התפקיד של המדינה. פחות למים, לחשמל, לאוכל, לשכירות, לספרים".

עבד מבטא עמדה הרווחת בקרב הגברים הערבים שהשתתפו במחקר. עוני הוא תולדה של היעדר

מודעות חברתית לבעיה:

אני לא חושב שכולם מודעים לדבר כזה. אלה שחיים חיים "הייסוסיים" בוא נגיד, הם לא יודעים מה שאנשים חלשים, שכבה חלשה עוברת. הם לא יודעים מה זה שמשאירים אותם בלי ארוחת ערב, הם לא יודעים מה זה שהולכים עם נעליים קרועות. הם רגילים לחיים נורמליים. אם תיקח בן אדם שחי לוקסוס ותשים אותו בחיים כאלה, הוא לא ידע איפה הוא.

עוני בקרב עובדים הוא תולדה ישירה של השכר הנמוך המשולם לעובדים רבים במשק: "הרבה אנשים שהם מתחת לקו העוני, זה מתחת לשכר המינימום שלא מספק לאדם לקנות צורכי המשפחה". חנין, נשואה, אם לשמונה, מסבירה את מצבה כלכלי בנימוקים מבניים ואישיים:

אז האדם הוא אחראי על המצב שהוא נמצא בו? כן, אבל גם המדינה היא אחראית על זה, חייבים להרים את שכר המינימום עוד יותר כי הם יודעים והם מבינים שיש צרכים, שרמת החיים היא גבוהה יותר, השתכללה יותר והתפתחה יותר... אני מטילה אחריות על מקבלי ההחלטות בתוך המדינה.

במחקר התגלו הבדלים בין נשים לגברים בהסברת מצבם הכלכלי של המשתתפים כעובדים החיים בעוני. גברים בקבוצה נטו להדגיש את האלמנט המבני כמרכיב מרכזי ביצירת הבעיה. חלקם התייחסו במישורין להפליה על רקע לאומי. עבד מתאר הפליה בחלוקת המשאבים לצמצום ממדי אי השוויון באוכלוסייה: "המדינה לא עוזרת וגם לא תעזור לערבים. אם המדינה כבר עוזרת לערבים, אז היא עוזרת חצי אחוז ממה שהיא עוזרת ליהודים".

משתתף זה מתאר שוק עבודה רווי ביטויי הפליה כלפי ערבים. הפליה זו באה לידי ביטוי בפערי

שכר בין ערבים ליהודים:

מהו מקור העוני שלנו? גזענות. קשה שלא לראות את ההבדלים שיש בין יהודים וערבים. אם יש בנאים שאחד יהודי והשני ערבי, שניהם מקבלים אותו שכר? היהודי מקבל 7,000 שקל והערבי מקבל 5,000 שקל, עבור אותה עבודה.

מוסא מציין את גורם ההפליה וטוען שהיא המחסום העיקרי לקידום ערבים בשוק העבודה. הפליה זו באה, לדבריו, לידי ביטוי בקבלת עובדים לעבודה.

למדתי להיות מציל מקצועי, גם בים וגם בבריכה. יש לי תעודה. ניסיתי להשיג עבודה כמציל מקצועי. לשכת התעסוקה שלחה אותי לחפש עבודה בחדרה, קיסריה ואור עקיבא. היו שם כמה תפקידים פנויים, אבל אף פעם לא הציעו לי עבודה אם אתה מבין למה אני מתכוון. כערבי, אם אני רוצה עבודה, אני אקבל את העבודות הכי שחורות. אתה מבין? עבודה כמציל זו אחריות עצומה. יש לי תעודות, עברתי מבחנים והכול. אבל כמו שאתה רואה, לא הצלחתי למצוא עבודה במקצוע שלי.

משתתף זה מתלונן על שוק עבודה לאומי המייעד תפקידים וענפי תעסוקה על פי מפתח לאומי. לדבריו, הפליה כלפי ערבים בשוק העבודה אינה רק הפליה בשכר. השוק מעניק תפקידים בעלי יוקרה לרוב הלאומי ואילו המיעוט הלאומי נאלץ למלא תפקידים יוקרתיים פחות. ברוח דומה מוסא טוען שיש הפליה מבנית כלפי האוכלוסייה הערבית והיא מתבטאת בחוקים המיועדים לעזור ליהודים ומתעלמים מהצרכים של האזרחים הערבים. ואלה דבריו:

הכפר הזה קיים הרבה לפני החוק הישראלי. זה קורע לי את הלב. תסתכל, באזור הזה יש הרבה דייגים חדשים, והמדינה עזרה להם לבנות מעגן חדש. היא אפשרה להם להקים טיילת, מסעדות, בתי קפה על המזח. תראה את המצב שלנו, אני לא רוצה להגיד לך ולהגיד את המילה, אבל הסיבה שכל זה קורה זה בגלל שאנחנו ערבים.

שתי נשים קשרו את בעיית העוני לסכסוך הלאומי. לדברי משתתפות אלה הוצאות הביטחון הרבות של מדינת ישראל והמחיר הכלכלי של הסכסוך הישראלי-ערבי הם שאחראים למצבם של עובדים עניים. חנין סבורה שמצב העוני קשור בהוצאות הביטחון הגבוהות של מדינת ישראל:

למה יש אנשים עניים בישראל? חוסר מקומות עבודה... השקעת המדינה במלחמות, וכך המדינה לוקחת את הכספים ושמה אותם במלחמות כדי להגן על המדינה, וצמצמו למשל מהחינוך ונתנו לביטחון... זאת המחויבות של המדינה למצוא מקומות עבודה לאזרחיה.

משתתפת זו תולה את בעיית העוני בהיעדר השקעה בחינוך ובתעסוקה כתוצאה מהוצאות הביטחון הכרוכות בקיומו של הסכסוך.

לצד הסברים מבניים, נשים נטו להדגיש כאמור גם הסברים אישיים שתרמו ליצירת הבעיה. הן מציינות בין השאר פסיביות, פטליזם וחוסר מוטיבציה לצאת לעבוד כסיבות לבעיית העוני:

אנשים חייבים לקבל את העבודה שמציעים להם האחרים, כמו למשל במועצה, יש מישהו שבא ואומר: "אין לי עבודה ואין לי כסף", וכשמציעים לו עבודה פשוטה הוא יסרב ולא יסכים. אז הוא חייב להסכים בינתיים ולהרוויח קצת מהעבודה הזו ואחר כך יחפש משהו חדש. יש מי שיושבים בבית ואומרים "אלוהים יעזור לנו ויפרנס אותנו".

חלק מהנשים נטו לראות בעוני ביטוי לחולי ופתולוגיה נפשית. אחת המשתתפות מצביעה על קיומה של תרבות עוני המנציחה את מצב המצוקה. בעיני משתתפת זו עוני הוא תולדה של סדרי חיים לקויים הניתנים לתיקון על ידי חינוך וטיפול:

הם במצוקה, ויש מישהו שחייב לדאוג להם, להבין את המצוקה שלהם וללמד אותם איך לעשות את סדר העדיפות שלהם. את לא יודעת עד כמה זה נותן לאנשים להתקדם... אין להם את המודעות מה סדר העדיפות שלהם, לפעמים יש דברים מאוד חשובים שאנחנו לא יכולים לוותר עליהם ודברים שאנחנו יכולים, כמו בתוך המנהגים שלנו.

לסיכום חלק זה, משתתפי המחקר נתנו שלל הסברים מבניים למצבם, והעיקריים שבהם היו מדיניות ממשלתית מפלה וגזענות כלפי המיעוט הלאומי. תיאורי המשתתפים משקפים ביטויי הפליה בשוק עבודה הבאה לידי ביטוי בפערי שכר ובסגמנטציה לאומית של שוק העבודה. כן ניתנו, בעיקר מצד נשים, הסברים אינדיווידואליים המצביעים על היעדר מוסר עבודה, חוסר מוטיבציה לעבודה וסדרי עדיפויות

לקויים. הסברים אלה קושרים את מצבם של המשתתפים עם סוגיות של היעדר אחריות אישית ומשפחתית.

6.3.3.4 קשר עם מוסדות ושירותים חברתיים

המשתתפים הרבו לתאר את קשריהם עם מוסדות ושירותים. רוב הדברים נוגעים לתפקודם של שירותי הרווחה המקומיים, עמותות ומוסדות ממשלתיים. שירותים ומוסדות נתפסים אצל המשתתפים כחסרי אחריות ואכפתיות למצבם של אנשים: "לאף גורם לא אכפת שחלק מהילדים לא הולכים לבית ספר: לא משרד החינוך, לא עובדים סוציאליים, לא מורים, אף אחד לא שואל".

שירה, נשואה, אם לשלושה עובדת שכונתית במועצה, מביעה את כעסה על היחס המזלזל של

העמותות והמוסדות כלפי אוכלוסייה החיה בעוני:

אני מכירה שירותים של עזרה, של עמותות והדברים האלה, אבל אני לא הולכת ולא זה. הם מביאים לך, בואי תראי, הכול רקוב והכול זה, כאילו שהם מזלזלים בן אדם, אז אני מעדיפה שלא לקבל את זה. לאוכל היה פג התוקף. הרבה מתלוננים זה לא רק אני, פג תוקף, הם מביאים לך את זה רקוב, לא יודעת איך להסביר לך את זה.

משתתפת זו מקוננת על סל מזון שניתן על ידי אחת העמותות ואשר הכיל מצרכים שאינם ראויים למאכל.

שירה טוענת שתפקידם של שירותי הרווחה הוא ליידע את האוכלוסייה בנוגע לזכויותיה:

ליידע יותר לגבי הזכויות: הייתי נותנת להם את החוק ומדברת אתם על החוק והזכות שלהם ונותנת להם את ההבנה הנדרשת כדי שיוכלו לזכות בזכותם.

חלק מהמשתתפות קובלות על היעדר יעילות של השירותים ועל חוסר יכולת לספק מענים ופתרונות ההולמים את מצבם: "שירותי הרווחה לא עזרו לי: הלכתי, אבל לא עזרו. הם אמרו שאני לא עומדת בקריטריונים שלהם, הם עוזרים רק אם הם רואים אותך מת".

למרות זאת היא מאמינה שאנשים החיים בעוני צריכים להיעזר בשירותי הרווחה: "אם משהו

קרה להן, שילכו מיד ללשכות ולמוסדות המתאימים ולבקש מהם לא רק לעזור, אלא גם להבין את המחויבות שלהם והזכות שלהם כדי שיזכו".

שירותי הרווחה נתפסים הן על ידי נשים והן על ידי גברים כשירותים בעלי סטיגמה חברתית:

אני קיבלתי מהם משהו בתחילת המחלה, לפני שלוש שנים, עזרה ביתית ודברים כאלה, ואז התביישתי שאני מקבלת את זה. לא רציתי לקבל והעדפתי שייתנו את זה למישהו אחר. עד שנתנו לי הסדר שמגיע לנו ואני התביישתי לקבל ככה דברים בלי לעשות כלום כדי לקבל את זה.

התקשרות לשירותי הרווחה נתפסת כחולשה, כדבר שיש להתבייש בו, דבר שיש להסתיר מעין הציבור. בדומה למשתתפת זו, גם עמל קושרת פנייה לשירותי הרווחה עם חוסר אונים וחולשה: "אני ארגיש בחוסר אונים וחולשה, השפלה. גם לא נעים לי לספר לזרים על זה, לא נוח לי לדבר עם זרים על הבעיות שלי".

רוב הגברים מביעים תחושות של ניכור מהמוסדות הממשלתיים וניתוק מהשירותים החברתיים. השירותים החברתיים נתפסים כשירותים המיועדים לאנשים שאינם עובדים. האליל מעדיף לקבל עזרה מחברים על פני פנייה לשירותי הרווחה. הוא סבור ששירותי הרווחה מיועדים לעניים ביותר, ולעומתם מצבו, כגבר עובד, מוגדר כמצב נסבל:

בעבר, נהגתי לקחת כסף מחברים. עשיתי זאת פעם או פעמיים. לפעמים הם עוזרים לי כשאני לא מבקש מהם. בעיקר כשיש אירועים משפחתיים או כשצריך לקנות בגדים לאשתי ולילדים. אני יודע שיש לשכת רווחה בכפר, אבל זה לאנשים שהמצב שלהם קשה. הלשכה זה לאנשים רעבים.

יוסף מודה שקיבל עזרה מהשירותים החברתיים, אבל הוא נראה כמתנצל:

לפעמים, לשכת הרווחה מחלקת אוכל לנזקקים, ואני לפעמים מקבל מהם סוכר, שמן ואורז. יש גם איזו עמותה שעוזרת לאנשים בכפר. לפעמים גם אלוהים עוזר. אני לא מתבייש שאני מקבל עזרה כי בלי העזרה הייתי מת.

לסיכום, חלק זה משקף את התפיסה של המשתתפים באשר לשירותי הרווחה ומוסדות ממשלתיים. בעוד שירותי הרווחה נתפסים כזמינים ורלוונטיים לצרכים של רוב המשתתפים, מוסדות הממשלה כמעט אינם מוזכרים בנרטיב המשתתפים. עם זאת, שירותי הרווחה נתפסים כשירותים לא יעילים וסטיגמטיים.

6.3.3.5 תפיסת העתיד

המשתתפים הגברים אינם מביעים אופטימיות רבה באשר לעתיד. שלושה משתתפים, כולם גברים, חולמים לשנות את מעמדם התעסוקתי למעמד של עצמאים. שלושה משתתפים אחרים, שמצב הכלכלי קשה אף שמעמדם הוא מעמד של עוסק עצמאי, הביעו רצון להתמיד בעיסוקם כעצמאים. פייסל, נשוי, אב לשבעה, מועסק במסעדה בתל אביב, הרחק מהכפר שבו הוא מתגורר. הוא עובד קשה ולן מחוץ לבית בתל אביב, בדירה שכורה עם עובדים ערבים אחרים, במשך חמישה או שישה ימים בשבוע. פייסל מעוניין לשמור על תפקידו כשכיר וחושש פן יפטרו המעסיק. הוא חולם לפתוח מסעדה משלו. הוא אומר: "הדבר היחיד שיכול לתת לי סיפוק ותחושה של מימוש עצמי זה לפתוח מסעדה משלי". אחד המוטיבים המרכזיים שהביעו נשים הוא התקווה שילדיהן יזכו לעתיד טוב יותר. נשים חולמות שילדיהן ירכשו השכלה גבוהה ויחלצו מן המצוקה הכלכלית המחכה להם. שירה מצפה שילדיה יצליחו להגשים את חלומותיהם:

שיצליחו בדרכם, שכל אחד יצליח בקריירה שלו. להיות מצליח זה מרכיב חשוב מאוד בשבילם... שתהיה להם השכלה גבוהה בהתחלה, ואחרי כן שיעשו מה שבא להם, אפילו אם זה לא היה בתעודה שלו, שישים אותה בצד. אבל הוא חייב ללמוד. אני רואה בלימודים האקדמיים שמעל התיכון משהו חשוב מאוד בחיי הבן אדם.

משתתפת זו תולה את עתיד ילדיה ברכישת השכלה גבוהה. עידל, גרושה, אם לשבעה, עובדת בתחום הגיל הרך באחד הכפרים במשולש מאחלת לעצמה להשתלב במוסד להשכלה גבוהה ולהשלים תואר אקדמי:

תמיד חלמתי על זה שאספיק, לפני שאמות, לחזור ללמוד ואספיק לעשות תואר... לפעמים שאני ככה, במצב רוח מאוד מרומם, שזה מצבים נדירים בתקופה האחרונה, אני חושבת שאני לומדת ביחד עם הבנות שלי באוניברסיטה ואנחנו כאילו בסוף מקבלות, במסיבת הסיום, מקבלות את התארים ביחד.

בגלל המחסומים הרבים החוסמים את התקדמותם של משתתפים אלה בשוק העבודה, משתתפי המחקר חשים שדווקא ההשכלה הגבוהה היא הדרך היחידה להתקדמות מעמדית ותעסוקתית.

אחת המשתתפות מביעה תקווה שייפתר הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ובעקבותיו יחול שיפור

במצבן של משפחות החיות בעוני:

אני מקווה שיהיה אחרת, אני יודעת שהמצב רע וגרוע ומתדרדר והתדרדר יותר אחרי המלחמות שהיו, אבל יבוא יום בקרוב או ברחוק, לא משנה, אבל יהיה יום שהשלום יבוא, והמלחמות תסתיימנה ויהיה יותר תקציב לאנשים העובדים וכך ירימו את שכר המינימום והמשכורת.

דפוסים רווחים: ערבים

קטגוריה	מגדר	דפוס רווח
משמעות העבודה	כולם	צורך במקום עבודה לצורכי פרנסה
	גברים	מקור הכנסה בלבד, בלא משמעות נוספת
	נשים	דרך להשלמת הכנסה כאשר הנסיבות מחייבות
ביטויי מצוקה והתמודדות	כולם	היעדר ביטחון תזונתי – חוסר במצרכים בסיסיים
	גברים	ביטויי עוצמה בהתמודדות
	נשים	השפעה על המצב האישי
תפיסות בנוגע לסוגיית העניים העובדים	כולם	הסברים מבניים (הפליה על רקע לאומי, שכר נמוך) ואישיים (היעדר הכשרה וכישורי עבודה)
	גברים	הדגשת הסברים מבניים
	נשים	הדגשת השילוב בין המבני לאישי
הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים	כולם	המוסדות נתפסים כחסרי אחריות ואכפתיות. הפנייה אליהם נתפסת כסטיגמה חברתית
	גברים	---

	נשים	---
תפיסת העתיד	כולם	---
	גברים	רצון בשינוי ושאיפה לתעסוקה עצמאית
	נשים	הדגשת עתיד הילדים לרבות הרצון להעניק להם השכלה טובה יותר

6.3.4 יהודים חרדים

בקבוצה זו השתתפו יהודים חרדים – נשים וגברים מקהילות חרדיות בירושלים ובחיפה. המרואיינים היו חרדים ממוצא מזרחי ואשכנזי. הגברים הועסקו במגוון סוגי משרות: שומרים, מורים, מוכרים בקהילה החרדית ועובדים במטבחי כוללים. לעומתם, הנשים עסקו במגוון מצומצם של סוגי תפקידים: מחנכות ומטפלות. חלק מהנשים השתכרו גם מעבודות שנעשו מהבית כגון תפירה וטיפול בילדים. רובם המוחלט של המשתתפים השתכרו שכר מינימום – לרבות מי שעבדו כאנשי חינוך. הנשים שעבדו בביתן כמטפלות גבו סכום נמוך מהמקובל בשוק. המשתתפים החרדים היו בעלי משפחות גדולות יותר ממשפחותיהם של משתתפי הקבוצות האחרות במחקר.

6.3.4.1 משמעות העבודה

המרכיב המרכזי בחייהם של הגברים והנשים מהמגזר החרדי הוא כמובן האדיקות והאמונה הדתית. מקומה של העבודה בחייהם וערכה בעיניהם מושפעים מכך. הבדלי גישות מהותיים באשר למשמעות העבודה יש אפוא להבין גם מנקודת ראות זו. הן הגברים החרדים והן הנשים החרדיות רואים בעבודה הכרח כלכלי, להם ולילדיהם.

גברים חרדים מקנים למושג "עבודה" משמעות פונקציונלית-כלכלית בלבד. יחסם לעבודה נטול משמעויות ערכיות. הם מתקשים למצוא בעבודתם אלמנטים המעניקים להם הנאה או סיפוק. התמורה הכלכלית ממלאת תפקיד חשוב בייחוס משמעות לעבודה. דוד, אב לשישה ילדים העובד באבטחת מוסד חינוכי, מייצג דפוס רווח באשר למשמעות העבודה אצל הגברים החרדים במחקר:

יש לי סיפוק מההתייחסות של האנשים והמקום שאני נמצא בו. אני אוהב ילדים. כשאני בא לשם אני מקבל את הסיפוק הכי גדול במקום, אבל מבחינת עבודה אני לא מקבל סיפוק. זה לא נותן לי שום דבר, וגם המחשבות של הבית וגם המחשבות על הכלכלה. ואתה עובד כבר, עוד לא מגיע היום של המשכורת, עוד לא קיבלת את המשכורת, אתה כבר חושב על החודש הבא, מה כל הבלגאן ואיך להתייחס עם המשכורת שלך לדברים... עבודה זה הקיום, הקיום של הבן אדם.

העבודה נתפסת כהכרח כלכלי. היא מספקת דרך להשתכר לשם שמירת הקיום הבסיסי. ובכל זאת היא ממלאת משמעויות נוספות. דוד מפריד בדרך דיכוטומית בין ההרגשה הטובה, אך הזמנית, מיחסם של האנשים והילדים כלפיו במקום עבודתו, לבין חווייתו הבסיסית בכל הנוגע לעבודה ובהיותו בעבודה. גם מחשבותיו בזמן היותו בעבודה מרוכזות במחסור שהשכר אינו מצליח למלא, בלחצים שבהווה, ובלחצים הצפויים בעתיד באשר למשכורתו. אצל דוד התוצאה היא תחושת שחיקה נפשית וחוסר יכולת לחוש ביטחון. דוד מחזק את השקפתו על אופייה הפונקציונלי של העבודה באמצעות הדברים האלה:

אבל מבחינת עבודה, אם היום אני אקח 90% מהאוכלוסייה, ואגיד להם "קחו ביטוח לאומי ואל תעבדו", אני מבטיח לך ש-90% היו עומדים בביטוח לאומי לקבל קצבה ולא ללכת לעבוד.

מדבריו אנו לומדים על המציאות של דוד. אמנם מרכיבים מסוימים בעבודה נותנים לו הרגשה טובה (היחס מצד האנשים, למשל), אולם הסיבה היחידה ליציאתו לעבודה היא הצורך הפונקציונלי-כלכלי. דוד מחזק אמירה זו באמצעות ציון מספרים המייצגים לדעתו את המציאות, שבה מיעוט שולי בלבד מוצא בעבודה משמעות נוספת.

מלבד התפיסה הפונקציונלית, רוב הנשים מייחסות לעבודה ערך החורג מהמיישור הכלכלי, בעיקר בהקשר של הערכה עצמית הנובעת מלימוד תחום מקצועי או מחוויית המפגש עם הזולת ושל התרומה הכרוכה בעבודה למען הקהילה והזולת. בהקשר זה יש לציין שנשים רבות בקבוצה עוסקות במקצועות טיפול או חינוך, עבודה שיש בה תרומה ללכידות החברתית של הקהילה. לעבודה יש ערך נוסף מלבד התמורה הכלכלית. העבודה כמעניקה ערך מוסף מקבלת ביטוי בייחוד בראיונות עם הנשים, בעיקר עם מי

שעוסקות בתחום החינוך. שרי היא אם לשמונה ילדים ובהיריון לקראת הולדת הילד התשיעי. בעלה לומד בכולל והיא המפרנסת היחידה במשפחה. שרי מלמדת בבית ספר לילדות חרדיות:

אני אוהבת לחנך, אני אוהבת לעבוד עם אנשים, כן, אנחנו לוקחים אתגרים, רואים שדברים מתקדמים ואני מאוד נהנית. גם באווירה של הצוות יש לנו צוות מאוד טוב, יש לנו קשר מאוד טוב, עם המנהלת, יש לי מנהלת מאוד טובה. ממש יש אווירה טובה וחיונית... מה שאני עובדת אני מרגישה שזה בהחלט מכובד. קודם כול לא העבודה מכבדת את האדם אלא האדם מכבד את העבודה, אז זה תלוי כל אחד למה שהוא יכול להגיע, אבל אני חושבת שמורה זה בהחלט מלכתחילה עבודה מכובדת.

שרי מבטאת את משמעות יחסה לעבודה ואת ההערכה העצמית שהיא מקבלת מהעבודה שלה כמורה. העבודה מעניקה לה ערך מוסף בכך שהיא מאפשרת לשרי לממש את יכולותיה ולהרגיש הערכה עצמית. ההערכה העצמית שאותה חווה שרי קשורה גם לחוויית השותפות הבין-אישית עם המנהלת וצוות המורות. ההתמודדות המשותפת מעניקה לשרי תחושת הצלחה בהתמודדות עם "אתגרים". לעבודה ערך נוסף והוא "גמילות חסדים". כך עולה מהריאיון עם אישה העוסקת בטיפול בקשישים. רבקה, אם לחמישה ילדים, מתגוררת בירושלים. בעלה נפצע בעבודתו וכעת היא המפרנסת היחידה במשפחה:

את מרגישה שאת גומלת חסד כי המשכורת היא לא משכורת, וגם להם קשה ואת רואה. אבל עצם העובדה שאת באה ואת רואה את הכיור נקי, אחרי שאת עובדת, והכביסה במקום והרצפה היא לא עם כתמים ממה שנשפך להם כי קשה להם להתכופף ולנקות ואת עוזרת להם להתקלח או כל דבר שהוא ואת רואה את האור בעיניים, זהו, מבחינתי זה הסיפוק. זה הדבר הכי טוב שיכול להיות... אנו לומדות מה בדיוק התפקיד שלנו, מה אנחנו צריכות, למה לשים לב מבחינת בטיחות, מבחינת מצב נפשי קשה להיות ערות לכל דבר. זה מאוד עוזר.

רבקה מציינת שהגמול בעבודתה אינו נובע מהתשלום הכספי המועט שאותו היא מקבלת, אלא מהערכיות שהיא רואה בעבודתה – גמילות חסדים ונתינה לאחרים – לזקנים, לחלשים ולפגיעים. לערך זה חשיבות

כפולה שכן גמילות חסדים היא מצווה. ההערכה העצמית נובעת מיכולתה של רבקה לשפר את איכות חייהם של המטופלים, ולו במעט, ובדברים פשוטים כגון מעקב אחר מצבו של הקשיש שבו היא מטפלת. מוטיב מרכזי במשמעות היציאה לעבודה בעיני המשתתפים הוא חשיבות העבודה בעיני ילדיהם והקשר בין העבודה לתפיסת ההורות שלהם. הדבר נכון הן באשר לגברים והן באשר לנשים. רחל היא אם לשישה ילדים ועובדת כמזכירה.

לילדים מאוד קשה שיש עוני בבית. אבל אני רוצה שהילדים הגדולים ילמדו להבין שאם אני לא אעבוד ואם אני לא אצא החוצה, אפגין את הכוחות שלי ואשיג את המטרה שלי, אני אגיע למצב שאימא הגיעה. אני מקווה שיגיעו למצב שלי אבל פחות, כאילו, לא חלילה למקום של פגיעה, אלא למקום של הכוח שלי, למקום של להבין שאם אני אעשה למען עצמי אני אקבל ואם אני אחכה שמישהו אחר יעשה בשבילי, או שמישהו יביא לי אני לא אקבל. רק החיים מלמדים אם נופלים על הפרצוף איך קמים ומה עושים עם זה.

רחל מדגישה את משמעות העבודה בעיני ילדיה הגדולים. רחל רוצה שיציאתה לעבודה תיתפס בקרב ילדיה ותופנם כמודל חיובי וכדוגמה לכוח התמודדות. בעקבות יציאתה לעבודה, היא מקווה כי דימויה בעיני ילדיה יהיה כשל מי שסירבה להיכנע למצב, שלא כסבתם (אמה של רחל) אשר נכנעה לעוני ולפסיביות.

העבודה כביטוי לאחריות לרווחת הילדים עולה גם מדברי הגברים: ברוך, אב לשלושה ילדים, מתאר את שיקוליו לצאת לשוק העבודה למרות רצונו להתמסר ללימודים ב"כולל":

המצב הכלכלי שלנו לא טוב, הוא מאוד גרוע, וחייבים להכיר בזה כדי שהילדים לא ייפגעו וכדי שאנחנו לא ניפגע אז אין לנו ברירה. אם אני רוצה לעבוד? לא. אני רוצה ללמוד ולצאת בלי לעבוד... אבל היום אני לא יכול לעשות את זה, אז אני חייב לעבוד... בטווח הקרוב זה לייצב את המצב הכלכלי. אני אעשה הכול כדי לייצב את המצב הכלכלי למרות שאני יכול להתמודד, אבל משפחה אי אפשר לשים בצד. אני חייב לייצב את המצב הכלכלי כדי שיהיה דת בבית, יהיה שיקול דעת, כדי שלא יהיה מתח, שהילדים לא יהיו בלחץ. אנחנו עושים כל מיני תרגילים כדי להוציא את הילדים מהלחץ. הם לא יודעים אבל אני יודע שאילולא התרגילים האלה הם היו ממש בלחץ. אי אפשר לסבול. הם היו רגילים

לממתקים, משחקים, אין את הדברים האלה היום. אין להם כלום. יש להם שמחת חיים, הם מאוד שמחים אבל זה לא זה.

העבודה נעשית מתוך הכרח המציאות, כשהאחריות האישית היא לרווחת המשפחה ובייחוד לילדים. ברוך מתאר את המתח שהמחסור יוצר, ובייחוד מדגיש את השיפוט שלו באשר ל"שמחת החיים" של הילדים שלדבריו נפגעה עקב כך. ברוך מתאר את העשייה של אשתו ושלו כ"תרגילים" המיועדים למנוע מהילדים לחוות את המצב במלוא עוצמתו. מטפורה זו מדגישה את תחושת מצוקתו האישית של ברוך ומעצימה את אחריותו האישית לשינוי המצב.

לסיכום ניתן לומר שתפיסת העבודה בקרב קבוצה זו מושפעת מהמרכיב הדתי. עבודה נתפסת כדרך לשמר אורח חיים דתי ומשפחתי. הגברים מתקשים למצוא משמעויות נוספות בעבודתם ואילו הנשים נטו לייחס לעבודה משמעויות נוספות החורגות מהממד הכלכלי.

6.3.4.2 ביטויי מצוקה וההתמודדות

הן הגברים החרדים והן הנשים החרדיות מתארים מצוקה כלכלית אשר מביאה ללחצים הנובעים מהמציאות, מצוקה הצפויה לדעתם להימשך גם בעתיד. משותפת לכל המרואיינים החרדים גם אמונתם הדתית כאמצעי להתמודד עם הקושי ולקבל את המצב של מאבק כלכלי מתמשך. אמנם הכול נקבע על ידי ההשגחה העליונה, אך המרואיינים מכירים בחלקם האישי בהתמודדות עם המציאות.

הגברים החרדים מתארים את מצוקתם בפתוחות. יוסי, אב לשישה ילדים העובד כשומר, מתאר את

קשייו בעוצמה:

כל המחשבות והחשבונות שאתה עובר בראש. המוח שלך הוא סרט נע, כל היום אתה, כל עוד שהמוח שלך ערני, אתה חושב כל רגע ורגע כל דקה ודקה מה קורה, מה יקרה, מה יהיה. מה מחר אני עושה, מחר אני צריך להשיג לשלם חשמל, מים. אין לי, בבנק לא נותנים לי אשראי, לא נותנים, מה אני עושה, איך אני לוקח? אם אני אקח? יש לך הרבה חשבונות בראש על הדברים האלה, וכל החישובים האלה וכל המחשבות האלה הבן אדם נכנס לטראומה ובגלל זה הבן אדם נהיה חולה, נופל מהרגליים, התקפי לב, שיתוק מוחין. כל הדברים האלה נופלים על הבן אדם... הרגתי את הבריאות שלי עם הסיגריות. פעם הייתי מעשן קופסה והיום אני מעשן שתי קופסאות. תמיד יש לך את המחשבות של יום המחר... אני הולך על מנוע

גלגלי שמשאיר אותי על אותו מקום. אני לא מתקדם לשום מקום, אני גם לא יכול להתקדם בגלל המצב הכלכלי.

יוסי מתאר את הלחצים הכלכליים כמצב שלוכד אותו ומאלץ אותו להיות מודע תמיד למחסור ולמצוקה. הוא נדרש כל העת לעסוק ב"חשבונאות", שחוסמת כל תקווה להיחלץ מהעוני בעתיד. יוסי מתאר החמרה תמידית במצבי משבר בעוד הניצחונות הם רגועים בלבד. באופן זה ניתן להבין את החוויה הקיומית של המרוויין כתחושת דריכה במקום למרות כל מאמציו, מה שמעורר תחושות קשות של חוסר אונים. התוצאה מתחושות אלה היא ערעור מצב בריאותו של יוסי, דבר המועצם בהתנהגות של פגיעה עצמית כגון עישון כבד. יוסי מדגיש את השבריריות הבסיסית בחייו ובחיי משפחתו כשהוא מספר על חששו התמידי מפילה. ניסיון חייו לימד אותו לצפות לאירוע שידרדר את המצב.

חויית מאבק קיומי מתמשך עולה גם מתיאורי הנשים. הנשים, לעומת הגברים, מבליטות את קשיי היומיום. שלא כגברים, הנשים מדגישות את ההקשר המשפחתי והשפעותיו היומיומיות הנוספ על הקשרים האישיים. חני, אם לשישה שהייתה בהיריון בעת הריאיון, עובדת כמטפלת בביתה:

כל יום זה מאבק, כל יום זה קשה... אנחנו יותר דואגים למערך הכלכלי שנחזיק מעמד שיהיה לנו לשתות, לאכול, שלא יחסר לנו חשמל, גז, מים, שזה הדברים הבסיסיים שאפילו לזה לפעמים קשה לנו. כמו בחשבון חשמל האחרון עשיתי הלוואה בשביל זה... אין דבר כזה לחסוך, זה לא קיים. זה מהיד לפה. 4,000 ש"ח, 8 נפשות, איך אפשר לחשוב על זה אפילו. המינוס גבוה, היו הוראות קבע שחזרו במהלך השנה, למרות שיש הנחה, אין דרך להתמודד, אתה לא יכול לחמוק... אני לא חושבת שיש ממשוה להוריד אלא אם כן מישוה מציע את עצמו ואומר אני אקנה לכם היום את זה או את זה. זה באולי... על התפריט זה משפיע שהיה מצבים שלא היה כביכול כסף אז במקום לאכול ארוחה נורמלית אז אוכלים סנדוויצ'ים. זה יותר זול... זה לא קל אבל אני יודעת שאני עושה את הדבר הנכון כי זה מה שאני יכולה.

חני מתארת כיצד הלחצים הכלכליים משתלבים בחיי היומיום של המשפחה ויוצרים מצב של איזון עדין, ארעי ורעוע. הקיום נסב על השגת מצרכי מזון ומוצרים בסיסיים אשר יאפשרו רמה מינימלית של קיום. חני מתארת את חוסר הביטחון בכל רגע נתון פן יחסר כסף לקיום רמת חיים בסיסית, למרות דפוס

פעולה של הצטמצמות תזונתית. חני מבטאת את חוויית האיום שבחיים והפגיעות של מצב המשפחה. המתח שהיא מתארת נובע הן מהמצב והן מהצורך שלה לפקח כל הזמן, לחשב את כלכלת הבית ולדאוג לתשלומים, כשכל העת אין פוסק החשש מדרישות חיצוניות כגון חשבונות עתידיים.

למרות האיום המתמיד, הנשים פועלות כדי ליצור תחומים כלכליים במשפחה בכוונה להחזיר לעצמן

את הביטחון והשליטה. מתארת גלי:

...אתה חי בהתאם למצב הכלכלי. זאת אומרת אתה מתאים את רמת החיים שלך למה שיש לך. אז זה הכי בא לידי ביטוי לדעתי באוכל, בכל אופן אצלנו יכול להיות שאנחנו נחליט: או-קיי עכשיו אנחנו מצטמצמים, אוכלים החודש הזה מה שיש, אוכלים כל יום אורז או אוכלים כל יום תפוחי אדמה... אם אתה אוכל כל יום אותו דבר או לא מדי מגוון ומוסיף דברים שהם בריאים, אז זה משפיע בדברים אחרים וכנ"ל גם בטיפולי שיניים ובדברים שיותר יקרים. אם אין לך את הכסף, אז אתה דוחה את הטיפולים או שאתה מטפל רק במה שממש ממש דחוף, מחכה עד שיקרה משהו ממש קריטי ורק אז עושה את זה... זאת אומרת עושים סדר עדיפויות. אם זה משהו בשביל הילד אז עושים, ואם זה משהו בשבילנו אז משאירים את זה הרבה יותר זמן. זאת אומרת אתה חייב כל הזמן לעשות סדר עדיפויות מסוים.

גלי ממקדת את התמודדותה במישור הפונקציונלי והמשימתי. היא בוחנת את המצב ומתמקדת ב"הכרחי". הדגש של גלי, כמו של מרואיינות אחרות, הוא בהצלחתן שלא להילכד בחוסר האונים ובכאוס שהמצוקה הכלכלית יוצרת. היא דורשת מעצמה להיות אקטיבית, ובין השאר בוחרת בתכנון הכלכלי מצמצם: מה לקנות, איזה אוכל להכין, מתי לוותר על ארוחות, מה לשלם ומתי לשלם. הנשים מגלות רצון ליטול אחריות מוחלטת לקביעת סדרי העדיפויות במרחב הבית וכלפי המשפחה.

האמונה והקיום הרוחני חשובים להבנת האופן שבו המרואיינים החרדיים, בלא הבדלי מגדר, מתמודדים עם מצבי מצוקה. הם קושרים את משמעות המצוקה הכלכלית לגודל האמונה. אמונה זו משותפת הן לגברים והן לנשים ומשמשת ככלי משמעותי ביותר בהתמודדותם עם המצב הכלכלי הקשה. ישראל הוא אב לארבעה ילדים ועובד כמבשל במטבח קהילתי. הוא מתאר את האופן שבו הוא משלים עם מצבו הכלכלי בעזרת אמונתו.

מאמינים ברוך השם שמה שיש לבן אדם זה מגיע לו. אמנם אדם יכול להגיד, "לא", אני רוצה להגיד עוד יותר, אבל לפעמים זה לרעתו. זה ידוע, יש הרבה סיפורים על זה, סיפורים מוכחים, שבן אדם, כמה שירדוף אחרי הכסף, אם זה לא מגיע לך, כמה שתעשה, לא יעזור. לפעמים אתה משיג את הדבר הזה ובסוף אתה רואה שזה רע לך. ברוך השם, רואים את מה שיש, מסתכלים על חצי הכוס המלאה שצריך גם להסתכל על זה, זה הכי חשוב, לא רק על החיסכון. זה כמו שאדם זוכה בלוטו, אז הוא לא יגיד, "למה זכיתי בלוטו?" למה הוא זכה וזה ברור ואם אתה לא זוכה, אז הוא שואל. ברגע שאדם טוב לו, הוא לא שואל "למה טוב לי?" הרי הוא רוצה שיהיה לו טוב. וכשרע, הוא שואל למה, למה רע. על זה צריך להסתכל, על הטוב שיש לו ולא על הרע שיש לו.

ניתן להיווכח במרכזיותה ובחיוניותה של אמונה זו בתהליך ההתמודדות גם בקרב הנשים. רבקה מסבירה את תפיסתה בדבר מקומו של האל בהתמודדות בחיי היומיום כאם המשפחה. שרה, אם לשבעה ילדים ועובדת כעוזרת גנת, מסבירה:

אנחנו חיים בתוך אמונה שהקדוש ברוך הוא הוא זה שדואג לנו. הוא עושה לנו כל דבר, כל דבר בא ממנו. אם אני חיה במחשבה כזו, שאני באתי לעולם בשביל למלא את התפקיד שלי, את הייעוד שלי, לקיים מצוות, להיות אימא לכמה ילדים שהוא נותן לי, מה שהוא נותן לי וזה מה שיש לי, אז אני יודעת שהוא נתן את הילדים והוא נותן להם את האוכל, ואני רק אמורה לדאוג להם, לחנך אותם ולתת להם ממה שהוא נותן לי. אם אני חיה בתוך אמונה כזו, אז אני יודעת שהוא לא יפקיר את הילדים שלו, וזה גם לא שלי, הם שלו, אני רק אחראית עליהם פה, אבל הם שלו. אז אם אני חיה במחשבה הזו אז יש לי שלוה שהוא זה שדואג להם. והוא לא מאכזב ברוך השם.

תפיסתם העמוקה של המרואיינים במחקר היא שהעולם פועל על פי הכוונה, ונקבע מה יינתן למי ומתי. קיים כוח עליון נוכח, בוחן ופועל מתוך כוונה משלו. העוני אינו סתמי אלא מתקיים מתוך משמעות מכוונת לתת לכל אחד לפי יכולתו, כדי לאפשר לו להתעלות מעל לעצמי לעבר הכרה בכוח עליון. ישראל מדגיש את בחירת האדם לקבל את אשר נקבע לו – בטוב וברע. על האדם להבין שכל אשר ניתן לו הוא הטוב והנכון לו.

מצוקת שרה נבחנת על פי האמונה שייעודה הוא גידול הילדים וחינוכם, ייעוד אשר מקנה לה "שלווה" וקבלה מלאה של המצב. האמונה בשותפות עם כוח עליון מבטיחה לשרה כי משפחתה לא תופקר וילדיה יזכו לחינוך. ההסתמכות על האל מצמצמת את המשמעות הארצית של חוסר הצדק האנושי בעוני, כפי שזו באה לידי ביטוי בנרטיבים של הגברים והנשים החרדים. חנה, אם לשלושה, עובדת כגננת:

הקדוש ברוך הוא מנסה אותנו כדי לראות עד כמה אנו מאמינים. אנו לא מחכים לראש הממשלה שהוא ייתן לנו את הכסף. לא הוא נותן לנו את זה. אם הקדוש ברוך יחליט שמגיע לנו כסף, אז אנחנו נקבל אותו. כן, אנו היינו שמחים לקבל אותו מראש הממשלה, אבל לא הוא זה שמחליט. בכלל, כל הפוליטיקה, אנו ממש רואים שלא הם מנהלים את המדינה שלנו. זה הקדוש ברוך הוא מכניס להם בראש מה לעשות. ואם יחליטו ככה או אחרת, זה לא הם. זה הקדוש ברוך הוא מכוון אותם.

ישעיהו מסביר את תפיסתו בעניין מקומו של האל בהקשר של מצוקתו הכלכלית:

אמונה וביטחון בשם... אני יודע שכל מה שהשם עושה הוא עושה לטובה. לא יכול להיות יותר טוב ממה שהשם עושה. זאת אומרת שאם קשה לי, לי נראה שזה קשה. את האמת, הוא יודע מה זה. זה כמו שילד רוצה עכשיו ממתק, ואני לא נותן, לא בגלל שאין לי או משהו אלא אני רוצה עכשיו שהוא יאכל את הלחם... סך הכול אני רוצה לטובתו, אני רוצה קודם לתת לו את האוכל הבריא, ואחרי זה אוכל לתת לו את הממתק. זה הקדוש הוא מחליט מה לתת, מתי לתת. הוא יודע בדיוק מה טוב לנו, הכי טוב בשבילנו. אין יותר טוב ממה שהוא עושה... רק אמונה וביטחון. זו הדרך היחידה... לבטוח בו עכשיו שהוא יעזור לנו, יוציא אותנו מהקושי, ונעבור את הקשיים.

המרואיינת והמרואיין קושרים את המצב העכשווי לכוחו של האל המכוון את העולם. לפיכך המסקנה היא שהמצוקה נשפטת כביטוי לצדק עליון; צדק שאינו ארצי ואינו תלוי באנשים הנמצאים כעת בשלטון. ההתמודדות עם המצוקה הכלכלית היא חלק מה"ניסיון" שהאל מעמיד בו את המאמין לבחינת אמונתו ויכולתו להיות בעל כוונה עמוקה. זהו הבסיס לביטחון של המרואיין ביכולתו להתגבר על המצב הקשה.

למרות הקושי הרב המלווה את חייהן, הנשים שרואיינו מתארות ציפייה לשמור על אקטיביות בהתמודדות עם המצוקה. הן מדגישות את אחריותן להפחית את המצוקה בעשייה היומיומית, בעיקר בכלכלה הביתית. הגברים, לעומת זאת, נוטים פחות לתאר התמודדות קונקרטיית. במילים אחרות, נשים מדגישות את ההתמודדות שלהן עם המצוקה בעשייה יומיומית, בעיקר בכלכלה הביתית, לשם הפחתת המצוקה. לעומתן, הגברים נוטים פחות לתאר התמודדות קונקרטיית, ותיאורם נשאר ברמה הכללית, הדתית. הציטוט הבא ממחיש תפיסה זו. אינה, אם לארבע, מועסקת בתחום הרווחה ומפנסת יחידה במשפחה.

אני חושבת שזה בפירוש התמודדות. לא יודעת מה המשפט שאני עוד יכולה להגיד. מי שמתמודד עם זה יומיום, זה בפירוש התמודדות ואני חושבת מה שכן, שאפשר ללמוד לחיות. יש מצבים קריטיים שבאמת אדם שאין לו כסף, אבל יש מצבים שאפשר להתמודד איתם בצורה בריאה, שמחה. ללמוד פשוט טכניקות בחיים ברמה הזאת, כל אחד לפי הרמה שלו.

אינה מציגה דרישה עצמית להתמודד כבסיס רצוי לקיום בעולם, המחליפה בריחה מעימותים במצבי מצוקה, וכן היא מבטאת אמונה בכוח הפרט להשיג מידה כלשהי של התגברות, ואף התעלות מעל למצוקה. במקום להרגיש מובל בידי המצב הכלכלי, הפרט יכול וצריך לשנות את גישתו למצבי מצוקה, ובייחוד לבחור בהתנתקות מהשפעתו של המצב הכלכלי באמצעות השגת תחושת שליטה רגשית. מושג ההשתדלות קיים גם אצל הגברים. ישראל הוא מורה ללימודי קודש בבית ספר חרדי, אב לשלושה, ומדגיש את ההשתדלות כדרך להיחלץ מהמצוקה:

בשורה התחתונה מי שמנהל את הכול הוא בורא עולם, הוא משלם לפעמים פחות ולפעמים יותר... בן אדם צריך להשתדל, ובן אדם לא צריך לשבת רגל על רגל ולהגיד "הוא יעזור לי בכסף או במשמעת", זו המטרה שלו. הוא ברא עולם והוא רוצה שאנשים יתעסקו, יעשו, ישתדלו. אתה עושה את שלך ואני עושה את שלי.

גם כאן מובעת האמונה הבסיסית שהעולם מסודר ומכוון בידי כוח עליון הקובע את מצבו הכלכלי של האדם, גם אם האדם אינו יודע את הסיבה למצב שנבחר עבורו. לפיכך המשימה המרכזית של האדם היא

לקבל את מצב המצוקה האישי כביטוי לאתגר שבאמצעותו תיבחן מידת האמונה שלו מחד גיסא, ו"להשתדל", כלומר לדחות קבלה פסיבית וייאוש, ולבחור להיות פעיל בגיוס משאבים, גם אם יש כישלונות, מאידך גיסא. בדרישה "להשתדל" מושגת אחדות באמונה והתגברות על הסתירות שבה, שיכלו להביא למצבים קיצוניים של ייאוש בנוגע לעשייה כלכלית או אף לויתור על האמונה. בדרך זו נשמרת התקווה כציפייה לחסד מהאל, אך בה בעת תקווה זו יכולה להתממש רק אם הפרט ימשיך לפעול לשינוי מצבו.

6.3.4.3 תפיסות בנוגע לסוגיית עניים עובדים

המרואינים, גברים ונשים כאחד, למרות אמונתם הדתית הקובעת שקיימת הכוונה עליונה, תופסים את העוני כנובע מהיבטים מקרו-חברתיים. הם מדגישים במיוחד את המדיניות החברתית שאינה ערה לפערי השכר, לקיצוצים, ומתעלמת מהחלשים ופוגעת בהם.

אריה, אב צעיר לשלושה ילדים, עובד כמוכר בחנות, ומייחס מצוקה ועוני למדיניות הכלכלית:

אני האזרח הקטן, פונה ללב של מי ששומע את זה, שכר מינימום, בן אדם לא יכול להתקיים עם שכר מינימום, יכול להתקיים, אבל כמו שאמרתי בצמצום נוראי. במיוחד כל המע"מ הזה שעלה. עשו טובה שהמע"מ של הפירות והירקות לא העלו.

המשתתפים החרדים מייחסים את העוני למדיניות מכוונת של הממשלה, מדיניות לא צודקת המאפשרת העסקה בלא מתן תמורה מתאימה. אריה מדגיש את חוסר היכולת "להתקיים" בתחושת רווחה, ואת התחושה המתמדת של מצור.

היבט נוסף הנוגע לשכר הוא אי התאמה בסיסית בין השכר לדרישות החיים. גם בנושא זה ניתן

לראות את התמקדותן של הנשים בחיי היומיום. לאה, אם לשלושה, עובדת כעוזרת בגן ילדים:

השכר היום הוא שכר ממש נמוך והדברים עולים יקר ואין התאמה, השכר לא עולה. כמה שנים מקבלים שכר מינימום של עשרים שקלים ובשנים האלה כמה הדברים עלו התייקרו? ההתייקרות היא לא בהתאם להעלאה של השכר. נראה לי. אני חושבת על זה עכשיו. לכן נוצר חסר.

לאה מייחסת את המצוקה למדיניות כלכלית בעלת כיוונים מנוגדים ולא מתואמים: עליית מחירים מחד גיסא ואי התאמה של השכר למצב החדש מאידך גיסא. מצב זה יוצר פגיעה ניכרת ביכולת לרכוש דברים ואשליה בקרב אנשים שבכוחם, כביכול, לרכוש דברים – מצב המסתיים לבסוף בהתנפצות האשליה והכרה במציאות כלכלית כואבת.

נראה שהגברים מדגישים יותר את נסיבות המקרו כאשר הם מסבירים את מצבם הכלכלי. הגברים מציגים תמונה של מדיניות כלכלית שלילית מכוונת שאינה מתחשבת בחלקים החלשים בחברה. לדעת מרואיינים רבים תפיסה זו מסבירה את העוני וההילכדות בו. מרדכי, אב לתשעה ילדים ושותף בחברת ביטוח בקהילה החרדית, מסביר:

המדינה, אנו נכנסים לקטע של הפוליטיקה. מסים, הוצאה של מס הכנסה, ביטוח לאומי ועזרה סוציאלית ומס הכנסה. הלכו חתכו בקצבאות הילדים ואין סיבה אמיתית לזה. ביטוח לאומי אמר שיש רזרבות לביטוח לאומי. חלק מהמצוקות החברתיות האלה הם רווחה, חלק מהם הם נכים, אם זה קצבאות ילדים וזה חלק מרווחה של משפחות... רק משלוש אחיות שלי המדינה חסכה 100,000 ש"ח בשנה.

המשתתפים במחקר, הן הגברים והן הנשים, חווים את המציאות כנקבעת באופן כוחני, מנוגד להיגיון כלכלי, פוגע בערכים אנושיים ומונע מאנשים תקווה להיחלץ מהעוני. לאה מציגה פער בין מה שהמדינה מאמינה שאנשים יכולים לעשות בהכנסותיהם לבין המציאות הכלכלית. היא מדגישה את השרירות וחוסר ההיגיון שבמדיניות, במיוחד כלפי משפחות חלשות הנזקקות מאוד לסיוע. מרדכי מבטא את התפיסה שהמדיניות שרירותית ואת חוסר האמון שלו בהתנהגות המדינה באמירה "אין סיבה אמיתית" באשר לקיצוצים. גם הוא מדגיש תפיסה שהחלשים הם הנפגעים ביותר. התפיסה היא של עוני הנובע ממדיניות כלכלית, אשר פוגעת במשפחות החלשות ובאלה שבסיכון. המדיניות נתפסת גם כמתעלמת מהמצב הכלכלי ומהאפשרויות הפתוחות לפני אנשים. התוצאה המתוארת היא מדיניות הפוגעת עוד יותר בקבוצות החלשות ובאלה שבסיכון, מגבירה את העוני והמצוקה ויוצרת בעיות חברתיות, אשר מבחינה כלכלית יגבו מחיר יקר יותר בעתיד.

6.3.4.4 הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים

הגברים והנשים החרדים מצביעים על יחסים מקרו-חברתיים רחבים כדי להסביר את מצבם הכללי. נטייה זו נעדרת מדבריהם בנוגע למקרי סיוע בהקשר של המצוקה הכלכלית הקשה שבה הם נתונים. נראה כי המדינה נתפסת כמקור המצוקה אך לא כמקור תמיכה ומשאבים. יעד הפנייה המרכזי של האוכלוסייה החרדית לצורך סיוע הוא ארגוני עזרה חרדיים. היחס לארגוני הסיוע של המדינה הוא מינורי עד שלילי. דרך נוספת להתמודד עם העוני והמצוקה היא שותפות קהילתית. פשר אחד לשותפות זו הוא תפיסתה כאחדות גורל של הקהילה חרדית. השותפות הקהילתית כדרך להתמודדות מעשית מתבטאת גם בראיית המסגרת החרדית כיחידה כלכלית, כפי שמתארת יוכבד, אם לחמישה ומטפלת בילדים בביתה, המסבירה:

זה נושא שמדובר הרבה. אנחנו מרגישים, ככל שאנו מדברים על זה יותר אז אנחנו מזדהים אחד עם השני. רואים שזו בעיה של כולם אז גם רואים שזה לא בעיה אישית שלנו, אז אנחנו עושים את זה ביחד אבל זה קשה. כולם מתמודדים כל יום. כולם חיים עם עזרה אחד לשני... זה מתפרנס מזה, וזה מתפרנס מזה, רוב הסידור שלנו עובדים פה במוסדות, אז מלמדים בחדר, או שזה גננות ומורות, או עובדות במשרד, או בחנות השכונתית ובשביל להתקיים, אז גם אנו משלמים שכר לימוד ויש תרומה חודשית למוסדות. כל אחד תורם ואפשר לומר שעוזרים אחד לשני... ברור שאנו חיים ביחד, כן, כל אחד חי וזה, אבל פחות או יותר אנחנו מאוד מעודדים אחד את השני וחיים באותה רמה פלוס מינוס.

יוכבד מציינת דו-שיח הבונה רגש של "הזדהות" ותחושה שהבעיה אינה אישית אלא משותפת, ומבטאת אחדות גורל. החוויה מעצבת תחושת קהילתיות ומהווה בכך מקור לתמיכה שיש בו פוטנציאל להפחית מעוצמת המצוקה. יוכבד מדגישה את המשמעות שיש לשותפות הקהילתית. הדימוי הוא של מעגל סגור שבו כל החברים ביחידה החברתית מפרנסים זה את זה. הרובד השני הוא חברתי, ה"עידוד" הרגשי מייצג את המשמעות של החיבור הנשמר בין חברי הקהילה החרדית ובכך יוצר שילוב של חובה ומחויבות. החובה לתת נתפסת כחובה המשמרת את המצב וכמו כן מפתחת גם מחויבות אנושית המעודדת הדדיות. ממד נוסף הוא שילובו של ערך השוויוניות בתהליך פיקוח חברתי. הערך הזה משולב בפיקוח חברתי המוודא שאנשים לא יהיו שונים ולא יערערו על המבנה החברתי הקיים. בדברי אבי ניתן לזהות תפיסת קהילתיות אמונית ופונקציונלית:

אני גאה בעצמי שאני לומד תורה. שהקמתי משפחה. שיש לי ילדים בריאים ברוך השם, יש לי אישה אוהבת וילדים אוהבים... כאשר אני בצרה אני פונה להורים, לחברים, הם עוזרים. אני לא פונה לרווחה, יש גבול. נעזרים בגמ"ח.

המרואיין מדגיש את הגאווה בשמירה על חיים דתיים, על חיי משפחה, כמו גם על כך שהוא שומר על היותו חלק מהקהילה, ואל מוסדותיה הוא פונה בעיתות מצוקה. האמירה "יש גבול" מסמנת לא רק תחושה אישית של בושא לפנות למוסדות הסעד של המדינה אלא גם מדגישה את הגבולות החברתיים שהמרואיין מסמן לעצמו. הוא סומך על מוסדות הקהילה יותר מאשר על מוסדות המדינה. סיוע מעשי במצבי מחסור תואר על ידי מיעוט מקרב המרואיינות. כך מתארת זאת בלהה, אם לשמונה ילדים העובדת בביתה כתופרת לפי הזמנות:

פירות אין, ירקות אנחנו מקבלים פעם בשבוע ומאוד משתדלים להסתדר עם זה... יש ארגון כזה שקוראים להם 'ברכת הישרים'. ופעם בשבוע מחלקים קרטון עם עוף ועם מלא ירקות וזה פעם בשבוע. לפעמים מוסיפים קצת כשצריך ואם לא אז ממה שיש, ומסתדרים. לרוב צריך את זה לשבת שמכינים סלטים.

בלהה מתארת בלא רגשות יתרה את ההסתייעות שלה במזון המחולק על ידי ארגון חסד קהילתי. נראה שהתיאור מבטא את המובן מאליו של קבלת החוסר וההכרח להסתדר לנוכח המחסור כמו גם את הביטוי לתפיסת המחויבות בקהילה החרדית במצב של הזדקקות לחלוקת מזון קבועה.

לעומת העזרה הניתנת על ידי הקהילה, המתוארת כחיובית, עזרה מהרווחה מוצגת באופן שלילי, כפי

שאליעזר, אב לארבעה העובד כשומר, מסביר:

על הפנים. כי בן אדם שמקבל הוא בשר ודם ומתבייש. אני לא חלמתי בכלל בחיים שלי, בחיים הכי שחורים שלי, שאני אכנס לרווחה. אבל אין דברים זוהרים בחיים, זה גם משתנה, ואין כזה דבר שהכול הולך וזורם בחיים יופי... נכון שצריך להתפרנס, אבל אם בן אדם חושב על מטרה ולא בשביל כסף, הרי מה ההבדל בינו לבין הבהמה. אז בהמה אוכלת, יושנת, עובדת, מביאה ילדים, גם בן אדם אוכל, שותה, אוכל, מביא כסף. בן אדם לא נולד בשביל זה, אלא נולד בשביל לקיים את המצוות כדי לקבל את השכר. זו שאלה מאוד גדולה, אז בסדר, אז בשביל מה צריך

שכל ה-70 שנה יעשה את זה. לא, בן אדם אם יקבל בחינם זה נהיה לחם של בושה
ובן אדם לא אוהב לחם של בושה, לכן, אנחנו הולכים פה, מקיימים מצוות, תורה
ואז מקבלים מלמעלה.

אליעזר מתאר חוויית נזקקות לעזרת שירותי רווחה היוצרת רגש עמוק של בושה. רגש זה נובע מדילמה
כיצד להבין את מצבו ברמה התיאולוגית. האמונה הדתית היסודית המנחה את המרואיין היא של קבלת
שכר על מעשים טובים מ"למעלה" ושמירת המצוות. הפנייה לרווחה ממחישה לו שהאמונה לא התגשמה,
ומחוסר ברירה כלכלית הוא נגרר לבקש עזרת "בשר ודם". באופן זה מתעצמת חוויית הבושה המשקפת
שאלות שהמרואיין חווה אותן כקיומיות ושאינן נותנות לו מנוח.

6.3.4.5 תפיסות העתיד

הגברים והנשים החרדים שרואיינו מתבוננים בעתיד במבט שניתן לכנותו "צנוע". לשתי הקבוצות ציפיות
נמוכות. שאיפתן המרכזית היא השגת חיים שבהם יסופקו צורכיהם באופן שיאפשר להם רווחה. עם זאת
יש הבדל בין הגברים לנשים. בעוד הגברים הדגישו בתקוותיהם את הממד האישי והחברתי הכללי של
משמעות העבודה, הנשים הדגישו את ההענקה למשפחה.

הציטוט הבא מפי משה, אב לשישה ילדים, העובד כמאבטח וסובל מבעיות בריאות, משקף יפה את

חלומו על העבודה.

החלום שלי זה להמשיך לעבוד, להיות בריא, ולהמשיך לעבוד בעבודה שלי. אני
לא פוחד משום עבודה. אני עובד גם אם זה לא מספק אותי. אני עובד, וזה כדי
לשמור על הבריאות שלי ולא להיכנס לדיכאון ולא להיכנס לכל מיני מחשבות...
להמשיך לעבוד. שיהיה בסדר פה במדינה, שכל אחד יעבוד, כל אחד עם הכבוד
שלו ושכלל אחד יהיה טוב... אני מאחל לעצמי ולכל עם ישראל שיהיה להם
בריאות וחיוך טוב ואחר כך הכסף, ואני מקווה שהכלכלה פה בארץ תנעים את
העם שלה פה בארץ.

המרואיין מדגיש את תקוותו לעתיד חיובי של המשך העבודה שיאפשר לו מעל לכול הקלה מתמשכת
בחיייו ושחרור אישי ממצוקה בהווה. העבודה חשובה גם בערכה הכלכלי אך גם במניעת האיום שבמצב
היעדר העבודה, אשר גובה מחיר אישי כמו דיכאון. התקווה האישית היא גם למען הקהילה ולכל החברה.

הנשים נוטות להתמקד בתקווה שהעבודה תאפשר להן להעניק, ובייחוד לספק צרכים בתחום

המשפחה, כפי שאומרת האישה בדברים הבאים:

מה שתמיד אנו מבקשים, איך אומרים? שיהיה לנו את מה שאנו צריכים ושנוכל לתת לשני. שנהיה מאלה שנותנים ושלא נצטרך להיות מאלה שמקבלים, שנוכל תמיד לתת. שיהיה לי מה שאני צריכה, לא מה שאני רוצה כי לרצונות אין גבולות. אבל שיהיה את מה שבאמת אנו צריכים לתת לילדים, את הבסיס שנוכל לתת להם בכבוד, ושלא נצטרך להתקמץ על כל מיני דברים שהיינו יותר רוצים לתת.

המרואינת מדגישה את חלום הרווחה שברצונה להשיג באמצעות העבודה, ואת תקוותה שהעבודה תאפשר את "מה שאני צריכה", כלומר צרכיה המוגבלים להבדיל מרצונותיה, שכן רצונות הם חסרי "גבולות". תקוותה שהעבודה תאפשר לה לתת לאחרים ובכך תאפשר לה להשתחרר מהנזקקות שלה ומתלותה באחרים. במצב זה העבודה תאפשר לה להיות מסוגלת להעניק יותר לילדיה כשהיא חופשייה מהמעצורים שהמצב הכלכלי העכשווי מטיל עליה.

דפוסים רווחים: חרדים

קטגוריה	מגדר	דפוס רווח
משמעות העבודה	כולם	הכרח כלכלי
	גברים	משמעות פונקציונלית-כלכלית
	נשים	שילוב של משמעות פונקציונלית, חיזוק להערכה העצמית והזדמנות לתרומה לקהילה
ביטויי מצוקה והתמודדות	כולם	אמונה באלוהים אך התמודדות גם על ידי הפגנת אחריות אישית והשגת תמיכה מהקהילה החרדית
	גברים	ביטויי מצוקה המופנים לחברה
	נשים	ביטויי מצוקה הבאים לידי ביטוי ביומיום
תפיסות בנוגע לסוגיית	כולם	הדגשת המדיניות החברתית – פערי שכר, קיצוצים והתעלמות

מחלשים		העניים העובדים
---	גברים	
---	נשים	
המדינה כמקור למצוקה, ולא כמקור לתמיכה. יחס שלילי למוסדות המדינה, לעומת יחס חיובי למוסדות קהילתיים-חרדיים	כולם	הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים
---	גברים	
---	נשים	
ציפיות נמוכות	כולם	תפיסת העתיד
הדגשת הממד האישי והחברתי של המשך העבודה	גברים	
הדגשת ההענקה למשפחה	נשים	

6.3.5 דפוסים רווחים לפי קטגוריות

6.3.5.1 קטגוריה: משמעות העבודה

קבוצת אוכלוסייה	מגדר	דפוס רווח
מהגרים	כולם	עבודה כבעלת משמעות: עוגן למהגר/ת, הענקת סדר ומסגרת
	גברים	הפרדה דיכוטומית בין עולם העבודה לעולם הבית
	נשים	שילוב: חיבור בין העבודה למשפחה, מקור תגמול העובדת ומשפחתה, מקור להעצמה אישית
ערבים	כולם	צורך במקום עבודה לצורכי פרנסה
	גברים	מקור הכנסה בלבד, בלא משמעות נוספת
	נשים	דרך להשלמת הכנסה כאשר הנסיבות מחייבות
חרדים	כולם	הכרח כלכלי
	גברים	משמעות פונקציונלית-כלכלית
	נשים	שילוב של משמעות פונקציונלית, חיזוק להערכה העצמית והזדמנות לתרומה לקהילה
יהודים לא חרדים	כולם	נדבך משמעותי, גורם מייצב, תשתית לקיום פסיכולוגי וכלכלי
	גברים	העבודה היא חלק אינטגרלי מזהות האישית
	נשים	בחירה. חשיבות אינסטרומנטלית

6.3.5.2 קטגוריה: ביטויי מצוקה והתמודדות

מגדר	קבוצת אוכלוסייה	דפוס רווח
כולם	מהגרים	מבטאים קשיים ומגוון רחב של דרכי התמודדות. מצוקות קשורות לילדים וממוקדות בהם
גברים		ריחוק העוני: משתדלים להסתיר קשיים מעצמם
נשים		מודעות גבוהה לקשיים כלכליים והשגת תחושת שליטה באמצעות שיטות פרקטיות
כולם	ערבים	היעדר ביטחון תזונתי – חוסר במצרכים בסיסיים
גברים		ביטויי עוצמה בהתמודדות
נשים		השפעה על המצב האישי
כולם	חרדים	אמונה באלוהים אך התמודדות גם על ידי הפגנת אחריות אישית והשגת תמיכה מהקהילה החרדית
גברים		ביטויי מצוקה המופנים לחברה
נשים		ביטויי מצוקה הבאים לידי ביטוי ביומיום
כולם	יהודים לא חרדים	מחסור חמור, קושי במילוי צרכים בסיסיים, חיי הקרבה ובידוד חברתי
גברים		העוני מאשרר כישלון כגברים וכאבות
נשים		רגישות בעיקר למחיר שהילדים משלמים

6.3.5.3 תפיסות בנוגע לסוגיות עניים עובדים

דפוס רווח	מגדר	קבוצת אוכלוסייה
מציינים גורמים מבניים-נסיבתיים להסברת העוני האישי	כולם	מהגרים
הדגשת גורמים מבניים ברמת המקרו	גברים	
הדגשת היבטים מבניים ברמה האישית והבין-אישית	נשים	
הסברים מבניים (הפליה, שכר נמוך) ואישיים (היעדר הכשרה וכישורי עבודה)	כולם	ערבים
הדגשת הסברים מבניים	גברים	
הדגשת השילוב בין המבני לאישי	נשים	
הדגשת המדיניות החברתית – פערי שכר, קיצוצים והתעלמות מחלשים	כולם	חרדים
---	גברים	
---	נשים	
הסבר מבני – משטר חברתי הממקם את השכיר בתחתית הסולם	כולם	יהודים לא חרדים
העוני כנגזר מאי שוויון חברתי	גברים	
שילוב נסיבות מבניות ואישיות	נשים	

6.3.5.4 הקשר עם ארגונים ומוסדות חברתיים

קבוצת אוכלוסייה	מגדר	דפוס רווח
מהגרים	כולם	ניתוק מהשירותים החברתיים
	גברים	---
	נשים	---
ערבים	כולם	המוסדות נתפסים כחסרי אחריות ואכפתיות. פנייה אליהם נתפסת כסטיגמה חברתית
	גברים	---
	נשים	---
חרדים	כולם	המדינה כמקור למצוקה, ולא כמקור לתמיכה. יחס שלילי למוסדות המדינה, לעומת יחס חיובי למוסדות קהילתיים-חרדיים
	גברים	---
	נשים	---
יהודים לא חרדים	כולם	קשת רחבה של גישות: מתלות והיעזרות ועד לניכור, תסכול ואכזבה
	גברים	ממעטים לפנות לשירותי הרווחה
	נשים	יחס דואלי: היעזרות, תלות, בושה ועלבון

6.3.5.5 תפיסת העתיד

דפוס רווח	מגדר	קבוצת אוכלוסייה
---	כולם	מהגרים
מיקוד בצרכיה העתידיים של קהילת המהגרים וילדיהם	גברים	
מיקוד בהווה ובהתמודדות היומיומית	נשים	
---	כולם	ערבים
רצון בשינוי ושאיפה לתעסוקה עצמאית	גברים	
הדגשת עתיד הילדים לרבות הרצון להעניק להם השכלה טובה יותר	נשים	
ציפיות נמוכות	כולם	חרדים
הדגשת הממד האישי והחברתי של המשך העבודה	גברים	
הדגשת ההענקה למשפחה	נשים	
---	כולם	יהודים לא חרדים
פסימיות בנוגע לעתידם ולעתיד ילדיהם	גברים	
חלומות ותקוות: רכישת השכלה, שיפור המצב בעתיד	נשים	

7. דיון

מחקר זה הוא ראשון בסוגו בישראל הנוגע במישורין באוכלוסייה זו שטרם נחקרה. דווקא בעת שבה ישראל נהנית מצמיחה כלכלית חשוב להסב תשומת לב לצדדים החברתיים הקשורים במשק הישראלי. יתרה מזו, הבנת התופעה המכונה באירופה "עוני תוך תעסוקת" (In-work poverty) ובארצות הברית "עניים עובדים" (Working poor) (Shieler, 2001) חשובה במיוחד על רקע הקולות המתרבים הטוענים שהמפתח המרכזי לפתרון בעיית העוני הוא השתתפות בשוק העבודה.

השיח הציבורי הן בישראל והן בעולם מנגיד תעסוקה לעוני. לפי שיח זה, תעסוקה נתפסת כפתרון המרכזי לבעיות העוני. על פי הדימויים המקובלים, אדם עובד אינו אמור לחיות בעוני. בגלל דימויים אלה אוכלוסיית העובדים החיים בעוני היא האוכלוסייה הענייה המוכרת ונחקרת פחות בחקר העוני. יש לציין שגם לנו, חוקרי המחקר, המעורים היטב בבעיות העוני בישראל, המחקר פתח צוהר לאוכלוסייה המוכרת פחות במחקרי העוני. משתתפי המחקר, אשר על פי רוב לא ששו להתראיין במחקר העוסק בבעיות עוני, אינם הפנים המוכרות של מחקרי העוני המסורתיים. אוכלוסיית המחקר אינה נמנית עם אוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה וצרכני שירותי הרווחה. אוכלוסייה זו אינה נמנית עם השמות הידועים לעמותות המזון וללשכות התעסוקה. במילים אחרות, אוכלוסייה זו אינה עונה על הסטריאוטיפים הנפוצים הקשורים באוכלוסייה החיה בעוני. נמצא שבעיני רבים בישראל ובעולם, אוכלוסיית העובדים החיים בעוני נתפסת כציבור חסר פנים וכקבוצה חסרת ייצוג: אנשים עלומים.

מחקר זה בחן את החוויות של אנשים עובדים, הורים לילדים צעירים, בעלי זיקה של ממש לשוק העבודה הרואים בשוק העבודה את מקור ההכנסה הבסיסי שלהם ואשר הכנסתם נופלת מקו העוני. המחקר התמקד בציבור זה המונה מאות אלפי הורים לילדים המתקשים לפרנס את משפחתם מעבודתם. אוכלוסייה זו מגוונת מאוד מבחינת המגדר, התרבות והלאום. בחירת המרואיינים נועדה לשקף את שונות האוכלוסייה והתמקדה במרואיינים מקרב ארבע קבוצות תרבותיות (יהודים חרדים ולא חרדים, מהגרים וערבים) המאופיינות בשיעורי עוני גבוהים. אוכלוסיית המחקר כללה נשים וגברים כאחד כדי להעניק תשומת לב ראויה להבדלי מגדר בקשר לתופעה הנחקרת.

באופן טיפוסי, מחקרים איכותניים של עוני הם מחקרים תיאוריים המתבססים על ניתוח מעמיק של מספר משתתפים מצומצם. בהשוואה למחקרים איכותניים מסוגו, מחקר זה נחשב למחקר רחב. הוא

מתבסס על איסוף נתונים מכמה מקורות. איסוף הנתונים התבצע בשני שלבים. בשלב הראשון התקיימו מפגשים אישיים ובקבוצות מיקוד עם יותר מ-30 ספקי מידע שכללו נציגי שירותים העוסקים בסוגיות של עוני ועבודה וכן עם אנשים עובדים החיים בעוני. בשלב השני, בוצעו 80 ראיונות עומק אישיים עם משתתפים מקרב אוכלוסיית היעד של המחקר.

למחקר זה חמש מטרות עיקריות. ראשית, המחקר מתאר במפורט את חוויית העוני של אנשים עובדים הנתונים במצוקה כלכלית על רקע הבדלי מגדר, לאום, דת והגירה. שנית, המחקר בוחן את המשמעויות המיוחדות לתופעת העוני והמצוקה של אנשים עובדים החיים בעוני. שלישית, המחקר דן בדפוסי התמודדות עם התופעה. רביעית, המחקר בוחן את הקשר של אוכלוסיית המחקר עם המוסדות והשירותים חברתיים. לבסוף, המחקר בוחן בחינה ביקורתית של התפיסות, העמדות והתיאוריות הרווחות באשר לתופעה מתוך נקודת הראות של המשתתפים ולאור הבדלים בין הקבוצות שבמחקר.

המחקר התמקד בכמה תחומים המרכזיים לחיי המשתתפים: משמעות העבודה, ביטוי מצוקה והתמודדות, תיאוריות של המשתתפים בנוגע למצבם, תפיסות הקשר עם שירותים ומוסדות ולבסוף תמונת העתיד של המשתתפים.

דיון זה ייעשה בשלבים. תחילה ינותחו הממצאים הכלליים של המחקר בהתעלם מהבדלים קבוצתיים. בהמשך יידונו הבדלים בין גברים לנשים ולבסוף יידונו ההבדלים בין הקבוצות התרבותיות שהשתתפו במחקר.

7.1 משמעות העבודה: עוגן לקיום הפרטי ואובדן המשמעות החברתית

המשתתפים רואים בעבודה עוגן לקיומם הכלכלי. משתתפי המחקר מעניקים לתעסוקה משמעות עצומה כמקור לפרנסה. בלא מקורות הכנסה חלופיים, חלופות תעסוקתיות, חסכוניות או נכסים, עבודה נותרה הדרך היחידה לקיים את משפחותיהם. על כן רבים חוששים לאבד את מקום עבודה שבו תלויה פרנסת המשפחה. על כן, המשתתפים מוכנים להתפשר בדרישותיהם לתמורה הוגנת ולתנאי עבודה הולמים. עם זה, בעיני המשתתפים עבודה אינה רק התמורה הכספית, עבודה היא גם מרכיב חיוני במעמד החברתי. אבדן העבודה פירושו קריסה כלכלית שרבים חוששים כי לא יוכלו להתאושש ממנה. על כן אבדן מקום העבודה נתפס כסכנה לאבדן מקום בחברה. נמצא ששמירה על מקום העבודה נתפסת כתנאי הכרחי לקיום חברתי, הגנה מפני אבדן תחושת ההשתייכות. מלבד הערך הכלכלי והחברתי של העבודה, המשתתפים

רואים בעבודה מרכיב מרכזי ברווחה הפסיכולוגית שלהם. המרואיינים מייחסים לעבודה תפקיד מכריע בשמירה על הערך העצמי. עבודה מעניקה מסגרת לשגרת החיים ומהווה מרכיב מרכזי בזהות החברתית של המשתתפים.

לצד מרכזיות העבודה כמקור פרנסה, כמסגרת חברתית וכמרכיב ברווחה הפסיכולוגית של המשתתפים, רוב המשתתפים מיעטו לייחס לעבודתם ערך חברתי או תרומה לקהילה. הסבר לממצא זה קשור בשני היבטים אפשריים. ראשית, יתכן שהיעדר ייחוס ערך חברתי לעבודתם משקף את שחיקת הערך העצמי של המשתתפים כעובדים עניים. שנית, ייתכן שממצא זה קשור בתהליכים רחבים העוברים על החברה הישראלית ולפיהם ספרת העבודה נתפסת כספרת הפרט. לפי תפיסה זו, עבודה נתפסת כאחריות האישית של הפרט. תהליכים אלה משתלבים זה בזה ומחלישים את המשמעות החברתית שהמשתתפים מייחסים לעבודתם ולתרומתם כעובדים.

7.2 ביטויי מצוקה: הקיום כמרדף כרוני והקרבה

משתתפי המחקר השתמשו בביטויים רבים המצביעים על מצוקה קשה. מצוקה זו מחייבת את המשתתפים למערכת רצופת התמודדויות עם קשיים כלכליים לכיסוי צרכים בסיסיים כגון מזון, דיור (שכר דירה או תשלומי משכנתה), חשמל, מים, מסים עירוניים, הוצאות בריאות והוצאות הכרוכות בגידול ילדיהם. משתתפי המחקר מעידים שהם חיים במצב של גירעון כלכלי מתמיד, במרדף כרוני אחרי כיסוי חובות תוך חיפוש תמידי של מקורות כספיים, לעתים במחיר של צבירת חובות, לקיחת הלוואות מקרובים וממוסדות. חוויית החיים מתוך מרדף כרוני פירושה עיסוק בלתי פוסק במציאת פתרונות זמניים ובלתי מספיקים לגירעון קבוע ומצטבר. חוויה זו מחזיקה את המשתתפים במצב חירום, בתחושת קשה של פיגור, ובהיעדר ביטחון ביכולת הקיום. המרדף מחייב פעילות נמרצת המתרחשת בשני מסלולים מקבילים. במישור התעסוקתי המשתתפים יוצאים לעבודה להביא שכר המכסה רק חלק מהוצאות המשפחה, ובד בבד המשתתפים מנהלים "קריירה" מקבילה לצמצום בהוצאות, לטיפול בחובות ולהרגעת נושים ולגיוס מקורות כספיים משלימים.

זאת ועוד, משתתפים רבים העידו שהם מוותרים על סיפוק צרכים אישיים בסיסיים כגון ביגוד, בילוי, בריאות השן ובריאות כללית. המשתתפים חזרו על האמירה שוויתורים אלה נעשים למען הילדים. בהיעדר יכולת לספק את צורכי גידול הילדים, המשתתפים נאלצים לדחות בקביעות צרכים אישיים.

חויית החיים מתוך הקרבה למען הילדים היא חוויה דו-משמעית. מחד גיסא, היא מעניקה למשתתפים הזדמנות לייחס למצבם משמעות חיובית וברורה. מאידך גיסא, ויתור גורף על צרכים אישיים נעשה מתוך תחושת תסכול והרגשה קשה של ניצול בגלל המחיר האישי שהם נאלצים לשלם כאנשים עובדים המשתכרים שכר נמוך וכהורים לילדים צעירים.

מעניין לציין שלמרות חוויות אלה, רובם המכריע של המשתתפים אינם מגדירים את עצמם כאנשים החיים בעוני. בעיני משתתפי המחקר, עוני הוא תופעה סטיגמטית שאינה מתיישבת עם זהותם כאנשים עובדים. מצב זה משקף קבלה והפנמה של השיח הרווח הרואה ניגוד בין עוני לעבודה והאימוץ הדימוי החברתי הרווח הרואה בעוני בושה וקלון.

7.3 שוק עבודה: מקור החוסן והפגיעות

למרות המשמעויות החיוביות המיוחסות לעבודה במישור הכלכלי, החברתי והפסיכולוגי, רוב המשתתפים חווים את מקום עבודה כמקום לא בטוח. רבים טענו שזכויות עבודה בסיסיות אינן נשמרות. אחרים קובלים על היעדר שמירה על חוקי העבודה, על היעדר יציבות תעסוקתית. רבים העידו על יחס מתעלם או משפיל מצד מעסיקים, על הלנות שכר, על היעדר הפקדות סדירות בקופת פיצויים. משתתפים לא העלו כלל נושאים הקשורים בקופות גמל, קרנות פנסיה או קרנות השתלמות. העובדים לא ציינו את קיומן של השתלמויות מקצועיות. חלק ניכר אף העידו שהם מועסקים על ידי חברות כוח אדם. להוציא משתתפת אחת, אף משתתף לא סיפר על קיומו של ועד עובדים יציג במקום העבודה. איש מהם לא הזכיר קיום של פיקוח במקום העבודה על ידי גורם ממסדי.

נמצא אפוא שמשתתפי המחקר חווים את מקום העבודה באופן דואלי. מחד גיסא, מקום העבודה נחוה כמרחב מיטיב, ומאידך גיסא – כמרחב מנצל ופוגעני. חויית הפיצול של המשתתפים באה לידי ביטוי בדימויים הרבים המצביעים על מקום העבודה כמקור לחוסן ולפגיעות כלכלית המאפיינת את קיומם. מקום העבודה נתפס בו בזמן כעוגן חברתי אך לא פחות כאתר לניצול, כמרכיב חשוב ברווחה הפסיכולוגית שלהם וכמרחב מכאיב ופוגעני. מצב זה יוצר תסכול, כעס, מרירות, היעדר מוטיבציה, חשש תמידי.

חויית הפיצול של עובדים אלה משקפת את מעמדם השברירי בשוק העבודה. מחד גיסא, אבדן מקום העבודה פירושו פגיעה אנושה בבסיס הכלכלי של המשפחה וערעור משמעות הקיום החברתי

ופסיכולוגי שלהם. מאידך גיסא, דווקא התלות המוחלטת של המשתתפים בשמירה על מקום העבודה מחייבת אותם להשלים עם ויתורים מרחיקי לכת על שכר ותנאי עבודה הנתפסים על ידיהם כתנאים הכרחיים לקיום בכבוד. המשמעות שהמשתתפים מייחסים לחוויה זו היא משמעות של מלכוד. עובדים אלה חווים את חייהם התעסוקתיים בתחושה של מבוי סתום.

7.4 תפיסת המצב: הפקרה

אחת המשמעויות הנפוצות שהמשתתפים מעניקים למצבם היא מצב ההפקרה. רוב המשתתפים חשים שהחברה הישראלית השאירה אותם מאחור. בעיני רבים הפקרה זו היא מכוונת ומודעת, פרי מדיניות ממשלתית המייצרת פערים הולכים וגדלים בין עובדים למעסיקים, בין עניים לעשירים. בעיני המשתתפים, ממשלות ישראל הן ממשלות המנותקות מצורכי העובדים. מדיניות ממשלות אלה יצרה מבנה חברתי המיטיב עם העשירים ובעלי הממון ומשאיר מאחור את המשפחות העובדות. אצל המשתתפים שוק העבודה משקף משטר חברתי דורסני כלפי הקבוצות המוחלשות של החברה הישראלית. חוויית המשתתפים היא חוויה של כעס, יאוש ותרעומת.

7.5 קשר עם שירותים חברתיים ומוסדות: הדרה חברתית

מערכות ומוסדות המשויכים לעולם העבודה כגון לשכות תעסוקה, מרכזי הכשרה, תכניות לשיפור מסוגלות תעסוקתית, תכניות להעלאת ההון האנושי אינם מוזכרים כלל בדברי המשתתפים. ממצא זה מעיד על ניתוק בין אוכלוסייה זו לבין תכניות אלה. המשתתפים תופסים את מערכת שירותי הרווחה כמערכת המיועדת לסייע לאנשים שאינם עובדים. בעיני המשתתפים, מערכות הרווחה הן מערכות סטיגמטיות שאינן רלוונטיות לאנשים עובדים. כמו כן אין מוזכרים כלל מוסדות וארגונים המייצגים זכויות של עובדים כגון הסתדרות העובדים, מועצות הפועלים וועדי עובדים.

דברי המשתתפים מצביעים על כשל רב ממדי של מוסדות החברה ביכולת לסייע בידי המשתתפים להתמודד עם מצוקתם ולתרום לשילובם בזרם המרכזי של החברה הישראלית. ראשית, המשתתפים מצביעים על כישלוננו של שוק העבודה להעניק להם מידה מינימלית של ביטחון תעסוקתי ותחושה של הוגנות ביחסי העבודה ולהבטיח סיכוי סביר למוביליות תעסוקתית וכלכלית. תחת זאת, המשתתפים רואים בשוק העבודה מובלעת של ניצול. שנית, דברי המשתתפים מציינים תמונה של מוסדות ושירותים חברתיים שאינם ערוכים להעניק את הסיוע הדרוש למשתתפים כדי להתמודד עם מצבם.

שלישית, רוב המשתתפים אינם מזכירים את המערכת הפוליטית כמערכת רלוונטית העשויה להביא לשינוי במצבם. במקרים שבהם מוזכרת המערכת הפוליטית, הם מביעים יחס שלילי ואי אמון כלפיה. אחרון, רוב המשתתפים אינם מודעים לקיומם ולפועלם של ארגונים ועמותות הפועלים לקידום זכויות חברתיות של אוכלוסיות מודרות. ממצא זה מעלה שאלות בנוגע לחיבורן של אוכלוסיות אלה לחברה האזרחית ולארגוניה. מדברי המשתתפים עולה תמונה המצביעה על ניתוק וריחוק ממערכות הסיוע הממשלתי והעירוני הרלוונטיות.

7.6 דרכי התמודדות: החיים כבחינה מתמדת של סדרי עדיפויות

חויית העבודה שאינה מחלצת ממצוקה מחייבת את המשתתפים לפתח דרכי התמודדות מגוונות. האסטרטגיה המרכזית היא דילול הוצאות מרבי. משתתפי המחקר חייבים לנקוט ניסיונות מתמידים לדלל את הוצאותיהם על ידי הימנעות מקניית מוצרי מזון יקרים (כגון בשר ופירות), ביגוד, הנעלה, רפואת השן וכדומה. המשתתפים מחפשים מזונות זולים יותר, מציאות, מבצעים. הם נוהרים אחר בתי מסחר המאפשרים קנייה זולה של מצרכים ובתשלומים נוחים.

חויית החיים מתוך דילול הוצאות פירושה בחינה מתמדת של סדרי עדיפויות. מטלה זו מעמידה את המשתתפים לפני בחירות בלתי אפשריות כגון בין כיסוי הוצאות מזון לבין כיסוי הוצאות מים, חשמל, דיור, חינוך או בריאות. חויית החיים כבחינה מתמדת של סדרי עדיפויות היא חוויה של קריעה. משתתפים נקרעים בין בחירות בלתי אפשריות. הדרך להתמודד עם חוויה זו היא על ידי עיסוק כפוי ורצוף בבנייה ופירוק של סדרי עדיפויות. אסטרטגיה זאת מאפשרת תחושה של שליטה לנוכח צרכים משתנים שאינם מכוסים על ידי התקציב המשפחתי. רוב המשתתפים מתאמצים בלא הרף להבטיח תשלום סדיר של הוצאות קבועות כגון תשלומי שכר דירה, תשלומי משכנתה, תשלומי מים, חשמל וארנונה. מדברי רבים עולה, שזאת המערכה הקשה והמאיימת ביותר. רבים חשים חוסר ביטחון לעמוד בתשלומים אלה ומצויים במעגל של התראות מבתי משפט, בנקים והוצאה לפועל.

חויית החיים מתוך דילול הוצאות נחווית כצמצום מרחב החיים של המשתתפים. רבים העידו שהפסיקו לנסוע מעבר לתחום העיר שלהם, נאלצים לצמצם בשיחות טלפון, ונמנעים מכניסה לקניונים ומהשתתפות באירועים משפחתיים וחברתיים. חויית הדילול ממרכזת את הקיום של המשתתפים במרחב החסכוני ביותר: המרחב המשפחתי. המרחב המשפחתי הוא מרחב הקשרים המשפחתיים. מרחב היחסים

המשפחתיים הוא המישור היחיד שאיננו מחייב דילול. באופן פרדוקסלי, חוויית החיים מתוך דילול קיצוני מאפשרת למשתתפים קיום מלא ועשיר בתוך ביתם, בקרב משפחותיהם.

אסטרטגיה נוספת קשורה בניסיונות להגדיל הכנסות על ידי עבודה נוספת. כמה משתתפים דיווחו על עבודה בשעות נוספות, עבודה בסופי שבוע כדרך להגדיל הכנסות. רק שני משתתפים ציינו את האופציה לקדם את עצמם באמצעות לימודים או הכשרה מקצועית. יש לציין שרק משתתף אחד העיד שהוא לומד לימודים גבוהים כדרך להוציא את עצמו מעגל המצוקה. אסטרטגיה נוספת היא התמקדות בצורכי הילדים מתוך ניסיון למזער את השפעות העוני על התפתחותם וזאת על ידי העמדה של צורכי ההורים במקום משני.

7.7 תמונת עתיד: המחר כממשות קלושה

המשתתפים מביטים אל עתידם במידה גדולה של ספקנות. רבים פסימיים באשר לסיכוייהם להתקדם בסולם המוביליות החברתית כשכירים בשוק העבודה. מעטים תולים תקוות בעתיד טוב יותר. יש התולים תקוות בפתיחת עסק עצמאי או לחלופין מסתמכים על "המזל" (זכייה בפיס) או על "הגורל" (השגחה עליונה). מעל לכול, רובם מעדיפים להתמקד במאבק היומיומי ולא להביט לעבר העתיד, ומצמצמים את משאלותיהם לעתיד טוב יותר לילדים. יש שמנמיכים ציפיות למינימום הנדרש לקיום. תמונת העתיד של המשתתפים היא תמונה של עתיד עמום, חומק. חוויית המחר כאפשרות קלושה, כממשות מימית ואפלולית המצביעה על מצב שבו המשתתפים חשים שעתידם הופקע מידיהם. משתתפי המחקר מתמודדים עם מצוקות החיים היומיומיים בלא תמונת עתיד ממשי, אפשרי. חיי העובד העניי הם חיים בלא תכנית, מעין "עכשוויזם" קיומי. הדרך להתמודד עם הקושי הנובע מחיים בהווה בלא ציפייה למחר היא מיקוד וצמצום מרחב התקווה בדור הילדים. המשתתפים מוחקים את העתיד, חיים את ההווה ומתפללים למחר טוב יותר לילדיהם. חוויית העתיד כאפשרות קלושה פירושה חיים בלא תכניות, חיים בלא תקוות. עבודה בלא אופק תעסוקתי וכלכלי אחר פירושו נטילת התקווה לקיום בכבוד.

7.8 הבדלי מגדר, דת ולאום

ממצאי המחקר משקפים נוכחות קטגוריות מרכזיות – מגדר, דת, לאום והגירה – בהבניית החוויה של עובדים החיים בעוני. ממצאים אלה מצביעים על התפקיד החשוב שקטגוריות אלה ממלאות בעיצוב המשמעות שעובדים אלה מייחסים למצבם. ממצאי מחקר גם מבטאים את השונות הרבה של קבוצות

העובדים העניים בישראל כקבוצה מגוונת מאוד במונחים דמוגרפיים ותרבותיים. הסתכלות השוואתית זו מאפשרת יצירת ידע באשר להוויה הייחודית של כל הקבוצות שהשתתפו במחקר. ידע זה חיוני לפיתוח מענים נבדלים שיהלמו את המאפיינים הייחודיים של כל קבוצה באוכלוסיית האנשים העובדים החיים בעוני. בהמשך ייעשה דיון השוואתי בנוגע להבדלי מגדר, לאום, תרבות והגירה.

7.8.1 עוני ועבודה: מגדר

המחקר מראה כיצד חוויות המשתתפים מושפעות משונות מגדרית. נשים וגברים חווים בדרכים נבדלות את היותם אנשים עובדים החיים בעוני. גברים נטו להפריד בין עולם העבודה לעולם המשפחה, ואילו נשים שילבו עולמות אלה. בעיני הגברים, עבודה היא מרכיב מרכזי בזהותם המגדרית. מימוש הזהות באמצעות עולם העבודה מחייב יצירה ושמירה על נפרדות בין עולם העבודה לעולם המשפחה. על פי קודים מגדריים רווחים, גבריות ואבהות תלויות בקיומה של תעסוקה ופרנסת המשפחה. גברים ואבות, על פי התפיסה המגדרית המקובלת, אמורים לעבוד ולפרנס משפחות בכבוד. קטגוריות אלה מביאות למשוואה שלפיה עבודה היא קודם כול ומעל לכול פרנסה. מידת הכבוד המיוחסת לתעסוקה נמדדת על פי רמת ההכנסה שהיא מייצרת. עוני מאיים על זהותם הגברית של המשתתפים. לשם הגנה על זהותם מפני מצוקות העוני, גברים נטו להמעיט בהערכת ההשפעות השליליות של המצוקה הכלכלית על ילדיהם. הודאה והכרה במצוקה הכלכלית של משפחותיהם הייתה עלולה להטיל קלון על המוניטין המגדרי שלהם. אין להתפלא על כך שחלק מהגברים במחקר נראו כרדופים על ידי תחושות קשות של אשמה ואיום. גברים אלה לכודים בסוג של מלכודת מגדרית ומעמדית. מחד גיסא, זהותם המגדרית אינה מאפשרת להם לגשת לשירותי הרווחה ולפנות לעזרה, דבר המנוגד לקודים הגבריים של הימנעות מפנייה לעזרה. יתרה מזו, גברים אלה מגדירים עצמם כאנשים עובדים, זהות מעמדית המנוגדת לפי תפיסתם לפנייה לעזרה לשירותי הרווחה.

נשים לעומת זאת נטו לשלב עבודה ומשפחה כשני פניה של מהותן כנשים וכאמהות עובדות. בשונה מקבוצת הגברים, התפיסה המגדרית של נשים עובדות בנוגע למשמעות העבודה מותירה אצלן מקום למשתנים נוספים כגון יחס, ביטוי עצמי, מסגרת חברתית ומשתנים רלוונטיים אחרים. עמדת נשים אלה בנוגע לעבודה מושפעת מאוד ממשתנים משפחתיים. בהשוואה לגברים במחקר, בעיני נשים עבודה נתפסת כבחירה ולא כציווי מגדרי. על פי קודים מגדריים, אימהות היא מעל לכול דאגה לרווחת הילדים.

נשים מודעות למחיר הכבד שמצב המצוקה גובה מילדיהן. במקום לצמצם את הערכת הנזק, נשים פועלות למזעור השפעות המצוקה על חיי הילדים באמצעות פעולה אקטיבית של טיפול בצורכי הילדים. בעוד גברים רואים עצמם כמפרנסים עיקריים, נשים, בעיקר הנשים הנשואות שבמחקר, רואות בתעסוקה מקור להגדלת הכנסות המשפחה. תפיסות מגדריות אלה מסייעות לנשים לחוש סיפוק. ממצאים העלו שנשים מרוצות מעולם העבודה יותר מהגברים. בעוד בקשה לעזרה נתפסת כמנוגדת לציפיות הרווחות מגברים, חלק מהנשים נוטות לפנות לקבלת עזרה משירותי רווחה, לפנות לנשים אחרות, לאנשים מתוך הקהילה ולעמותות למיניהן.

7.8.2 עוני ועבודה: הבדלי לאום

המחקר מצא הבדלים בביטויי המצוקה בין יהודים לערבים. דברי המשתתפים הערבים מצביעים על קיומה של מצוקה חריגה. ביטויים חריגים אלה כוללים היעדר מזון, היעדר ציוד ביתי בסיסי כגון מיטות לילדים או מקרר ויציאת ילדים צעירים לעבודה כדי להשלים את פרנסת הבית. הגברים חווים את עולם העבודה כסוג של כפייה. בעיני הגברים הערבים עבודה נתפסת כהכרח מגדרי ומעמדי. נשים ערביות העלו תלונות חוזרות ונשנות על עייפות גדולה הקשורה בתנאי עבודה קשים מבחינה פיזית. יש לזכור שרבות מנשים אלה עוסקות בעבודות המצריכות מאמץ פיזי גדול ומספר רב של שעות עבודה (ניקיון בתים, טיפול בחולים כרוניים ובזקנים וחדרנות בבתי מלון).

הבדל מרכזי נוסף בין יהודים לערבים הוא במשמעות שהם מייחסים למצבם. בעוד יהודים מפנים אצבע מאשימה כלפי מדיניות הממשלות כלפי השכבות המוחלשות של האוכלוסייה, המשתתפים הערבים, בעיקר הגברים הערבים, רואים במצבם תולדה של הפליה מובנית כלפיהם כמיעוט לאומי. יש לציין שנשים ערביות נטו פחות לתת הסברים לאומיים למצבן. גברים ערבים חשים כגברים המשתייכים למיעוט לאומי ולמעמד הסוציו-אקונומי הנמוך בישראל. גברים אלה תופסים את עבודת השכיר בשכר מינימום כנובע ממצבם כמיעוט לאומי המשתייך למעמדות החלשים ביותר מבחינה סוציו-כלכלית. משתתפים אלה אינם תולים תקוות רבות בשינוי, שהרי מהותה של מדינת ישראל נתפסת אצלם כמנוגדת לרצון להיטיב את מצבם של האזרחים הערבים. מצב זה מעמיק את תחושת ההדרה של קבוצה זו אשר איבדה תקווה לשינוי. בעוד ערבים רואים את מצבם כתולדה ישירה של הפליה על רקע לאומי, יהודים חווים את מצבם כמצב של בגידה מצד החברה. גברים יהודים לא חרדים רבים הזכירו בעדויותיהם את העובדה שהם

שירתו את המדינה כחיילים בשירות הצבאי ומאוחר יותר במסגרת המילואים, העלו את התרומה שלהם לביטחונה של המדינה, וחשים כאנשים שנשכחו על ידי החברה.

7.8.3 עוני ועבודה: יהודים חרדים מול יהודים לא חרדים

בדומה למשתנה הלאום, גם המשתנה התרבותי-דתי ממלא תפקיד חשוב בהבניית חוויית העוני והעבודה של חרדים ולא חרדים. אצל גברים לא חרדים משמעות העבודה קשורה בתפיסות מגדריות רווחות שעל פי הם גבריות מוצלחת תלויה במבחן ההכנסות. בשונה, בעיני המשתתפים החרדים עבודה מושפעת מתפיסות תרבותיות ואורח החיים הדתי. לדוגמה, החברה החרדית מייחסת חשיבות ערכית גבוהה להפניית גברים לעולם הלימוד ומרחיקה גברים מעולם העבודה. חלוקת העבודה המגדרית בתרבות החרדית קובעת שתפקידן של נשים הוא לטפל בילדים ולסייע בפרנסת הבית. לפי תפיסות אלה, תפקידה של העבודה הוא לאפשר אורח חיים דתי נורמטיבי בקרב המשפחה. תעסוקה נתפסת כהכרח אינסטרומנטלי. יתרה מזו, ובשונה משאר הקבוצות במחקר, דווקא הנשים החרדיות הן היחידות המייחסות ערך חברתי לעבודתן. דבר זה נובע מתפיסות דתיות שלפיהן עבודה הקשורה בטיפול ובחינוך נתפסת כחלק ממצוות הדת. עצם ההשתתפות של נשים חרדיות בשוק העבודה נתפסת כתרומה לשמירת אורח החיים הדתי של הציבור החרדי. מעניין לציין שלמרות התפיסה הדתית שהשגחה והכוונה עליונה דואגת לצורכי המשפחה, המשתתפים החרדים עדיין חשים שמוטלת עליהם החובה למצות את כל האמצעים העומדים לרשותם כדי להביא לפרנסת ילדיהם. עבודה היא ביטוי נוסף למושג הדתי "השתדלות". מושג זה מבטא את אחריות האישית של המשתתפים.

חברי קבוצה זו, הנטולה הון אנושי והכשרה מקצועית מתאימה, מתקשים לפרנס את משפחותיהם מרובות הילדים. הם מפנים אצבע מאשימה כלפי השלטון המתנכר לאוכלוסיות החרדיות בישראל. משתתפים אלה תופסים את המדינה כמערכת מכשילה, הסולדת מאורח החיים הדתי, מקצצת בקצבאות הילדים, ונתפסת כמקור למצוקתם. לעומת זאת, הם מביעים יחס חיובי ביותר כלפי מוסדות הקהילה החרדיים הרגישים לצרכים של אוכלוסייה מעוטת יכולת. צמודים לקודים דתיים של הסתפקות במועט, קבוצה זו אינה תולה תקוות בעתיד, מלבד הרצון להמשיך ולהתמיד באורח החיים הדתי של משפחותיהם. האמונה הדתית נתפסת כמערכת המגנה מפני המצוקה הכלכלית. היא מעניקה לאדם המאמין מסגרת-על להבנה ולהתמודדות עם מצבו. כמו כן, האמונה הדתית מחברת את האדם המאמין אל הקהילה

ובכך ממתנת תהליכי הדרה. לעומת זאת, המשתתפים היהודים הלא חרדים חשופים במישרין להשפעות השליליות של מצב המצוקה בגלל חסרונה של מערכת אמונות וערכים חלופית שתסייע ביצירת משמעות חיובית למצבם. בעוד המשתתפים החרדים משווים את מצבם לזה של חרדים אחרים בעלי מעמד סוציו-אקונומי דומה, המשתתפים היהודים הלא חרדים חשופים יותר לדימויים חברתיים של עושר הקיימים בחברה הישראלית המקוטבת מבחינה מעמדית.

7.8.4 עוני ועבודה: הגירה

המחקר מצא מאפיינים ייחודיים לקבוצת המהגרים. ממצאי המחקר מצביעים על כך שמשמעות העבודה אצל מהגרים אלה מושפעת ממצב ההגירה. בעיני מהגרים, מציאת עבודה מהווה גשר ראשון להשתלבות בחברה החדשה. עבודה מעניקה סדר בכאוס ההגירה. במובן זה ניתן לומר שמציאת עבודה מהווה רגע מכונן בחיי המשפחה של מהגרים, תקיעת יתד, דריסת רגל בארץ החדשה.

לגברים מהגרים מציאת עבודה היא לא רק הצלה כלכלית למשפחה, אלא גם הוכחה להמרה מוצלחת של כישורי עבודה, לייבוא אישי של הון אנושי וגם לשמירה על גבריותם אשר שרדה את המעבר התרבותי. אצל נשים המהגרות, מציאת עבודה היא יציאה מספרת המשפחה לזירה התרבותית החדשה, הבלתי מוכרת. זאת אפשרות לשלב בין טובת המשפחה לצמיחה אישית.

ממצאי המחקר מראים כיצד ביטויי המצוקה של קבוצת המהגרים מושפעים מהמעבר התרבותי לארץ החדשה. הבניית חוויית העבודה של קבוצה זו מושפעת מערכים תרבותיים הקשורים לתפיסות תרבותיות של עבודה, גידול ילדים, תפקידי הורות ואורח חיים בארץ המוצא. חברי הקבוצה מנוכרים לשירותים החברתיים ולמוסדות המדינה. בעוד הנשים עסוקות בטיפול השוטף במשפחותיהן, הגברים עדיין מצפים להשתלבות טובה יותר בחברה. הם חשים שעתידם תלוי במידה רבה במאמציהם ומייחסים למצבם ממד זמני בלבד. הם מקווים שבאמצעות מאמצים אלה יצליחו להביא לשיפור במצבם.

מבחינה תיאורטית, ממצאי המחקר מצביעים על קיומה של הדרה חברתית חריפה. הדרה חברתית היא מצב של אי שוויון המתבטא בבידוד חברתי (Social isolation) וקיפוח רב ממדי (Multiple discrimination). מצב הדרה מתואר בספרות המקצועית ככשל מערכתי רב ממדי. אחת הקבוצות המודרות המתוארות בספרות המקצועית העוסקת בהדרה חברתית היא קבוצת העובדים המשתכרים שכר זעום. אחד הביטויים להדרתם של עובדים אלה הוא ניתוק משירותים ומוסדות

ממשלתיים. הדרה חברתית פירושה בידוד של קבוצות חברתיות ודחיקתן אל שולי החברה תוך יצירת תחושה של ניכור ואבדן תחושת ההשתייכות לזרם המרכזי של החברה. הדרה זו מקורה בתנאי שוק העבודה המתואר על ידי המשתתפים כמנגנון שאינו מעניק תמורה הולמת לעבודה ואינו נותן לעובדים אופק תעסוקתי הכולל מוביליות חברתית. מצב זה אינו מאפשרת קיום בכבוד, תנאי עבודה נאותים, כיבוד חוקי עבודה, אפשרויות קידום. ממצאי המחקר מתארים את משתתפי המחקר כקבוצה המנותקת מהספרות ההשתתפות המרכזיות של החברה. הדרה זו באה לדי ביטוי חריף בניתוק קבוצות אלה מהשירותים החברתיים ומהמוסדות הממשלתיים, אשר אינם נתפסים כרלוונטיים לקיומה, ובהיעדר אמון בעבודה כדרך לחלצם ממצבם. כמתואר במחקר, תופעה הדרתם של עובדים החיים בעוני בישראל אינה נטולת ממדים מגדירים, לאומיים ודתיים ומושפעת גם מרקע של הגירה. מודל תיאורטי זה עשוי לאפשר הבנה של המנגנונים המחוללים את הדרתם של עובדים אלה ומנציחים אותה.

8. המלצות

חלק זה מציג סדרה של המלצות בנושא מדיניות, שירותים חברתיים ומחקר.

8.1 מדיניות

8.1.1 מעורבות אקטיבית של הממשלה בשוק העבודה

אין עוררין שתעסוקה היא מרכיב מהותי בצמצום שיעורי העוני. עם זה, יש לציין שאסטרטגיה כוללת לצמצום ממדי העוני בישראל מחייבת מעורבות אקטיבית של הממשלה בשינוי פני שוק העבודה של עובדים בשכר נמוך. מעורבות זו פירושה אימוץ מדיניות שתפתח ותמריץ את שוק העבודה באמצעות ייזום יוזמות ותכניות בשוק העבודה (Active labor market policies). הפיכת שוק העבודה לשוק המציע הזדמנויות למוביליות חברתית לאנשים החיים בעוני תלויה בכמה גורמים כגון שיפור משמעותי בתנאי העבודה והשכר, פיתוח והנגשה של מסלולי הכשרה מקצועית ופיקוח הדוק על אכיפת חוקי העבודה.

8.1.2 מדיניות ממשלתית לשמירה על שכר הולם, תנאי עבודה איכותיים ואופק של מוביליות

תעסוקתית.

מדיניות ממשלתית לעידוד השתתפות בשוק עבודה מצריכה סדרה של פעולות כלליות אשר יעלו את כדאיות העבודה (העלאת שכר מינימום, הנהגת מס הכנסה שלילי) ויסירו חסמים מערכתיים הפוגעים ברצון ובמוטיבציה לעבוד תוך פיתוח תכניות ייחודיות לאוכלוסיות יעד ייחודיות כגון נשים חד-הוריות, נשים ערביות וחרדים. עידוד ההשתתפות בשוק עבודה יעשה על ידי יצירת מקומות עבודה שיעניקו שכר הולם, תנאי עבודה איכותיים ואופק למוביליות תעסוקתית עתידית. שינוי זה מחייב התערבות בשוק העבודה. היעדר התערבות בשוק העבודה מעמיק את אי השוויון החברתי ומעמיק את הפער בין קבוצות תרבותיות ולאומיות על בסיס מעמדי.

8.1.3. שיפור ההון האנושי של העובדים

מדיניות זו צריכה להביא לשיפור דרמטי במערכות להכשרת מקצועית. מדיניות זו צריכה להנגיש תכניות לקידום המסוגלות התעסוקתית ושיפור ההון האנושי של עובדים בישראל. תכניות לשיפור מצבם של עובדים החיים בעוני צריכות לשאוף להבטחת מוביליות בשכר ובקידום התעסוקתי. כמו כן, צריך לשפר את איכות התעסוקה של אוכלוסיות יעד ייחודיות כגון ערבים, נשים חד-הוריות ועולים. יש לרתום את מערכת ההשכלה הגבוהה להקניית השכלה גבוהה לעובדים על ידי פתיחת מסלולים ייחודיים בשעות הערב וסופי השבוע לאנשים עובדים. תכניות לשיפור וקידום ההון האנושי של עובדים מחייבות הענקת מלגות עידוד, מתן הטבות מס לעובדים אשר יבחרו להעלות את רמת ההשכלה או ההכשרה המקצועית, סיוע בשכר דירה או בתשלומי המשכנתה, סיוע במימון מסגרות טיפול בילדים.

8.1.4. אכיפת חוקי העבודה ושיפור ניכר של סביבת העבודה

ממצאי המחקר מצביעים על היעדר פיקוח הולם על אכיפת חוקי העבודה. יש להדק את הפיקוח על ידי הוספת תקנים למפקחי עבודה והחמרה ניכרת של הקנסות המוטלים על מעסיקים המפרים חוקי עבודה. יש ליוזם תכניות מקיפות להקניית מודעות לזכויות עובדים. יש לדאוג לשיפור סביבת העבודה של העובדים בשכר נמוך על ידי עידוד מעסיקים לשינוי האקלים התעסוקתי של מקום העבודה.

8.1.5. מדיניות אקטיבית כלפי לקבוצות בעלות מאפיינים ייחודיים

על ממשלת ישראל לגבש מדיניות פרו-אקטיבית כלפי קבוצות בעלות מאפיינים ייחודיים כגון אוכלוסיית נשים חד-הוריות, ערבים, חרדים ועולים. מדיניות זו תכלול מחד גיסא, ייזום תכניות ייחודיות המכוונות לשפר את תנאי ההעסקה, ההון האנושי, פיתוח תכניות הכשרה ההולמות מאפיינים תרבותיים ומגדריים.

מאידך גיסא, מדיניות זו חייבת למנוע הפליה תעסוקתית על בסיס מוצא אתני, מגדר או מאפיין רקע אחר. בהקשר זה יש להרחיב את היוזמות ייחודיות שפותחו על ידי תכניות כגון "תנופה בתעסוקה" (תב"ת).

8.2 היערכות שירותים חברתיים

8.2.1. הנגשת שירותי רווחה לאוכלוסייה עובדת

המחקר מצא ניתוק של ממש בין שירותי הרווחה לבין האוכלוסייה הנחקרת. ממצא זה מחייב שינוי תפיסה אצל שירותי הרווחה, שאינם רואים באוכלוסייה זו אוכלוסיית יעד, והיערכות של שירותי הרווחה שתכלול יישוג (Reaching out) ופיתוח תכניות ייחודיות לסיוע למשפחות עובדות.

8.2.2. פיתוח שירותים תומכים משלימים למען משפחות עובדות

ממצאי המחקר מצביעים על נתק בין האוכלוסייה הנחקרת לבין מוסדות ציבוריים. משפחות אלה זקוקות למערכות תומכות בעיקר בנושא החינוך, הקהילה והדיוור. המשתתפים העידו על קשיים רבים לממן שירותי חינוך לילדיהם. רבים גם מתקשים לממן חוגי לימוד והעשרה. על כן נדרשת היערכות של מוסדות חינוך (גיל הרך, יסודי ותיכון) וקהילה (מתנ"סים ומרכזי נוער) לשיפור איכות החיים של משפחות עובדות. רבים מהם מתקשים לשלם גם הוצאות דיור (משכנתאות או שכר דירה) וקובלים על היעדר מענים ושירותים נגישים בתחום זה (משרד השיכון).

8.3 מחקר

8.3.1. העמקת המחקר בנושא

ראשית כל, קיים צורך במחקר סטטיסטי אשר יעסוק בפילוח מפורט של אוכלוסיית העובדים החיים בעוני תוך התייחסות למספר שעות עבודה, משך עבודה וסוג העיסוק. כמו כן, יש מקום ליזום מחקרים אשר בוחנים את השפעת העוני על משפחות עובדות תוך התייחסות ליותר מבן משפחה אחד (בני זוג, ילדים). בנוסף, יש מקום לערוך מחקרים אשר יבחנו את תפיסות של המעסיקים ומנהלים. מומלץ לעודד מחקרים נוספים בנושאים ייחודיים שנסקרו במחקר זה (קבוצות ייחודיות, עובדי קבלן, ביטחון תעסוקתי, בטחון תזונתי של עובדים החיים בעוני, בריאות עובדים החיים בעוני, מעברים בין רווחה לעבודה, מעברים בין עבודה לאבטלה, בריאות, תזונה, דיור, חסמים, הפליה בשוק העבודה). נושאים אלה מחייבים מתודולוגיה משולבת (כמותית ואיכותנית).

9. ביבליוגרפיה

- אבו-באדר, ס', וגוטליב, ד' (2008). **עוני, חינוך ותעסוקה בחברה הערבית-בדואית: מבט השוואתי**. ירושלים: התוכנית לכלכלה וחברה, מכון ון ליר.
- אחדות, ל' (2007). **על המוחלט והיחסי בהגדרת קו העוני**. ירושלים: התוכנית לכלכלה וחברה, מכון ון ליר.
- אחדות, ל', סולה, ו', ואייזנבך, צ'. (1998). **העסקת עובדים באמצעות חברות כח אדם – היקף התופעה ומאפייניה**. ירושלים: הסתדרות העובדים הכללית החדשה, המכון למחקר כלכלי-חברתי. קרן פרידריך אברט.
- ברודט, ד', ודהן, מ' (2006). **מדוע יש יותר עניים בישראל? ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה**.
- גוטליב, ד' (2007). **העוני וההתנהגות בשוק העבודה בחברה החרדית**. ירושלים: מכון ון-ליר.
- גוצלב, ר' ובנימין, א' (2006). "גמדים או רובוטים": מחויבות ודה-הומניזציה כלפי עובדים 'זמניים' בקרב מנהלי משאבי אנוש במגזר הציבורי". **סוציולוגיה ישראלית** (2), עמ' 253-280.
- דהן, מ' (2007). "מדוע ירד שיעור ההשתתפות של גברים בכוח העבודה הישראלי?" **הרבוען לכלכלה**, עמ' 7-45.
- דורון, א' (1980). **מדינת הרווחה בעידן של תמורות**. ירושלים: מאגנס.
- דורון, א' (2000). "מסעד לעבודה": איום על רשת המגן במערכת הביטחון הסוציאלי בישראל". **ביטחון סוציאלי**, עמ' 37-58.
- דורון, א' (2004). "הפרסום השנתי של דו"ח העוני בישראל: אמצעי התקשורת והתגובות במערכת הפוליטית". בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), **שלטון ההון והחברה הישראלית בעידן הגלובלי** (עמ' 164-180). תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- דורון, א' (2008). "העניים כ'אחר' – עוני בישראל בשנות האלפיים". **ביטחון סוציאלי**, עמ' 9-28, 77.
- סטריאר, ר' (2007). "עוני כמציאות רבת-פנים: תפיסות העוני של תושבים ועובדים סוציאליים על רקע מגדר תרבות ותפקיד בירושלים". **חברה ורווחה**, כז, עמ' 103-126.

סמבול, ש', ובנימין, א' (2005). "אימהות ועוני בישראל: מקומה של אימהות בחייהן של עובדות עניות".

בעיות חברתיות בישראל, 1, עמ' 31-60.

צבר בן-יהושע, נ' (1995). **המחקר האיכותני בהוראה ובלמידה**. תל אביב: מודן.

קרומר-נבו, מ' (1997). "מה עוזר בעזרה? הסתכלות מחדש על סוגיית העזרה לנשים ממשפחות רב-

בעייתיות". **חברה ורווחה**, יז, עמ' 261-281.

קרומר-נבו, מ' (2000). "ידע מן החיים" לעומת 'ידע אקדמי': המקרה של מקבלי גמלת הבטחת הכנסה".

ביטחון סוציאלי, 58, עמ' 132-150.

קרומר-נבו, מ', סלונים-נבו, ו', הירשזון-שגב, ע', ובן-ישי, ש' (2005). "תפיסותיהם של הפונים

ה'ותיקים' ללשכת הרווחה את העובדים הסוציאליים". **חברה ורווחה**, כה, עמ' 550-553.

רובינשטיין ד', בנימין, א' וגולן, ע' (2008). "דרך המלך: העצמה פוליטית של עובדים עניים בצל

תרבות המכרזים". בתוך מונדלק, ג' ואייזנשטט, מ' (עורכים). 2008. **משפט חברה**

ותרבות (כרך בנושא "העצמה").

Asc, G., Phillips, K.R., & Mckenzie, D. (2000) *Playing by the rules but losing the game: America's working poor (Report Pub ID # 410404)*. Washington, DC: The Urban institute.

Alcock, P. (1993). Understanding poverty: A guide to concepts and measures. *Journal of Social Policy*, 22 (4), 570-572.

Andreb, H. J. & Lohman, L. (2008). Introduction: the working poor in Europe. In H.J. Andreb & H. Lohmann (Eds), *The Working Poor in Europe: Employment, Poverty and Globalization*, pp. 1-17. Edward Elgar: Cheltenham, UK.

Bane, M., & Ellwood, D. (1994). *Welfare realities: From rhetoric to reform*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bar Yosef, R. (1996). Israel: Resistance of poverty to change. In E. Oyen, S. Miller and S. Samad (Eds.), *Poverty: A global review. Handbook on international poverty research*, pp. 429-452. Oslo: Scandinavian University Press.

- Ben-Arieh, A. & Gal, J. (1998). The paradox of child poverty in Israel. *European Journal of Social Work*, 1(3), 347-359.
- Ben Bassat, A., & Dahan, M. (2008). Social rights in the constitution and in practice. *Journal of Comparative Economics*, 36 (1), 103-119.
- Biolcati-Rinaldi, F & Podasta, F. (2008) .Two countries in one: the working poor in Italy. In H. J. Andreb & H. Lohmann (Eds). *The Working Poor in Europe: Employment, Poverty and Globalization*, pp. 203-227. Edward Elgar: Cheltenham, UK.
- Blalock, L., Tiller, V. R. & Monroe, P.A. (2004). "They get you out of courage": Persistent deep poverty among former welfare-reliant women. *Family Relations*, 53, 127-137.
- Blank, R., & London, R. (1995). Trends in the working poor: The impact of economy, family and public policy. In T.R. Swartz, & K.M. Wiegert (Eds), *America's working poor*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Blank, R. M., Danziger, S.H. & Schoeni, R. F. (2006). Work and poverty during the past quarter-century. In R. M. Blank, S.H. Danziger, and R.F. Schoeni (Eds.), *Working and poor: How economic and policy changes are affecting low-wage workers*, pp. 1-20. New York, NY: Russell Sage.
- Booth, C. (1902). *Life and labor of the people in London*. London, UK: Bibliolife, Llc.
- Borjas, G. J. (2006). Wage trends among disadvantaged minorities. In R. M. Blank, S. H. Danziger, and R. F. Schoeni (Eds.) *Working and poor: How economic and policy changes are affecting low-wage workers*, pp. 59-87. New York, NY: Russell Sage.

- Boushey, H., & Gundersen, B. (2001) *When work just isn't enough: Measuring hardships faced by families after moving from welfare to work*. Washington, DC: Economic Policy institute.
- Brair, K., & Knighton, K. (1988). Helping families with problems of unemployment and underemployment. In C. Chilman, F. Cox, & E. Nunnally (Eds.), *Families in trouble* (Vol.1, pp. 43-66). Newbury Park, CA: Sage.
- Bronfenbrenner, U (1972). *Influences on human development*. The Dryden Press: Illinois.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bronfenbrenner, U. (1989). Ecological systems theory. *Annals of Child Development*, 6, 187-249.
- Caputo, R.K. (1998). Head start, poor children, and their families. *Journal of poverty*, 2(2), 1-22.
- Caputo, R.K. (2007). Working and poor: A panel study of maturing adults in the U.S. *Families in Society*, 88 (3), 351-359.
- Card, D & DiNardo, J. (2006). The impact of technological change on low-wage workers: A review. In R. M. Blank, S. H. Danziger, and R. F. Schoeni (Eds.) *Working and poor: How economic and policy changes are affecting low-wage workers*, 113-141. New York, NY: Russell Sage.
- Chambers, R. (1997). Poor people's realities: The professional challenge. In Y. Atal and E. Oyen. (Eds.), *Poverty and participation in civil society*. Unesco. New Delhi: Abhinav.

- Cheng, T. (2010). Financial self-sufficiency or return to welfare? A longitudinal study of mothers among the working poor. *International Journal of Social Welfare*, 19, 162-172.
- Chilman, C. S. (1991). Working poor families: Trends, causes, effects, and suggested policies. *Family Relations*, 40, 191-198.
- Creswell, J. (1998). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Dane, F.C. (1990). *Research methods*. Pacific Grove, California: Brooks/Cole Publishing Company.
- Danziger, S., & Gottschalk, P. (1986). Work, poverty, and the working poor: A multifaceted problem. *Monthly Labor Review*. 109, 17-22.
- Dyk, P. (2004). Complexity of family life among the low-income and working poor: Introduction to the special issue. *Family Relations*, 53 (2), 122-126.
- Edin, K., & Lein, L. (1977). Work, Welfare, and Single Mothers' Economic Strategies. *American Sociological Review* 62 (2), 253-266.
- Ehrenreich, B. (2001). *Nickel and Dimed: On (Not) Getting By in America*. New York, NY: Henry Holt and Company, LLC.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. (2010). *Working poor in Europe*. Dublin, Ireland: Eurofound.
- Falicov, C. (1998). *Latino Families in therapy: a Guide to multicultural practice*. New York: Guilford Press.
- Falicov, C. (1988). *Family transitions: continuity and change over the life cycle*. New York: Guilford Press.
- Fetterman, D. (1998). *Ethnography: Step by step. 2nd edition*. London: Sage Publications.

- Fogel, S (2007). Working but poor: New directions for social workers. *Families in Society*, 88 (3), 327-328.
- Gans, H. (1973). *More equality*. New York: Random House.
- Gardner, J., & Herz, D. (1992). Working and poor in 1990. *Monthly Labor Review*, 115 (12), 20-28.
- Hallerod, B., & Larrson, D. (2008). In-work poverty in a transitional labour market: Sweden, 1988-2003. In H.J. Andreb & H. Lohmann (Eds), *The Working Poor in Europe: Employment, Poverty and Globalization* (Eds.), pp. 155-179. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Hogan, J., Solheim, C., Wolfgram, S., Nkosi, B. & Rodrigues, N. (2004). The working poor: From economic margins to asset building. *Family Relations*, 53 (2), 229-236.
- Hong, P. Y. P., & Wernet, S.P. (2007). Structural reinterpretations of poverty by examining working poverty: Implications for community and policy practice. *Families in Society*, 88 (3), 361-373.
- Hood Brown, M. (1998). Trading for a place: Poor women and prostitution. *Journal of poverty*, 2(3), 13-33.
- Jossart-Marcelli, P. (2005). Working poverty in southern California: Towards an operational measure. *Social Science Research*, 34, 20-43.
- Kim, M. (1999). The working poor: Lousy jobs or lazy workers? In. L. Kushnick and J. Jennings (Eds). *A New Introduction to Poverty: The Role of Race, Power, and Politics*, pp. 307-320. New York: New York University Press.
- Klein, B. W., & Rones, P. L. (1989). A profile of the working poor. *Monthly Labor Review*, 3-13.

- Levitan, S., & Shapiro, I. (1987) *Working but poor: America's contradiction*.
 Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Lewin, A. C., Stier, H., & Caspi-Dror, D. (2008). The effect of intermittent work histories on poverty: The case of the working poor in Israel. *Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association Annual Meeting, Sheraton Boston and the Boston Marriott.*
- Lewis, O. (1959). *Five families: Mexican case studies in the culture of poverty*. New York: Basic Books.
- Lewis, S. (1996). Rethinking Employment: An organizational culture change framework. In S. Lewis & J. Lewis (Eds.), *The work-family challenge: Rethinking employment* (pp. 1-19). Thousand Oak, CA: Sage.
- Lohman, H. (2008). The working poor in Europe welfare states: Empirical evidence from a multilevel perspective. In Andreb, H. J. & Lohmann, H (Eds). *The Working Poor in Europe: Employment, Poverty and Globalization* (Eds.), 47-77. Edward Elgar: Cheltenham, UK.
- Lohman, H., & Marx, I, (2008). The different faces of in-work poverty across welfare states regimes. In Andreb, H. J. & Lohmann, H (Eds). *The Working Poor in Europe: Employment, Poverty and Globalization*, pp. 17-47. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Mamelli, A. (1997). Poverty and group consciousness: The role of legal aid in social reforms. In A. Kjonstad & J. Wilson (Eds.). *Law, power and poverty* (pp. 71-82). Bergen: CROP Publication.
- Marx, I., & Verbist, G. (2008). When familism fails: The nature and causes of in-work poverty in Belgium. In Andreb, H. J. & Lohmann, H (Eds). *The Working*

- Poor in Europe: Employment, Poverty and Globalization*, pp. 77-96.
Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Merton, R.K. (1957). *Social theory and social structure*. Free Press.
- Meyers, M., & Lee, J. (2003). Working but poor: How are families faring? *Children and Youth Services Review*, 25 (3), 177-201.
- Morgan, D.L. (1997). *Focus groups as qualitative research*. Newbury Park, California: Sage Publications.
- Munger, F. (ed.). (2002). *Laboring below the line: The new ethnography of poverty, low-wage work, and survival in the global economy*. New York: Russell Sage Publications.
- Nuccio, K., & Sands, R. (1992). Using postmodern feminist theory to deconstruct “phallacies” of poverty. *Affilia*, 7 (4), 26-48.
- O'Connor, A. (2000). Poverty research and policy for the post-welfare era. *Annual Review Sociology*, 26, 547-562.
- O'Connor, A. (2001). *Poverty knowledge: Social science, social policy and the poor in twentieth century U. S. history*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Organization for Economic Co-operation and Development. (2009). *In-work poverty: What can governments do?* Paris, France: OECD.
- Orthner, D. K., Jones-Sanpei, H., & Williamson, S. (2004). The resilience and strengths of low-income families. *Families Relations*, 53 (2), 159-167.
- Oyen, E. (1996). Poverty research rethought. In E. Oyen, S.M. Miller, & S.A. Samad (Eds.), *Poverty: A global review. Handbook on international poverty research*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods (3rd edition)*. Thousands Oaks, CA: Sage.

- Pillai, V., Basham, R., & Jayasundara, D. (2009). A multivariate analysis of the working poor in Texas: Implications from policy. *Journal of Social Science Research, 35*, 11-22.
- Prenovast, M., & Youngblood, D. (2010). Traps, pitfalls, and unexpected cliffs on the path out of poverty. *Poverty and Public Policy, 2* (2), 53-82.
- Ringen, S. (1985). Toward a third stage in the measurement of poverty. *Acta Sociologica, 28*, 147-164.
- Room, G. (1990). *New poverty in the European community*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Rowntree, B. (1901). *Poverty: A study of town life*. London: Mcmillan.
- Roy, K. M., Tubbs, C.Y., & Burton, L. M (2004). Don't have no time: Daily rhythms and the organization of time for low-income families. *Family relations, 53* (2), 168-178.
- Runciman, W. (1966). *Relative deprivation and social justice. A study of social inequality in twentieth century England*. London: Routledge and Keagan Paul.
- Samad, S. (1996). The present situation in poverty research. In E. Oyen, S. Miller, & S. Samad (Eds.), *Poverty: A global review. Handbook on international poverty research*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Segal, E. A. (2007). Social empathy: A tool to address the contradiction of working but still poor. *Families in Society, 88* (3), 333-337.
- Schiller, B. (1994). Who are the working poor? *The public interest, 115*, 61-71.
- Schorr, L. (1989). *Within our reach: Breaking the cycle of disadvantage*. New York: Doubleday.
- Shimahara, N. K., & Condon, E. (1984). The migrant farmworker: A profile. *Migration Today, 12*(2), 8-15.

- Shipler, D. K. (2004). *The working poor: Invisible in America*. New York: Knopf.
- Silva, K., & Athukorala, K. (1996). South Asia: An overview. In E. Oyen, S.M. Miller, & S.A. Samad (Eds.), *Poverty: A global review. Handbook on international poverty research*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Simmons, L. A., & Swanberg, J.E. (2009). Psychosocial work environment and depressive symptoms among US workers: Comparing working poor and working non-poor. *Social Psychiatry & Psychiatric Epidemiology*, 44, 628-635.
- Snel, E, Boom, J. D & Engbersen, G. (2008). The silent transformation of the Dutch welfare state and the risk of in-work poverty. In H. J. Andreb & H. Lohmann (Eds), *The Working Poor in Europe: Employment, Poverty and Globalization*, pp. 124-155. Edward Elgar: Cheltenham, UK.
- Spicker, P. (1988). *Poverty and social security: Concepts and principles*. London and New York: Routledge.
- Spradley, J.P. (1979). *The ethnographic interview*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Storrs, D. (2007). Critical literacy among the working poor: Individualism and pseudostructural interpretive narratives of health inequalities. *Sociological Perspectives*, 50 (1), 79-100.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage.
- Strier, R. (2005). Gendered realities of poverty: Men and women's view of poverty in Jerusalem. *Social Service Review*, 79(2), 344-367.
- Strier, R. (2008). Clients and social workers' perceptions of poverty: Implications for practice and research. *Families in Society*, 89, 466-475.

- Strier, R., & Abdeen, Z. (2009). Women's experiences of micro-enterprise: Contexts and meanings. *Sex Roles*, 61 (7-8), 566-579.
- Swartz, T.R., & Weigert, K.M. (Eds.) (1995). *America's working poor*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- The Urban Institute. (2005). *Low-income working families: Facts and figures*. Washington, DC: The Urban Institute.
- Townsend, P. (1970). *The concept of poverty*. London: Heinemann.
- Townsend, P. (1993). *The international analysis of poverty*. New York: Harvester-Wheatsheaf.
- Tuason, T. (2008). Those who were born poor: A qualitative study of Philippine poverty. *Journal of Counseling Psychology*, 55 (2), 158-171.
- U.S. Department of Labor. (2008). *A profile of the working poor, 2006*. Washington, DC: U.S. Department of Labor.
- Voydanoff, P. & Donnelly, B.W. (1988). Economic distress, family coping and quality of family life. In P. Voydanoff & L.c. Majka (Eds.), *Family and economic distress: Coping and social policy*, 97-116. Newbury Park, CA: Sage.
- Waller, M. A., Risley-Curtiss, C., Murphy, S., Medill, A., & Moore, G. (1998). Harnessing the positive power of language: American Indian women, a case example. *Journal of Poverty*, 2, 63-81.
- Werner, E., & Smith, R. (1982). *Vulnerable but invincible: A longitudinal study of resilient children and youth*. New York: McGraw Hill.
- Wignaraja, P. (1997). Poverty eradication through participatory development: Lessons from South Asia. In Y. Atal & E. Oyen (Eds.), *Poverty and participation in civil society*. New Delhi: Unesco.

Williams, B. (1992). Poverty among African Americans in the urban United States.

Human organization, 51 (2), 164-173.

Zuberi, D. (2006). *Differences that matter: Social policy and the working poor in the*

United States and Canada. New York: Cornell University Press

10. נספחים

עיסוק ע"פ חלוקה לקבוצות חברתיות ומס' ילדים

יהודים חרדים

גברים					נשים				
מרב	בעלות על דירה	מקום מגורים	עיסוק	מרוויח	מרב	בעלות על דירה	מקום מגורים	עיסוק	מרוויח
משפחתי ומס' ילדים					משפחתי ומס' ילדים				
נשוי+9	כן + משכנתא	חיפה	סוכן ביטוח במשרד משפחתי (שכיר)	1.	נשואה+2	לא	חיפה	בניית אתרים ותכנות (שכירה)	1.
נשוי+3	כן + משכנתא	חיפה	מחנך (שכיר)	2.	נשואה+5	כן + משכנתא	חיפה	מטפלת לילדים (שכירה)	2.
נשוי+6	כן + משכנתא	ירושלים	טבח (שכיר)	3.	נשואה+7	כן + משכנתא	חיפה	מורה למדעים (שכירה)	3.
נשוי+2	לא	ירושלים	מכירות (שכיר)	4.	נשואה+9	כן + משכנתא	חיפה	עוזרת בעסק משפחתי (משרה חלקית)	4.
נשוי+3	כן + משכנתא	ירושלים	לומד בכולל	5.	נשואה+3	כן + משכנתא	חיפה	גננת (שכירה)	5.
נשוי+3	לא	ירושלים	לומד במכללה חרדית	6.	נשואה+1	לא	ירושלים	עבודה סוציאלית (שכירה)	6.
נשוי+3	כן + משכנתא	ירושלים	עבד בעבודות שונות (שכיר)	7.	נשואה+2	כן	ירושלים	עובדת בחינוך מיוחד (שכירה)	7.
נשוי+3	כן + משכנתא	ירושלים	משגיח כשרות לתקופה וכיום מאבטח (שכיר)	8.	נשואה+7	כן	ירושלים	תופרת ומטפלת (משרה חלקית לפי הזמנה)	8.
נשוי+0	כן + משכנתא	ירושלים	לימודי תורה, לא עבד עדיין בתחום (שכיר)	9.	נשואה+6	כן + משכנתא	ירושלים	עוזרת לגננת (שכירה)	9.
נשוי+3	לא	ירושלים	ניהול ותכנון לוגיסטי (שכיר)	10.	נשואה+6		ירושלים	מזכירת בית ספר (שכירה)	10.
					נשואה+8	לא	ירושלים	סייעת לגננת (שכירה)	11.

יהודים חילוניים

גברים					נשים				
מצב משפחתי ומס' ילדים	בעלות על דירה	מקום מגורים	עיסוק	מרואיין	מצב משפחתי ומס' ילדים	בעלות על דירה	מקום מגורים	עיסוק	מרואיין
1+ גרוש		קריית גת	נהג משאית (שכיר)	.1	1+ גרושה	לא	קריית גת	מלצרית (שכירה)	.1
2+ נשוי		קריית גת	מכונאי רכב (שכיר)	.2	1+ פרודה	לא	קריית גת	טבחית בצבא (שכירה)	.2
2+ נשוי	לא	קריית גת	מחנך פנימיה (שכיר)	.3	3+ גרושה	לא	קריית גת	פקידה (שכירה)	.3
4+ גרוש	כן + משכנתא	קריית גת	מסגר (שכיר)	.4	4+ גרושה	לא	חיפה	סייעת בגני ילדים (שכירה)	.4
1+ נשוי	לא	קריית גת	נותן שירות בפלאפון (שכיר)	.5			חיפה	(חסר שאלון)	.5
2+ גרוש	לא	קריית גת	נהג סמיטריילר (שכיר)	.6	3+ גרושה	כן + משכנתא	חיפה	קלדנית בבית משפט (שכירה)	.6
5+ נשוי	לא	ירושלים	עובד במגדניה (שכיר)	.7	3+ בזוגיות	כן + משכנתא	עמק יזרעאל	מזכירה (שכירה)	.7
3+ נשוי	כן + משכנתא	ירושלים	היסטוריון (עצמאי)	.8	4+ נשואה	כן + משכנתא	עמק יזרעאל	עובדת בחדר אוכל (שכירה)	.8
2+ נשוי	כן + משכנתא	חיפה	פקיד ניקיון בעיריה (שכיר)	.9	3+ גרושה	כן + משכנתא	עמק יזרעאל	מתורגמנית בבית משפט, טלמרקטינג, מנקה (שכירה)	.9
3+ נשוי	לא	ירושלים	מפעיל מכונות (שכיר)	.10	3+ בזוגיות	כן	ירושלים	עוזרת למודד (הכנסה לא קבועה, ע"פ הזמנות)	.10

ערבים

גברים					נשים				
מרב משפחתי ומס' ילדים	בעלות על דירה	מקום מגורים	עיסוק	מרוויין	מרב משפחתי ומס' ילדים	בעלות על דירה	מקום מגורים	עיסוק	מרוויין
							משולש	(חסר שאלון)	1.
נשוי+6	לא	ג'זאל	דייג	1.			משולש	מטפלת בקשישים (שכירה)	2.
נשוי+11	לא	ג'זאל	דייג+ טפסן (בתחום הבניין- שכיר)	2.			ג'זאל	מנקה (שכירה)	3.
נשוי+10	לא	משולש	עבד במועצה מקומית זיד (שכיר, חצי משרה)	3.		לא	משולש	רכות גנים במועצה מקומית (שכירה)	4.
נשוי+3	כן + משכנתא	משולש	מדריך ספורט (שכיר)	4.	נשואה+3	כן	משולש	עובדת נקיון בבתים (שכירה)	5.
נשוי+4	כן + משכנתא	משולש	נהג משאית (שכיר)	5.	נשואה+11	כן	משולש	מנקה במלון (שכירה)	6.
נשוי+4	כן + משכנתא	חיפה	ירקן בסופר (שכיר)	6.		כן	משולש	מטפלת (שכירה)	7.
נשוי+4	לא	משולש	שומר (שכיר)	7.			ג'זאל	(חסר שאלון)	9.
נשוי+5	כן	משולש	בנאי (שכיר)	8.	גרושה+1	לא	משולש	עובדת שכונתית בלשכת הרווחה (שכירה)	10.
נשוי+3	לא	משולש	אינסטלציה (שכיר)	9.			חיפה	סייעת לגנת (שכירה)	11.
נשוי+7	כן	משולש	עובד במטבח של מסעדה (שכיר)	10.	נשואה+4	לא			
נשוי+7	כן	משולש	גנר בחנות רהיטים (שכיר)	11.					

מהגרים

גברים					נשים				
מצב משפחתי ומס' ילדים	בעלות על דירה	מקום מגורים	עיסוק	מרואיין	מצב משפחתי ומס' ילדים	בעלות על דירה	מקום מגורים	עיסוק	מרואיין
נשוי+3	כן + משכנתא	קריית חיים	איש אחזקה במעון לנכים	.1	פרודה+2	לא	חיפה	מנהלת חשבונות (שכירה)	.1
נשוי+2	כן + משכנתא	קריית חיים	אח בבית חולים	.2	פרודה+1	לא	חיפה	מזכירה (שכירה)	.2
נשוי+4	כן + משכנתא	קריית חיים	מגשר חינוכי חברתי	.3	אלמנה+5	לא	ירושלים	מטפלת בקשישים (שכירה, חצי משרה)	.3
נשוי+3	לא		מתווך (שכיר)	.4	נשואה+1	כן + משכנתא	חיפה	אופה בסופר (שכירה)	.4
נשוי+3	לא	קריית גת	מנהל בית קפה (שכיר)	.5	נשואה+4	כן + משכנתא	קריית מוצקין	אלקטרוניקה-טלפונים (שכירה)	.5
נשוי+1	כן + משכנתא	קריית גת	נהג אוטובוס (שכיר)	.6	נשואה+2	כן + משכנתא	קריית ביאליק	קופאית במאפיה (שכירה)	.6
נשוי+2	לא	קריית גת	שיפוצניק (שכיר, עבודות מזדמנות)	.7	נשואה+3	כן + משכנתא	חדרה	חינוך וגרפיקה (שכירה)	.7
נשוי+2	כן	ירושלים	מנקה (שכיר)	.8	נשואה+3	לא	חדרה	מטבח וחדר אוכל (שכירה)	.8
נשוי+2	כן + משכנתא	קריית חיים	מדריך נוער (שכיר)	9	גרושה+3	כן + משכנתא	קריית חיים	מנקה במרפאות (עצמאית)	.9
נשוי+4	כן + משכנתא	קריית חיים	עובד במפעל	.10	נשואה+6	כן + משכנתא	ירושלים		.10

